

והנצבה
נדבכת ע"י אחיו

יצחק ואברהם דהן

acta^{2/11}

Fakulty filozofické
Západočeské univerzity v Plzni

acta 2 / 11

Fakulty filozofické
Západočeské univerzity v Plzni

FAKULTA FILOZOFICKÁ
ZÁPADOČESKÉ
UNIVERZITY
V PLZNI

Acta FF ZČU

Fakulta filozofická
Západočeská univerzita v Plzni, 2011

Prof. RNDr. Ivo Budil, Ph.D., DSc., editor, 2011

Registrace MKČR E 19585
Datum vydání: 31. 10. 2011
Vychází třikrát ročně.

ISSN 1802-0364

ÚVOD

- 11 **Zemřel profesor Marek Zvelebil**
(9.1.1952 – 7.7.2011)
Pavel Vařeka

PŘÍSPĚVKY

- 15 **Postoj britských dominií k Locarnskému paktu**
Lukáš Novotný
- 37 **Postoj Švajčiarska k autoritatívnemu režimu**
Slovenskej republiky (1939-1945)
Jana Stráška
- 55 **Súdán a Demokratická republika Kongo jako příklad dvou nedemokratických režimů**
ve světle současné mezinárodní spravedlnosti
Lucie Cviklová
- 69 **Kniha Naše dítě v historickém, utopickém a antiutopickém kontextu**
Michaela Pešková
- 85 **Příspěvek k historiografii dějin židovského národa I.**
Od starověku k osvícenství a haskale
Lena Arava-Novotná

- 95 **Virchow a Haeckel: spor o teorii biologické evoluce**
Martin Soukup
- 107 **Friedrich Nietzsche: reflexe vlivu masových médií na společnost**
Jiří Mertl
- 119 **Proč Aristotelés neuvádí Anaximandra z Miletu v I. knize Metafyziky?**
Radim Kočandrla
- 135 **Motivy českých pracovních migrujících a strategie vstupu do cílového prostoru.
Zaměření na konomicko-politický kontext**
Alena Pařízková

ROZHOVOR

- 165 **Rozhovor s Mgr. Věrou Tydlitátovou, Th.D.**
Zbyněk Tarant

RECENZE

- 173 **Lexicologie et sémantique lexicale (Lexikologie a sémantika)**
Helena Horová
- 175 **Syrský Orient – přínos a aktualizace syrských studií**
Eduard Neupauer

úvod

Doc. PhDr. Pavel Vařeka, Ph.D.

Zemřel profesor Marek Zvelebil (9.1.1952 – 7.7.2011)

Začátkem léta nás zasáhla zpráva o náhlé smrti prof. Marka Zvelebila, držitel čestného doktorátu „doctor honoris causa“ Západočeské univerzity, který mu byl udělen roku 2009 vědeckou radou ZČU na návrh Fakulty filozofické.

Prof. Zvelebil byl světově známým archeologem českého původu, který se svými rodiči emigroval po sovětské okupaci Československa v roce 1968 do Spojených států. Po vysokoškolských studiích v Británii, na univerzitě v Sheffieldu a v Cambridge, se stal jedním s předních specialistů na období mezolitu, na problematiku lovců – sběračů v postglaciální Evropě a jejich přechodu k zemědělství. Prof. Zvelebil realizoval množství terénních archeologických výzkumů, např. ve Finsku, v Irsku, v Anglii nebo ve Skotsku. Z jeho novějších výzkumných projektů můžeme zmínit např. „Osídlení doby kamenné v jihovýchodním Irsku“, „Počátky zemědělství v Evropě“, „Vznik kultury s lineární keramikou – případová studie v bi-sociální archeologii“, „Komunitní ekologie, zdraví a demografie lovců a sběračů v Evropě“, „Kosmologie, rituální a sociální struktura evropského mezolitu“ nebo „Sociální dějiny mezolitu“. Prof. Zvelebil byl členem celé řady prestižních vědeckých společností a redakčních rad vědeckých časopisů. Od 80. let minulého století přednášel Marek Zvelebil na Univerzitě v Sheffieldu a jako hostující profesor také na jiných univerzitách, především ve Spojených státech. Kromě mezolitu se ve svých kurzech zaměřoval také na problematiku antropologie lovecko – sběračských komunit a na téma etnicity a nacionalismu v archeologii.

Po roce 1989 navázal prof. Zvelebil úzké kontakty s českou archeologií, nejprve s Archeologickým ústavem AV ČR v Praze. S nevšední ochotou přijal roku 2000 pozvání na

nově vzniklou katedru archeologie tehdejší Fakulty humanitních studií Západočeské univerzity v Plzni, kde krátce přednášel jako hostující profesor. Jeho kurz zaměřený na problematiku stravy a kultury v archeologii, v českém prostředí zcela inovativní, mimořádně oslovil tehdejší studenty i akademické pracovníky. Tím byly položeny základy spolupráce archeologických pracovišť na Sheffieldské a Plzeňské univerzitě. Mimořádnou pomoc, která přesahovala běžný rámec povinností koordinátora, poskytoval prof. Zvelebil našim studentům i pedagogům, kteří v rámci mobilit programu ERASMUS zavítali do Sheffieldu. V posledních letech se podílel na výzkumném projektu katedry archeologie zaměřeného na mezolitické osídlení v jižních Čechách na lokalitě Švarcemberk, realizovaný ve spolupráci českých a anglických odborníků.

S Markem Zvelebilem odešel nejen znamenitý archeolog, vědec, ale také skvělý člověk velkého srdce.

Pavel Vařeka

příspěvky

Lukáš Novotný

Jana Stráska

Lucie Cviklová

Michaela Pešková

Lena Arava-Novotná

Martin Soukup

Jiří Mertl

Radim Kočandrle

Alena Pařízková

Lukáš Novotný

Postoj britských dominii k Locarnskému paktu

Abstract

In October 1925 the Locarno Conference took place, which dealt primarily with the guarantee of the German Western frontiers and meant an important keystone solving the problems of Western European diplomatic climate in the years 1925-1930. Great Britain took a step, which its politicians were rejecting for a long time, and it accepted a formal obligation to help an attacked European country, without a previous consent of the British Dominions. Its position was essentially changed after the First World War; the separate signature of the Treaty of Versailles and the separate membership in the League of Nations raised its independence of the homeland. In the question of the collective security the Dominions often behaved independently and mostly rejected the new British commitments. Therefore, London reached a decision to inform them about all affairs, which referred to the negotiations about the Locarno Pact; the Dominions, however, simultaneously did not have any real influence on the decision-making of the homeland. They did not participate in the ceremonial signature of the pact, and this way they confirmed its independent policy in the question of the collective security. Thus, in the late 1925 brought out that it was impossible to pursue the unified imperial policy.

Klíčová slova: britská dominia, Locarno, kolektivní bezpečnost

Keywords: British Dominions, Locarno, Collective Security

Úvod

Dne 16. října 1925 se konalo poslední plenární zasedání zástupců locarnské konference. Na začátku jednání se ještě diskutovalo o německo-polské a německo-československé arbitrážní smlouvě a o různých drobnostech, ale poté se konečně mohlo přistoupit k parafování všech dokumentů, které byly v Locarnu uzavřeny.¹ Jednalo se celkem o devět dokumentů; prvním z nich byl závěrečný protokol, jenž mezi nimi vytvářel jistou souvislost. Jednalo se o smlouvu mezi Německem, Belgií, Francií, Velkou Británií a Itálií (tzv. Rýnský garanční pakt);² o arbitrážní smlouvu mezi Belgií a Německem; o arbitrážní smlouvu mezi Francií a Německem; o arbitrážní smlouvu mezi Německem a Polskem; o arbitrážní smlouvu mezi Německem a Československem;³ o návrh kolektivní nóty určené Německu a týkající se článku 16 Paktu Společnosti národů.⁴ Parafována byla i separátní dohoda mezi Francií a Polskem a obdobná smlouva mezi Francií a Československem.⁵

Den po skončení locarnské konference se k dosaženým výsledkům podrobněji vyjádřil britský ministr zahraničí Austen Chamberlain.⁶ Ústředním bodem, jenž z jednání vyplynul, byl podle jeho názoru nový bezpečnostní pakt garantující nedotknutelnost hranic mezi Francií, Belgií a Německem. Od doby odmítnutí Ženevského protokolu na jaře 1925 byla podle názoru britské vlády nejlepším prostředkem pro řešení problému kolektivní

1) Došlo zde na právní formulaci ne varietur, která značí, že to, co bylo parafováno, se už nesmí měnit. Zajímavou příhodu týkající se německého kancléře Hanse Luthera líčí český historik Radko Břach. Poslední den mu přišel z Berlína telegram, který mu zakazoval dokumenty parafovat. Kancléř se na chvíli zamyslel a poté pronesl: „Řekněte jim, ať jdou k čertu. Budu parafovat!“ BŘACH, Radko, 1996, s. 302.

2) Signatáři se zaručovali za udržení územního statu quo na Rýně, uznali tedy nedotknutelnost hranic Německa, Francie a Belgie. Berlín, Paříž a Brusel zároveň slíbily, že se neuchýlí k válce. Tento dokument byl jedinou dohodou, kterou Velká Británie podepsala.

3) Zatímco arbitrážní smlouvy mezi Německem a Francií a Německem a Belgií rozváděly článek 3 rýnského garančního paktu „a byly přirozeným doplňkem závazku respektovat status quo a neuchýlit se ke zbráním ..., arbitrážní smlouvy, které uzavřelo v Locarnu Polsko a Československo, podobnou spojitost s bezpečnostním paktem postrádaly“. BŘACH, Radko, 1996, s. 318.

4) Všechny tyto dokumenty tvořily součást závěrečného protokolu konference v Locarnu.

5) Srv. The National Archives, London, Kew (dále jen TNA), FO 371/10742, C 13119/459/18, Mr. Chamberlain to Sir W. Tyrrell, 17th October 1925.

6) Neville Chamberlain se ve stejný den vyjádřil k úspěchu svého bratra: „Austen dosáhl skutečného triumfu; ve svém politickém životě zažil mnoho zklamání, takže si myslím, že to pro něj bude velmi příjemné.“ SELF, Robert, 2000, s. 314. O úspěchu psal ve svém deníku i Cuthbert Morley Headlam. Srv. BALL, Stuart, 1992, s. 71.

bezpečnosti dohoda, jež by sice byla omezená ve svém rozsahu, ale na druhé straně by se týkala oblasti, kde by bylo možno očekávat nějaké vážné problémy.⁷

Pokud jde o tisk a veřejné mínění ve Velké Británii, noviny sice o průběhu konference podrobně informovaly, velký zájem veřejnosti o události v Locarnu však zpočátku vzbudit nedokázaly. Dokonce i když to po prvním týdnu jednání vypadalo, že rozhovory spějí k nezanedbatelnému úspěchu, panovala v Londýně jistá rezervovanost. Podle deníku *The Times* se totiž lidé v minulosti již několikrát zklamali, než aby projevovali přílišný optimismus.⁸

Vzhledem k reakcím britského tisku lze souhlasit s názorem, podle něhož „byla zpráva o ukončení locarnské konference ... přijata s velkým uspokojením“.⁹ Podle většiny komentářů skončila epocha evropských dějin, poznamenaná nepřímým pokračováním války. „Válka konečně skončila a začíná něco nového,“ hlásal deník *The Times*.¹⁰ Část britské veřejnosti však nepropadla přemíře nadšení a upozorňovala na přehlížení reality, která podle ní nebyla tak růžová, jak se zdálo. Před přehnaným optimismem varoval i ministr zahraničí Austen Chamberlain.¹¹

Přes všechny námitky, které se ve Velké Británii proti locarnskému paktu objevily,¹² se nezapomnělo především na pozitiva, jež dohoda přinesla. Tisk v první řadě přivítal ukončení francouzsko-německého antagonismu, který v Evropě od roku 1919 na poli zahraniční politiky převládal. Jako neméně důležitý faktor se jevil vstup Německa do Společnosti národů, jenž mnozí vnímali jako vůbec ten nejdůležitější výsledek konference v Locarnu.¹³ V neposlední řadě byla britská veřejnost ovlivněna „duchem Locarna“,

7) TNA, FO 371/10743, C 13126/459/18, Mr. Austen Chamberlain to Sir W. Tyrrell (Received October 19), October 17, 1925. Podle autora memoranda se Velké Británie nejvíce dotýkal článek 4 obsahující její povinnost pomoci Německu v případě jeho napadení Francií nebo Belgií, nebo kdyby byly Francie nebo Belgie napadeny Německem.

8) *The Times*, 10. 10. 1925.

9) URBANITSCH, Peter, 1968, s. 295.

10) *The Times*, 17. 10. 1925. Na druhé straně britský tisk odmítal výsledky konference nadšeně přeceňovat. Srv. *The Morning Post*, 17. 10. 1925.

11) URBANITSCH, Peter, 1968 s. 296. Lze se však setkat i s opačným názorem, podle něhož byl „Chamberlain v euforii“. MARKS, Sally, 1976, s. 70.

12) Lord Beaverbrook paktu vyčítal, že se odchýlil od tradic britské politiky, jež byla založena na spolupráci s dominii. THOMPSON, Joe Allen, 1966, s. 109.

13) *The Times*, 21. 10. 1925.

atmosférou všeobecného konsensu, který ve švýcarském městě zavládl. Víra, že už se nebudou opakovat strašné události let 1914-1918, získala v myslích lidí neotřesitelnou pozici.

Konference v Locarnu v říjnu 1925 znamenala důležitý přelom nejen v řešení problému kolektivní bezpečnosti, ale i v dějinách meziválečné Evropy.¹⁴ Velká Británie učinila krok, který její politici dlouhou dobu odmítali – přijala formální závazek pomoci napadené evropské zemi, a to bez předchozího souhlasu dominií a bez přímé spoluúčasti Spojených států amerických. Londýn přitom podobnou politiku od roku 1919 z různých důvodů odmítal. Rýnský garanční pakt však ve svém důsledku nebyl mírovou dohodou, nýbrž dokumentem, jenž jasně stanovoval, za jakých okolností se lze uchýlit k válce.

Politika Velké Británie, týkající se problému kolektivní bezpečnosti, sledovala od března 1925 jediný cíl, jenž odpovídal zahraničněpolitickému kurzu konzervativní vlády a zároveň tvořil bod, za nějž Londýn nebyl ochoten zajít – garantovat nedotknutelnost hranic Německa, Francie a Belgie. Osud států střední a východní Evropy v perimetru zájmů Británie nefiguroval.¹⁵ Jakékoli pokusy Francie zpracovat do návrhu dohody, přímo či nepřímo, klauzuli, jež by Londýn zavazovala k angažmá na východ od Rýna, britský kabinet ústy ministra zahraničí rozhodně odmítal. Austen Chamberlain v tomto ohledu sledoval zahraničněpolitický kurz svých předchůdců z 19. století – Roberta Castlereagha nebo markýze Lansdowna. Podle této tradiční politické doktríny bylo nutné se vyhnout válce, pokud se její průběh přímo nedotýkal zájmů Britského impéria.

V době mezi uzavřením locarnských smluv a jejich slavnostním podpisem v Londýně se pozornost nejen evropských politiků soustředila především na ratifikační proces zmíněných dokumentů.

Ve Velké Británii se problémy s ratifikací vzhledem ke značné vládní většině nečekaly. Debata v Dolní sněmovně o locarnských smlouvách začala 18. listopadu 1925. Austen Chamberlain ve své řeči zdůraznil význam uzavřených dohod a podotkl, že neznamenají konec, nýbrž začátek nové doby, jež bude poznamenána atmosférou konsensu a ochoty řešit spory mírovou cestou.¹⁶

Liberální a labourističtí poslanci přivítali ve svých projevech navržené smlouvy jako velký pokrok, zároveň však dodávali, že podle nich se dalo dosáhnout zásadnějšího úspěchu. Ve své kritice se ale zaměřili především na body, o nichž se v Locarnu nejednalo – na všeobecné odzbrojení nebo na otázku vstupu Ruska do Společnosti národů. Na výtku, podle níž se britský kabinet rozhodoval bez konzultací s dominií, ministr zahraničí odpověděl, že

14) „Locarnské dohody ... zvěstovaly nový začátek v evropské diplomacii, a to nejen pro zastávce anglo-francouzské bezpečnostní dohody.“ JOHNSON, Gaynor, 2006, s. 759.

15) KAISER, Angela, 1989, s. 396. Východní Evropa představovala na mapě britských zájmů terru incognitu. GOLDSTEIN, Eric, 1996, s. 125.

16) ORDE, Anne, 1978, s. 151.

vláda dominia vyzvala, aby se na konferenci podílela, ta to však odmítla.¹⁷ Konečný výsledek hlasování jasně odrážel rozložení sil v Dolní sněmovně – 375 hlasů pro a jen 13 proti.

Konzervativní poslanci zůstali tedy jednotní a velkou většinou dali najevo, že prvořadým cílem locarnských dohod podle nich zůstává idea zmírnění napětí v poválečné Evropě. Jejich počáteční nadšení však v sobě skrývalo podstatné rozdíly v interpretaci výsledků jednání a rozdílná očekávání.

Lord Beaverbrook se nepřestal domnívat, že Locarno představuje zásadní odvrát tradic britské politiky; největší chybou bylo podle něj odsunutí dominií na druhou kolej.¹⁸ Jeho politický koncept tak navracel Londýn do dob skvělé izolace.¹⁹

Z hlediska vládní Konzervativní strany lze říci, že locarnská konference tak úplně nesplnila očekávání na poli problému kolektivní bezpečnosti. Názorové skupiny uvnitř strany ji vnímaly jako náhradu za koncepty, které prosazovaly ony samy. Spokojeni nebyli ani zastánci impéria, jež se bránili přijímání závazků na evropském kontinentě, ani propagátoři spolupráce s Francií, kteří se obávali přílišného posílení Německa, a v konečném důsledku ani ti, jež prosazovali větší kooperaci se Společností národů. Na druhé straně, ministr zahraničí Austen Chamberlain se musel pohybovat mezi několika proudy a nemohl se přiklonit ani k jednomu z nich. Locarno tak sice představuje jeho osobní úspěch, podařilo se mu prosadit reálný zahraničněpolitický kurz, ale z pohledu vládní strany vlastně neuspokojil ani jednu z názorových frakcí.

Cesta k Locarnu

Pozice britských dominií (Kanada, Austrálie, Nový Zéland, Jihoafrická unie, Newfoundland a Irský svobodný stát) se po skončení první světové války zásadně změnila. Jejich již tak značná nezávislost se po roce 1918 ještě zvýšila jejich separátním členstvím ve Společnosti národů.²⁰

V období bezprostředně následujícím po skončení válečného konfliktu a poté během 20. let 20. století tak velmi rychle vzala za své idea, že bude možné provádět jednotnou

17) Srv. TNA, CAB 23/51, *War Cabinet and Cabinet, Conclusions, Cabinet 53 (25), November 18th, 1925.*

18) Srv. *Daily Express*, 19. 11. 1925. Ze stejného důvodu odmítl Locarno i Philips Kerr, pozdější markýz Lothian. Věřil, že síla Británie spočívá především v její spolupráci s dominií. GILBERT, Martin, 1966, s. 122.

19) Alfred Duff Cooper považoval tento koncept přežitý a zcela neproveditelný. Srv. DUFF COOPER (*Viscount Norwich*), 1957, s. 158.

20) *Dominia separátně podepsala i Versailleskou mírovou smlouvu.*

imperiální politiku;²¹ dominia často jednala nezávisle a v otázce kolektivní bezpečnosti týkající se Evropy dokonce několikrát použila „veto“ vůči novým britským závazkům.

Za těchto podmínek nebylo možné, aby Velká Británie uvažovala o takovém systému kolektivní bezpečnosti, kdy by se ve stejné míře angažovala ve všech částech světa. V úvahu pro ni připadaly dvě varianty – mezinárodní bezpečnost v nejširším slova smyslu reprezentovaná Společností národů; a model podílet se na zajištění bezpečnosti pro ty části světa, kde měla Británie své životní zájmy.

Po skončení první světové války se stalo prvořadým úkolem bezpečnostní politiky Paříže udržet Německo politicky a hospodářsky na kolenou, aby už nikdy nemohlo zaútočit na Francii. Francouzští politici si však dobře uvědomovali, že jejich země je po válečném konfliktu oslabená a potřebuje si svou bezpečnost smluvně zajistit. Bývalí spojenci z války, Velká Británie a Spojené státy americké, hodlali přesto provádět vlastní politiku, která měla být založena na usmíření.²² Zejména britští politici považovali za důležité, aby se Německo co nejdříve, především hospodářsky, vzpamatovalo z války, což mělo napomoci rozvoji obchodu a snížit závazky Londýna na kontinentě.²³

Aby se Francie uklidnila, garantovaly jí Británie a USA v červnu 1919 pomoc proti případnému německému útoku.²⁴ Zatímco britsko-francouzskou dohodu parlament ratifikoval, americko-francouzskou Senát neschválil. Londýn se tak necítil vázán splnit své závazky a v prosinci 1919 sdělil premiér David Lloyd George francouzskému kolegovi Georgesu Clemenceauovi, že je pro Británii velmi obtížné garantovat Francii pomoc bez americké účasti.²⁵ Francie se tedy slíbené podpory nedočkala a tím více lpěla na dodržování mírové smlouvy ze strany Německa, což se nutně muselo setkat s negativní odezvou Londýna. Paříž se v jeho očích pokoušela získat dominantní pozici na evropském kontinentě a ohrožovala tak rovnováhu sil, jeden ze základních pilířů britské zahraniční politiky.

Zatímco Francie vnímala dohodu s Británií jako podstatnou záruku své bezpečnosti, Londýn považoval za důležitější úkol věnovat se zájmům impéria. Potřeba udržet ho pohromadě, spolu s finančními požadavky ze strany Washingtonu a odmítavým

21) „Jakákoli analýza situace Commonwealthu musí počítat s dichotomií mezi impériem a Evropou, již museli čelit tvůrci britské politiky.“ HOLLAND, Robert F., 1981, s. 29.

22) KAISER, Angela, 1989, s. 306. Rozpor existoval rovněž v dodržování mírové smlouvy s Německem. Británie a USA byly připraveny k ústupkům, Francie k nim nebyla ochotna za žádnou cenu.

23) ORDE, Anne, 1978, s. 6.

24) Jednalo se o dvě separátní dohody, britsko-francouzskou a americko-francouzskou. Vstoupit v platnost ale měly pouze obě dvě najednou.

25) TNA, CAB 23/35, War Cabinet and Cabinet, Conferences of Ministers on Miscellaneous Matters, S. Series, No. 5, December 11, 1919. Podle Lloyda George vypadal Clemenceau, jako by očekával příznivé zprávy.

postojem dominií k evropským závazkům, posilovala v Británii pocit, že dohoda s Paříží není na místě. „Všechny bezpečnostní iniciativy, které byly od Velké Británie požadovány, byly tak již předem odsouzeny k nezdaru,“ napsala A. Kaiserová.²⁶

Na konci roku 1923 proběhly ve Velké Británii volby a po vyhlášení výsledků bylo jasné, že Konzervativní strana ztratila svou většinu v Dolní sněmovně. Přes počáteční velký odpor se nakonec podařilo přesvědčit Jiřího V.,²⁷ aby novým premiérem jmenoval vůdce Labouristické strany Jamese Ramsayho MacDonalda.²⁸ V čele Velké Británie tak poprvé v jejích dějinách stanul šéf *Labour Party*. Nová vláda nezahléla a sešla se už 23. ledna 1924, aby se ujala své práce.²⁹

Na poli zahraniční politiky musela labouristická vláda řešit dva zásadní problémy. Tím prvním byla francouzská okupace Porúří a s ní spojená otázka německých reparací, tím druhým byla otázka kolektivní bezpečnosti v Evropě. Vláda se při přístupu k řešení těchto zahraničněpolitických problémů řídila především programem strany, který prosazoval požadavek spravedlivého míru, mezinárodní spolupráci, smírné vyřizování sporů nebo odzbrojení.³⁰

Labouristická vláda odmítla v září 1924 Smlouvu o vzájemné pomoci. Odmítnutí tohoto dokumentu zřetelně poukázalo na problémy, jež vyplývaly z Paktu Společnosti národů a které se týkaly bezpečnostních garancí. Idea poskytnutí pomoci v sobě nesla možnost, že se státy nebudou v určitém okamžiku moci svobodně rozhodnout a budou se muset podřídit cizí vůli. Představa, že se jakákoli britská vláda podrobí rozhodnutí ze Ženevy, byla iluzorní. Pro Londýn hrálo rovněž důležitou roli stanovisko dominií,

26) KAISER, Angela, 1989, s. 307-308.

27) Sir Robert Sanders si 23. ledna 1924 poznamenal do svého deníku, že MacDonalduovou ideou je „ukázat, jak jsou seriózní“ [labouristická strana jako celek – L. N.] a že zanechal v panovníkovi dobrý dojem. RAMSDEN, John, London 1984, s. 214.

28) Dne 21. ledna 1924 se Stanley Baldwin chystal pronést řeč v Dolní sněmovně. Podle Thomase Jonese nebyl prý premiér nikdy tak veselý jako v ten den. MIDDLEMAS, Keith, 1969, s. 265. Vláda byla poražena a následující den podal Baldwin demisi. Král porušil tradici a nezeptal se ho, koho doporučuje za svého nástupce; do svého deníku si panovník napsal: „Potom jsem mu [MacDonaldovi – L. N.] nabídl, aby sestavil novou vládu, což přijal.“ Jiří V. si poté neodpustil osobní poznámku: „Dnes před 23 lety zemřela moje drahá babička. Copak by asi řekla tomu, že vznikne labouristická vláda?“ Srv. NICOLSON, Harold, 1954, s. 418.

29) MORGAN, Austen, 1987, s. 103. O sestavování vlády srv. MARQUAND, David, 1977, s. 300-302; ROSKILL, Stephen, 1972, s. 355-356.

30) BŘACH, Radko, 1970, s. 54. „Ohniskem mezinárodní aktivity labouristů měla být Společnost národů, současně ale zásadně odmítal [Ramsay MacDonald – L. N.] partikulární aliance.“ DEJMEK, Jindřich, 2003, s. 98.

kteřá nebyla takto pojaté ideji kolektivní bezpečnosti nakloněna. Obrana impéria musela být vnímána jako celek a nemohla být rozčleněna na několik geografických oblastí.

Britská vláda, vědoma si francouzského zklamání kvůli odmítnutí Smlouvy o vzájemné pomoci, byla nucena přijít s nějakým alternativním plánem, jenž by odstranil její hlavní nedostatky.³¹ Jeden z britských delegátů, lord Parmoor,³² přišel s návrhem, jak řešit bezpečnost v Evropě. Podstatná byla pro něj „supremace mezinárodního práva“, kterou měly zajistit mezinárodní soudní tribunál a co nejrychlejší odzbrojení. Francouzský premiér Edouard Herriot naopak prosazoval skutečnou bezpečnost; vzájemná pomoc mezi státy v případě nebezpečí měla být smluvně zakotvena. Britská, spíše teoretická arbitráž se opět střetla s požadavkem Francie na reálnou kolektivní bezpečnost v Evropě.³³

Na jednání v Ženevě na podzim 1924 se nakonec obě velmoci dohodly a předložily plenárnímu zasedání Společnosti národů Protokol o smírném vyřizování mezinárodních sporů (Ženevský protokol). Jeho architekti ho vnímali jako velkou naději pro poválečnou Evropu. Dokument nabízel řešení několika zásadních problémů spojených s kolektivní bezpečností. Útočná válka byla zakázána. Signatáři se měli zavázat, že nevstoupí do ozbrojeného konfliktu kvůli prosazení svých zájmů s výjimkou, že by se jednalo o souhlas nebo nařízení Rady Společnosti národů. V případě, že by vzniklý spor nebyl urovnán vzájemnou dohodou, nabízel Protokol jako řešení buď rozhodnutí Stálého soudního dvora pro mezinárodní spravedlnost, nebo rozhodčí výrok arbitrážní komise. Jako agresor byl definován stát, jenž by se uchýlil k válce navzdory výsledku smířčí procedury předpokládané Protokolem. V takovém případě nastupovaly proti útočníkovi sankce. Signatáři se jich měli účastnit s ohledem na svou geografickou polohu a vojenskou sílu.³⁴

Situace ve Velké Británii však nebyla ratifikaci Protokolu nakloněna. Labouristický kabinet neměl v Dolní sněmovně většinu a musel se spoléhat na toleranci liberálů. Po vnitropolitické aféře³⁵ se navíc v říjnu 1924 konaly parlamentní volby, které skončily drtivým vítězstvím Konzervativní strany. Vítězství konzervativců však znamenalo vážné narušení plánů všech, kteří podporovali Ženevský protokol, a naopak posílilo naděje jeho odpůrců (především představitelů státní správy a dominií).³⁶ Zásadními otázkami při rozhodování o Protokolu se staly šíře závazků, které by měl Londýn akceptovat, a míra jeho angažovanosti na kontinentě. Důležité rovněž bylo, že premiér MacDonald o zásadních

31) KITCHING, Carolyn, 1999, s. 81.

32) Charles Alfred Cripps, 1. baron Parmoor.

33) DEJMEK, Jindřich, 2003, s. 108.

34) Srv. ORDE, Anne, 1978, s. 68-69; GRAYSON, Richard S., 1997, s. 33.

35) Jednalo se o tzv. Zinověvův dopis. Srv. NOVOTNÝ, Lukáš, 2006, s. 201-227.

36) Tajemník vlády Maurice Hankey napsal 24. listopadu premiéru Baldwinovi, že lord Cecil je ve vládě jedinou osobou, která kdy pronesla o Ženevském protokolu něco dobrého. ROSKILL, Stephen, 1972, s. 393.

krocích své vlády, jakým bezpochyby přijetí závazků vyplývajících z Protokolu bylo, informoval dominia pozdě, nebo jen v náznacích. Lze to přičíst především faktu, že labouristé projevili nedostatek vnímavosti pro změny, které se udály po roce 1918 a jež znamenaly nové uspořádání vztahů uvnitř Commonwealthu.³⁷

Dne 10. listopadu 1924 prohlásil nový britský ministr zahraničí Austen Chamberlain, že je bezpodmínečně nutné zachovat jednotu Britského impéria, což v praxi znamenalo nic jiného, než že vláda bude při formulování svého názoru na Ženevský protokol přihlížet i k názoru dominií.³⁸ Premiér Baldwin vnímal Protokol obdobně. Kabinet proto bude podle něj nucen postupovat tak, že bude „zavázán podniknouti šetření v dohodě s dominií“.³⁹ V případě, že by vláda dokument přijala a nepřesvědčila o jeho prospěšnosti i zámořské části impéria, hrozil podle jeho názoru Britské říši vážný a velmi obtížný překonatelný rozkol. Někteří členové kabinetu dokonce zastávali názor, podle něhož by bylo nejlepší cestou k prosazení britských zájmů do dění na kontinentě vůbec nezasahovat.⁴⁰

Již v prosinci 1924 proto napsal ministr kolonií Leopold Amery premiérům Austrálie (Stanley Melbourne Bruce), Kanady (William Lyon Mackenzie King), Nového Zélandu (William Ferguson Massey), Jihoafrické unie (James Barry Munnik Hertzog) a Newfoundlandu (Walter Stanley Monroe), aby je informoval, že k nim dorazí několik dokumentů týkajících se Ženevského protokolu. Upozornil je, že tato memoranda v žádném případě nevyjadřují konečné stanovisko britské vlády.⁴¹

Na dvou schůzích Výboru imperiální obrany (*Committee of Imperial Defence*, CID) (4. a 16. prosince 1924) padlo několik návrhů a bylo vysloveno mnoho názorů. Všechny obsahovaly základní myšlenku – Ženevský protokol je třeba odmítnout. Nakonec bylo rozhodnuto, že bude vytvořen podvýbor CID, který měl dokument prozkoumat a vydat o něm zprávu. Premiéři dominií měli být pozváni do Londýna k diskuzím o Protokolu.⁴²

V únoru 1925 napsal ministr kolonií Amery telegram představitelům dominií, v němž je informoval, že Protokol ve své současné podobě představuje podle názoru

37) „Jejich [labourističtí – L. N.] vůdci věděli něco o západní Evropě, ale jen velmi málo o zámořských zemích Commonwealthu...“ HALL, Hessel Duncan, 1971, s. 547.

38) *Dominia se vyjádřila jasně. Jihoafrická unie a Nový Zéland byly ostře proti, Kanada a Austrálie zahálily svá prohlášení do mírného odmítnutí.*

39) DEJMEK, Jindřich, 2003, s. 112.

40) *Jednalo se především o lorda Curzona nebo Winstona Churchilla. Podle nich byla účast Velké Británie v první světové válce „tragickou odchylkou“ od britské politiky, jež by se už nikdy neměla opakovat.*

41) TNA, CO 537/1058. *Jednalo se o dopis z 12. prosince 1924. Podobný dokument obdržel i generální guvernér Svobodného irského státu Timothy Michael Healy.*

42) TNA, CAB 2/4, *Committee of Imperial Defence, Minutes of the 192nd Meeting, December 16, 1924. Premiéru Baldwinovi se však svolat Imperiální konferenci, kde by se*

vlády celou řadu problémů a kabinet doufá v jeho „přirozenou smrt“. Zásadní problém podle Ameryho způsoboval i postoj Spojených států amerických, a proto by bylo pro Londýn nejlepším řešením tento dokument neratifikovat.⁴³ Sama britská vláda tedy, ústy ministra kolonií, vnucovala dominiím odmítavé stanovisko k Ženevskému protokolu, a lze tak souhlasit s názorem, podle něhož byl dokument odmítnut, „protože Velká Británie sama učinila vědomé rozhodnutí namířené proti mezinárodnímu systému“.⁴⁴ Londýn nebyl ve svém rozhodování ničím omezen a dokázal to později v Locarnu v říjnu 1925, kdy jednal nezávisle na dominiích.

Jednání CID v únoru a britské vlády v březnu 1925 skončily předpokládaným výsledkem – Velká Británie odmítla ratifikovat Ženevský protokol. Austen Chamberlain v tomto smyslu informoval svého francouzského kolegu Edouarda Herriota. Zároveň mu naznačil, že jediným konceptem kolektivní bezpečnosti, který má u britského kabinetu naději na úspěch, je německé memorandum z počátku roku 1925, jehož podstatu tvořila dohoda čtyř států (Velká Británie, Francie, Německo a Belgie) o uznání územního statu quo na německých západních hranicích.⁴⁵

O těchto dvou rozhodnutích vlády (odmítnutí Ženevského protokolu a ochota diskutovat o novém projektu kolektivní bezpečnosti) měl ministr kolonií informovat dominia.⁴⁶ Když se minist zahraničí Chamberlain vrátil z jednání ze Ženevy a Paříže, sdělil svým kolegům své dojmy z cesty. Po dlouhé diskuzi se vláda rozhodla zmocnit šéfa *Foreign Office*, aby na nadcházející schůzi Dolní sněmovny formuloval stanovisko kabinetu ohledně Protokolu a aby připravil, ve spolupráci s ministerstvem kolonií, koncept telegramu, jímž by byla dominia zpravena o úmyslu vlády informovat sněmovnu o nové politice na poli kolektivní bezpečnosti.⁴⁷

Ženevský protokol se stal zcela jistě nejobsáhlejším a pravděpodobně i nejrozumitelnějším pokusem o vytvoření systému kolektivní bezpečnosti v Evropě v období mezi dvěma světovými válkami.⁴⁸ Dokument obsahoval ústřední tezi ze Smlouvy

diskutovalo o Ženevském protokolu, nepodařilo. Představitelé dominií do Londýna nepřišli a vymluvili se na zaneprázdněnost. GOLDSTEIN, Eric, 1996, s. 121.

43) TNA, CO 537/1061. Jednalo se o telegram z 5. února 1925.

44) MOST, Eckhard, 1981, s. 97.

45) Srv. BARNES, John, NICHOLSON, David, 1980, s. 399.

46) Srv. TNA, CAB 23/49, War Cabinet and Cabinet, Conclusions, Cabinet 14 (25), March 4th, 1925.

47) TNA, CAB 23/49, War Cabinet and Cabinet, Conclusions, Cabinet 17 (25), March 20th, 1925. Premiér a ministr zahraničí se rovněž hodlali setkat s vysokými komisaři, se zástupci dominií v Londýně, a o všem je podrobně informovat.

48) Lze se však setkat i s názorem, podle něhož se jednalo o „poněkud vizionářskou a idealistickou dohodu“. DUTTON, David, 2001, s. 10.

o vzájemné bezpečnosti – dosažení bezpečnosti za pomoci účinných ekonomických a vojenských sankcí – navíc ale počítal s povinnou arbitráží. Ta se stala pro konzervativce největším problémem. Jistě bylo možné zformulovat dodatky, které by zmírnily námitky dominií a Spojených států amerických, ale povinná arbitráž a automatická pomoc napadené straně tvořily jádro Protokolu. Nad přijetím těchto dvou závazků vládnoucí konzervativci nejvíce váhali, a proto dokument nakonec odmítli.

Locarnský pakt

Po odmítnutí Ženevského protokolu musela britská vláda uvažovat o jiném konceptu systému kolektivní bezpečnosti, protože jinak by jí hrozil vážný rozkol s Francií. Na Londýn se snesla i kritika ostatních evropských států za jeho sobeckou zahraniční politiku. Britská vláda pochopila, že je třeba přispět k řešení nelehké situace, jež vznikla po roce 1919. „Na druhé straně se objevily i náznaky, podle nichž někteří ministři sice rozhodnutí vlády podpořili, zároveň ale doufali, že jednání o bezpečnostním paktu ztroskotají na nemožnosti sladit francouzská přání s německými představami dřív, než se dospěje ke konkrétnímu výsledku.“⁴⁹

Podle názoru konzervativní vlády představovala garance německo-francouzských hranic jediný způsob, jak zvýšit ve Francii pocit bezpečí. Kabinet proto na své schůzi 20. března 1925 rozhodl, že německý návrh z ledna téhož roku představuje nejlepší prostředek k dosažení evropské bezpečnosti a zároveň slibuje i možnost nevrátit se k politice izolace.⁵⁰

Stanovisko Londýna bylo tedy jasné – odmítnutí celosvětové šíře závazků, jež předpokládal univerzálně pojatý Ženevský protokol a souhlas pouze s regionálně danou dohodou (v tomto případě omezenou na západní Evropu), která by příliš nezatížila Britské impérium a jeho zájmy. I když Austen Chamberlain podporoval spíše dohodu s Francií, ostatní ministři, včetně ministra kolonií Ameryho, propagovali ideu udržení statu quo na hranicích Německa, Francie a Belgie, tedy jednoho z neurgických bodů britských zájmů.

Již na začátku února 1925 byla dominia informována o lednovém rozhovoru britského ministra zahraničí s německým velvyslancem v Londýně Friedrichem Sthamerem, kde zazněl návrh na garanci západních hranic Německa.⁵¹

Na schůzi britského kabinetu 20. března bylo rozhodnuto o ochotě Londýna jednat o novém pojetí kolektivní bezpečnosti. Dominia byla o tomto kroku sice informována, ale zároveň nebyl čas ho s ním konzultovat. Vláda se rozhodla si v tomto na výstost důležitém bodu ponechat svobodu jednání. Baldwinův požadavek na svolání Imperiální konference, jež by se tímto problémem zabývala a kterou chtěl britský premiér uspořádat

49) URBANITSCH, Peter, 1968, s. 84.

50) TNA, CAB 23/49, War Cabinet and Cabinet, Conclusions, Cabinet 17 (25), March 20th, 1925.

51) HALL, Hessel Duncan, 1971, s. 552.

kvůli Ženevskému protokolu, už nezazněl. Premiér na schůzi Dolní sněmovny 24. března poslance informoval, že Londýn je s dominií v úzkém kontaktu a že budou, v případě potřeby, informována „telegraficky“.⁵²

V polovině června 1925 přeposlal ministr kolonií⁵³ ministru zahraničí dopis australského premiéra Stanleyho Melbourne Bruceho z počátku května, v němž australský politik ještě jednou zdůvodňoval rozhodnutí své vlády odmítnout Ženevský protokol.⁵⁴ Bruce se vyslovil pro ideu čtyřstranného paktu jako vhodné alternativy, ale vyjádřil své pochyby, zda na konci jednání nebude pouze vstup Německa do Společnosti národů a nic víc. Australský premiér se obával přílišného angažmá Velké Británie v Evropě, jež v sobě, podle jeho názoru, skrývalo nebezpečí odcizení dominií.⁵⁵ Když se Německo stane členem Společnosti národů, bude otázka bezpečnosti vnímána jako „čistě kontinentální problém“. Londýn by se neměl vázat, ale naopak sledovat své imperiální zájmy a především si ponechat úlohu neutrálního prostředníka ve sporech evropských států, napsal Bruce na závěr svého dopisu.⁵⁶

Podobně jako australský premiér zareagovali i jihoafrický politik Jan Christiaan Smuts a kanadský premiér William Lyon Mackenzie King. Smuts v novinovém článku, který vyšel v Daily News, obhajoval názor, podle něhož byly regionální pakty zbytečné.⁵⁷ Mackenzie King zase za kanadskou stranu sdělil do Londýna, že jeho země se součástí navrhovaného paktu nestane.⁵⁸

Reakce Austena Chamberlaina byla pro jeho osobu typická. Tak jako doufal po lednu 1925, kdy se objevilo německé memorandum, že se mu podaří přesvědčit kolegy ve vládě, že nejlepší variantou řešení problému kolektivní bezpečnosti je dohoda s Francií, věřil

52) *Parliamentary Debates, House of Commons (dále jen HC Deb) 5th series 24 March 1925 vol 182 c405. Baldwin zopakoval, že v tuto chvíli je nemožné svolat Imperiální konferenci.*

53) V červnu 1925 došlo k důležitému kroku – vznikl nový úřad – Dominions Office (ministerstvo pro dominia), jenž měl na starosti agendu vztahů mateřské země s dominií. 11. června se novým ministrem pro dominia stal Leopold Amery, který si zároveň ponechal i funkci ministra kolonií.

54) JOHNSON, Douglas, 1961-1962, s. 77.

55) „Pro Velkou Británii je nemožné, aniž by nezasadila osudovou ránu do jednoty impéria, aby vstoupila do bezpečnostního paktu bez podpory a souhlasu ostatních samosprávných částí impéria...“ KITCHING, Carolyn, 1999, s. 91.

56) MOST, Eckhard, 1981, s. 92. Amery s ním naprosto souhlasil.

57) Tamtéž.

58) TNA, CAB 23/50, War Cabinet and Cabinet, Conclusions, Cabinet 28 (25), June 10th, 1925.

59) HC Deb 5th series 24 June 1925 vol 185 c1667. Chamberlain dodal, že žádné dominium nemůže být nuceno jednat proti vůli svého parlamentu. Na dotaz, zda se vyjádřily už i Kanada a Austrálie, odpověděl ministr zahraničí záporně.

i nyní v možnost získání dominií na svou stranu. Uvědomoval si však jednu věc – dominia nemohou mít právo veta vůči britským závazkům v Evropě. Připustit takovou možnost by podle jeho názoru znamenalo pro Londýn zásadní skutečnost, a sice návrat k politice „skvělé izolace“ a odvrát od angažmá na evropském kontinentu.

V červnu 1925, na konci první etapy jednání o locarnském paktu, sdělil Austen Chamberlain na jednání Dolní sněmovny poslancům, že „dominia byla plně informována o všech jednáních, jež vláda Jeho Veličenstva vedla“. Ministr zahraničí dále pokračoval, „že s výjimkou Nového Zélandu, který vyjádřil naprostou důvěru v politiku vlády Jeho Veličenstva a zároveň ochotu ponechat rozhodnutí v jejich rukou, se [ostatní dominia – L. N.] ještě nevyjádřila“.⁵⁹

Na druhé straně z úst šéfa *Foreign Office* nezaznělo, že by vláda po dominiích skutečně požadovala, aby se k paktu vyjadřovala či k němu činila nějaké poznámky. Chamberlain jasně hovořil o „politice vlády Jeho Veličenstva“ a zdůraznil, že „žádné dominium nemůže být nuceno jednat proti vůli svého parlamentu“. Tato jeho slova v podstatě předznamenávala klauzuli budoucího paktu (článek 9), která hovořila o tom, že navrhovaný pakt nestanoví žádné povinnosti pro britská dominia nebo pro Indii; dominia nebo Indie se měly samy rozhodnout, zda se ke smlouvě připojí. Rozhodující bylo, že již v červnu 1925 britský kabinet počítal s nesouhlasným stanoviskem dominií a nijak se svým názorem netajil. „Nový Zéland a Austrálie byly připraveny a čekaly na vhodný okamžik, aby se staly součástí [připravovaného paktu – L. N.]; Kanada, Jihoafrická unie a Irský svobodný stát stály daleko v pozadí a tváře měly obrácené od jakýchkoli závazků v Evropě,“ napsal H. Duncan Hall.⁶⁰

V červenci 1925 jednal o bezpečnostním paktu a o pozici dominií CID. Ministr zahraničí na zasedání prohlásil, že se dominia mohou svobodně rozhodnout, zda dokument podepíší nebo ne. Zároveň tak zopakoval svou doktrínu, podle níž dominia nemají právo jakkoli omezovat svobodu jednání Londýna. Právnický poradce *Foreign Office* sir Cecil Hurst poté zúčastněným vysvětlil článek 9 navrhovaného paktu, který byl proponován v duchu ideje, podle níž když se ocitne ve válce jedna část Britského impéria, dotkne se to impéria jako celku. Leopold Amery dodal, že pokud se Velká Británie dostane do války, skutečně se do ní technicky dostane celé impérium, ale podotkl, že dominia mohou, a to zcela oprávněně, odmítnout poskytnout Londýnu jakoukoli materiální podporu.⁶¹

Forma politiky, jež britská vláda při jednání o locarnském paktu zvolila, umožnila kanadskému premiérovi manévrovat, a neodhalit tak přímo stanovisko jeho země vůči problému kolektivní bezpečnosti, o němž se v Evropě jednalo. Mackenzie King

60) HALL, Hessel Duncan, 1971, s. 556.

61) TNA, CAB 2/4, *Committee of Imperial Defence, Minutes of the 201st Meeting, July 1, 1925.*

62) HALL, Hessel Duncan, 1971, s. 557.

dokázal zachovat po příštích šest měsíců naprostý klid až do doby, kdy britská vláda podepsala locarnskou smlouvu (prosinec 1925). Navíc na počátku července 1925 se Leopold Amery neoficiální cestou dozvěděl, že Jihoafrická unie pravděpodobně žádnou odpovědnost v souvislosti s paktem nepřevzme.⁶²

Pozice Nového Zélandu a Austrálie se od postojů Kanady a Jihoafrické unie lišily. Obě prvně jmenované země cítily, že se jich problém kolektivní bezpečnosti dotýká stejně jako Velké Británie. Souhlasný názor Nového Zélandu na postup mateřské země prezentoval Austen Chamberlain před poslanci již 24. června. Vláda ve Wellingtonu vyjádřila dokonce připravenost se řídit rozhodnutím londýnského kabinetu. Austrálie rovněž podporovala politiku Londýna a byla ochotna se, v zájmu jednoty impéria, k locarnskému paktu připojit.⁶³

Ačkoli se britská vláda snažila a dominia podrobně informovala o všech krocích, které podnikala, jednotného postupu se jí dosáhnout nepodařilo. Nastala tak trochu paradoxní situace, kdy dominia dostávala veškeré informace, ale zároveň neměla žádný vliv na proces rozhodování.

Jednání, na jejichž začátku stálo německé memorandum v lednu 1925, se pomalu, ale jistě přiblížila svému cíli. Během léta 1925 úspěšně pokračovaly rozhovory mezi hlavními aktéry (Velká Británie, Francie a Německo). Na konci srpna 1925 se Velká Británie a Francie se shodly nejen na textu francouzské odpovědi na německou nótu z července 1925, ale i na konečném návrhu bezpečnostního paktu, který řešil otázku garance vzájemných francouzsko-německých a belgicko-německých hranic.⁶⁴ Berlín rovněž vyjádřil ochotu a připravenost zasednout k jednacímu stolu, a setkání ministrů zahraničí tak už nic nebránilo.⁶⁵

Ve dnech 5.–16. října 1925 se konala konference v Locarnu, na níž se sjela špička evropské diplomacie, delegace Velké Británie, Francie, Belgie, Itálie a Německa,

63) *Tamtéž*, s. 557-558.

64) *Podrobněji srv. NOVOTNÝ, Lukáš, 2009, s. 369-383.*

65) *Na začátku září 1925 se navíc v Londýně uskutečnilo setkání právních poradců, kteří měli za úkol prodiskutovat britsko-francouzský návrh bezpečnostního paktu. Nevyřešili pouze jedinou věc – zamýšlenou francouzskou garanci smluv mezi Polskem a Československem a Německem. Rozhodnutí o tomto bodu ponechali ministrům zahraničí, kteří se měli setkat na počátku října ve švýcarském Locarnu.*

66) *To byl Chamberlainův nápad, ale když dorazil do Locarna, zjistil, že Aristide Briand požaduje, aby se předsedou konference stal právě britský ministr zahraničí. Ten to odmítl a svůj nesouhlas vyjádřila i německá delegace, jež by upřednostnila tzv. rotující předsednictví. Nakonec bylo rozhodnuto, že setkání mít žádného předsedu nebude. Srv. TNA, FO 840/1(1), LOC/12/B.D., October 4th, 1925. Podrobnější popis úvodního dne v Locarnu srv. Sir Austen CHAMBERLAIN, 1938, s. 687-688.*

aby zde vyřešily problém garance západních hranic Německa a pokusily se najít i přijatelné řešení týkající se jeho východních hranic. Konalo se celkem devět konferenčních setkání, na dvou byli přítomni i zástupci Polska a Československa, a řada neformálních konzultací. Dojem neformálnosti potvrdil i fakt, že konference neměla žádného předsedu, což do té doby nebylo obvyklé.⁶⁶

Z hlediska vztahu Londýna a dominií už se o takovém úspěchu hovořit nedá. Locarno tak představuje první zásadní důkaz o tom, že Velká Británie a dominia nezástávají stejné stanovisko k mezinárodním otázkám. Britský ministr zahraničí totiž v průběhu jednání o bezpečnostním paktu pochopil, že klíčový problém klidu v Evropě leží ve zlepšení francouzsko-německých vztahů. Dospěl rovněž k názoru, že bez účasti Londýna nemá navrhovaný dokument naději na úspěch. Dominia ale zastávala odlišný názor. Pro ně hrála rozhodující roli námořní převaha a pro tu tvořil přirozenou hranici pro zájmy impéria kanál La Manche. Pro většinu obyvatel v dominiích navíc představovaly vzpomínky na Evropu jen ztráty rodinných příslušníků. Je proto třeba dát za pravdu názoru, podle něhož „bylo za těchto podmínek pro Austena Chamberlaina nemožné zapojit dominia do locarnského procesu. Místo toho je jednoduše ignoroval“.⁶⁷ V tomto případě se jednalo spíše o ignoranci názorů dominií než jejich statutu samosprávných součástí Britského impéria. Vlády jednotlivých dominií byly o jednáních v Locarnu pečlivě informovány, i když se jich na jejich stanovisko nikdo neptal.

Po svém návratu z Locarna do Londýna si Chamberlain uvědomoval, že výsledek jednání v podobě Rýnského garančního paktu je pro Londýn úspěchem, na druhé straně ale varoval před přílišným optimismem.

Vyvolal i problém s tím, co dělat s dominií. Již 9. listopadu napsal šéfovi *Foreign Office* Leopold Amery a upozornil na potíže, zda vůbec v této fázi informovat dominia o možnosti se připojit k bezpečnostnímu paktu. Podle názoru ministra kolonií a dominií se dalo očekávat, že se tato otázka objeví, až se sejde Dolní sněmovna, aby dokument ratifikovala. Amery se především obával, „zda bude přijata jako dostatečná odpověď, když pouze oznámíme, jako jsme to učinili v létě, že dominia byla informována o průběhu jednání“. Bylo by nutné je alespoň zpravit o tom, že vláda navrhne Jeho Veličenstvu, aby pakt ratifikovalo, napsal ministr.⁶⁸

Amery dále pokračoval, když Chamberlainovi tvrdil, že se dá z jistých náznaků usuzovat, jak se dominia k uzavřené dohodě postaví. Jihoafrická unie podle jeho názoru

67) HOLLAND, Robert F., 1981, s. 47.

68) TNA, CO 537/1097. Jednalo se dopis z 9. listopadu 1925. Amery předpokládal, že pakt schválí i parlament a ostatní signatáři, a chtěl o tom rovněž dominia informovat.

69) Tamtéž. Amery požádal Chamberlaina, aby mu sdělil svůj názor na jeho návrh. Pokud by ministr zahraničí souhlasil, ministr kolonií a dominií byl připraven připravit koncept telegramu dominiím. Srv. rovněž *The Morning Post*, 27. 10. 1925.

jasně naznačila (telegram ze 6. července 1925), že v souvislosti s paktem pravděpodobně nepřevezmē žádnou odpovědnost. Nový Zéland se k němu staví přesně opačně, dodal Amery. Kanadský premiér Mackenzie King podle deníku *The Morning Post* (z 27. října) prohlásil, že se kanadský parlament k záležitosti jistě vyjádří, ale že je v současné době zbytečné zaujímat nějaká kontroverzní stanoviska, protože „k nám nedorazila žádná žádost [o sdělení postoje – L. N.]“.⁶⁹

Generál Smuts se rovněž k roli, již Velká Británie sehrála v průběhu jednání o bezpečnostním paktu, vyjádřil kriticky. Přivítal sice fakt, podle něhož do Společnosti národů vstoupí Německo, což podle jeho názoru zvýší její prestiž a význam, ale samotný „pakt je pravděpodobně nejvýznamnější odchylkou v zahraniční politice, které se Velká Británie dopustila“. Smuts vyjádřil politování nad tím, že impérium nejednalo jako celek, a zapochyboval, zda se všechna dominia „připojí k paktu *ex post facto*“. Imperiální zahraniční politika se víc a víc stává jednoduše zahraniční politikou Velké Británie, domníval se generál a pokračoval: „Může nastat den, kdy dominia pocítí, že mají s podobnou politikou málo společného a pustí se do vlastní zahraniční politiky ve svém vlastním zájmu.“⁷⁰

O několik dní později skutečně napsal osobní tajemník Leopolda Ameryho John Aubrey Edgcumbe siru Walfordu Selbymu na *Foreign Office* a poslal mu návrh memoranda a telegramu dominiím týkajících se locarnského paktu, jež hodlal ministr kolonií a dominií předložit v nejbližším možném termínu vládě. Edcumbe poprosil Selbyho, aby mu dal vědět, jak se k návrhům obou dokumentů staví ministr zahraničí.⁷¹

Dne 18. listopadu 1925 se sešla britská vláda. Jedním z bodů jednání byly i nóta ministra dominií Ameryho o postoji zámořských území k locarnskému paktu, dále návrh znění telegramu, jež měla dominia obdržet, a v neposlední i Ameryho doporučení Chamberlainovi, jak by měl o problému kolektivní bezpečnosti hovořit ve sněmovně. Kabinet souhlasil s posláním telegramu dominiím a vymezil linii, jež měl ministr zahraničí dodržet při debatě v parlamentu.⁷² Šéf *Foreign Office* měl prohlásit, že jedinou možností

70) Srv. *The Times*, 12. 11. 1925.

71) TNA, CO 537/1097, 13th November 1925. Chamberlain neměl zásadní námítky. Srv. *tamtéž*, 14th November 1925.

72) *Ta začínala ve stejný den odpoledne.*

73) TNA, CAB 23/51, War Cabinet and Cabinet, Conclusions, Cabinet 53 (25), November 18th, 1925. Generální guvernérů Kanady, Austrálie, Nového Zélandu, Jihoafrické unie a Irského svobodného státu a guvernér Newfoundlandu obdrželi telegram, který je, v souladu s rozhodnutím vlády, informoval o postupu britské vlády ohledně locarnského paktu, ve stejný den odpoledne. Odeslán byl ve 14.00. Srv. TNA, CO 537/1097, Sent 2.0 p.m., 18th November 1925. Ještě týž den ve večerních hodinách (ve 20.10) byli stejní lidé zpraveni o tom, co pronesl ministr zahraničí na jednání Dolní sněmovny. Srv. TNA, CO 537/1097, Sent 8.10 p.m., 18th November 1925.

v průběhu jednání bylo dominia o všem informovat, což vláda učinila, ale že čas na diskuzi o imperiálním hledisku tohoto problému bude nutné najít v blízké budoucnosti.⁷³

Ve stejný jako vláda se sešli i poslanci Dolní sněmovny a začali debatovat o locarnských smlouvách. Austen Chamberlain ve své řeči před poslanci zdůraznil význam uzavřených dohod a podotkl, že neznamenají konec, nýbrž začátek nové doby, jež bude poznamenána atmosférou konsensu a ochoty řešit spory mírovou cestou.⁷⁴

Poslanci se na schůzi vyjadřovali k určitým bodům navrhované dohody, které, podle jejich názoru, potřebovaly dovysvětlení, nebo je považovali za nepřijatelné především z hlediska zájmů Velké Británie. Hlavní rozpor se rozhořel nad mírou závazků, jež se Londýn rozhodl přijmout. Liberálové požadovali obdobná ujednání i pro jiné neklidné části Evropy, labouristé se naopak chtěli vrátit k nějaké modifikované formě Ženevského protokolu a konzervativci, kteří ve sněmovně disponovali drtivou většinou, a tudíž se nedalo očekávat, že by nastaly problémy s ratifikací, tvrdili, že Locarno je začátek, od něhož se bude vše pomalu vyvíjet směrem k lepšímu.⁷⁵

Austen Chamberlain se v debatě vrátil k problému neúčasti dominií, když prohlásil: „Nikdo nelituje víc než já toho, že poměry v Britském impériu znemožnily, aby se všechny části Britského impéria účastnily všech našich rozhovorů a vedly tato mezinárodní jednání den ode dne společně. Vláda Jeho Veličenstva si přála, dříve než se začala angažovat v této politice, aby dorazila na konferenci se zástupci vlád dominií a Indie.“ Ministr zahraničí, v souladu s dopoledním jednáním vlády, zopakoval, že to bylo nemožné a že dominia byla o všem podrobně informována.⁷⁶

S velmi bojovným prohlášením vystoupil vůdce labouristické opozice James Ramsay MacDonald. V jedné ze svých řečí, jež se týkaly bezpečnostního paktu, se vrátil k problému neúčasti dominií a k vysvětlení ministra zahraničí, že nebyl čas se s nimi radit. MacDonald zapochyboval o ústavnosti kroku, kdy ministr zahraničí něco podepsal

74) ORDE, s. 151.

75) Srv. URBANITSCH, Peter, 1968, s. 310.

76) HC Deb 5th series 18 November 1925 vol 188 c432. Chamberlain ale současně podotkl, že „my, kteří žijeme blízko [evropského – L. N.] kontinentu, my, jež se nedokážeme zbavit vzpomínek na to, co se tady událo v minulosti, my, jejichž bezpečnost a mír... jsou evidentně spojeny s bezpečností a mírem na kontinentě a především s mírem západních národů, jsme museli učinit to rozhodnutí, a proto žádáme sněmovnu, aby ratifikovala locarnskou smlouvu...“ Popis jednání sněmovny srv. rovněž CO 537/1097.

77) HC Deb 5th series 18 November 1925 vol 188 c444. MacDonald si stěžoval na to, že vláda měla na konzultace s dominií dostatek času. Kriticky se k tomuto problému vyjádřil i Lloyd George. Podle jeho názoru bude mít „neúspěch konzultací s dominií, to, že se nepovedlo je zapojit do jednání“ vážné důsledky. Srv. HC Deb 5th series 18 November 1925 vol 188 c454.

a dominií se to prý netýká a pokračoval: „Nemáte [dominia – L. N.] žádnou odpovědnost; když budete chtít, můžete se připojit, ale když se nepřidáte, tak podpis, jenž spočine na těchto dokumentech 1. prosince, nebude pro Commonwealth zavazující, bude se týkat pouze těchto ostrovů.“⁷⁷

Lloyde George v debatě připomněl situaci z první světové války, kdy dominia poslala do války milión svých synů, aby bojovali „ve vašich bitvách; bylo to kvůli politice, o níž s námi nikdo nekonzultoval, ale my jsme to udělali, abychom vás podpořili; nemohli jsme jinak.“ Po válce jsme přijali princip, že s dominií budeme o všem mluvit, nemělo se jednat o poručnictví, nýbrž o partnerství. Souhlasili jsme s ideou, podle níž bychom s dominií měli konzultovat o všech zásadních smlouvách, dodal bývalý premiér koaliční vlády.⁷⁸

MacDonald i Lloyde George se tedy shodli i kritice vlády za její liknavost vůči většímu zapojení dominií do průběhu jednání o locarnském paktu. Ostatně jejich připravenost se podílet na rozhovorech vedoucích k uzavření dohody žádný řečník nezpochybnil. Konzervativní poslanci navíc během schůze sněmovny ujišťovali své kolegy z ostatních stran, že neúčast dominií neznamená jejich opozici.⁷⁹

Na obranu vlády vystoupil konzervativní poslanec Hurd. Ve svém vystoupení připomněl, že dominia byla o všem informována, ale že, s výjimkou Nového Zélandu, vůbec nereagovala. „A proč neodpověděla?“, zeptal se poslanec a odpověděl si: „Z jedno-
duchého důvodu, protože mají na starosti jiné věci, jež se jich dotýkají více.“ Hurd dále zmínil skutečnost, že Kanada podepsala separátní dohodu se Spojenými státy, na níž chybí podpis zástupce Velké Británie. Dominia podle jeho názoru rovněž zastávala svá stanoviska týkající se námořní základny v Singapuru a neptala se na názor Londýna. Poslanec Hurd svým vystoupením podstatě vyjadřoval stanovisko vlády, jež si zatím žádný ministr nedovolil podobně prezentovat. Pro Londýn se stávalo čím dál obtížnější, dosáhnout společného postoje a postupu s dominií, protože ta se stále více starala o své vlastní problémy, které se na druhé straně nedotýkaly Británie.

Listopadová debata v Dolní sněmovně⁸⁰ tak odhalila nastupující zásadní problém Britského impéria – jak do budoucna vytvářet a prosazovat jednotnou imperiální zahraniční politiku? Události kolem ratifikace locarnského paktu nastolily otázku účel-
nosti dosavadního systému svolávání ad hoc konferencí vedoucích představitelů impéria, kteří jednali o důležitých věcech, když v mezidobí existoval jediný komunikační

78) *HC Deb 5th series 18 November 1925 vol 188 c454*. Lloyde George věřil, že se dominia k paktu přidají.

79) *Srv. The Times*, 19. 11. 1925.

80) *Dolní sněmovna nakonec locarnský pakt ratifikovala. 375 poslanců bylo pro a jen 13 proti.*

81) *HALL, Hessel Duncan, 1971, s. 559; srv rovněž GRAYSON, Richard S., 1997, s. 66.*

prostředek, a tím byl telegraf. Na obzoru se tak začala rýsovat debata o změně vnitřního uspořádání impéria.

Když Austen Chamberlain hovořil před Dolní sněmovnou o naději, že se Locarno stane nástrojem, který sjednotí zahraniční politiku celého impéria a nedopustí její štěpení, mohly s jeho slovy souhlasit pouze Austrálie a Nový Zéland. Méně už Kanada a Jihoafrická unie. Nový Zéland byl připraven ratifikovat locarnský pakt v co nejbližším možném termínu. Leopold Amery ale sdělil vysokému komisaři Nového Zélandu v Londýně, že „bude lepší, když dominia nebudou jednat nezávisle na sobě, ale vyčkají na Imperiální konferenci“. Britská vláda se totiž obávala jednotlivých prohlášení dominií, protože bylo jasné, že ne všechna se vyjádří kladně, a chovala v sobě falešnou naději, že se jí později podaří v otázce Rýnského garančního paktu udržet jednotný postup.⁸¹

Ministerstvo pro dominia proto vnímalo novozélandskou aktivitu jako předčasnou a nehodící se do konceptu politiky britského kabinetu, který si stanovil pravidlo, podle něhož se měla sejít Imperiální konference a na ní měla všechna dominia jednotně přijmout politiku mateřské země.

Slavnostní podpis smluv uzavřených v Locarnu se konal 1. prosince 1925. Velmi brzy se však ukázalo, že víra britské vlády ve svolání konference, na níž se dohodne s dominií na společném postupu, má své trhliny. Již na počátku ledna 1926 totiž dorazil do Londýna telegram od kanadského premiéra Mackenzieho Kinga, který obsahoval jasné sdělení, že „Kanada nevidí žádnou možnost přijetí jakéhokoli závazku plynoucího z Locarna“. Premiér si však ponechal otevřená zadní vrátka, když dodal, že jeho země bude vše pečlivě sledovat.⁸² Jednalo se nicméně o pouhé diplomatické klišé. Kanada od počátku nesouhlasila s ujednáními locarnského paktu, a vyjádření jejího premiéra tak pouze potvrzovalo obecně známou skutečnost. Podobně jako Kanada se vyjádřily i Jihoafrická unie a Irský svobodný stát; Austrálie a Nový Zéland, jak již bylo zmíněno výše, byly ochotné se k paktu připojit.

Závěr

V prosinci 1925 tedy skončila dlouhá cesta, jež začala v lednu téhož roku německým memorandem, jehož podstatou bylo potvrzení územního statu quo na hranicích Francie, Německa a Belgie. Locarnský (Rýnský garanční) pakt se stal skutečností. Ovšem jen pro Velkou Británii. Dominia ho nepodepsala. V říjnu 1926 se sešla Imperiální konference, ale její výsledek týkající se Locarna nebyl jednoznačný a v konečném důsledku jen potvrdil samostatný postup dominií v této otázce.⁸³ Dominia sice přivítala britskou politiku na

82) HALL, Hessel Duncan, 1971, s. 559.

83) Konference se konala od 19. října do 23. listopadu 1926. Podrobněji srv. KOVÁŘ, Martin, VALKOUN, Jaroslav, 2009, s. 595-596.

84) MOST, Eckhard, 1981, s. 94.

poli kolektivní bezpečnosti a v obecném ohledu ji podpořila, ale odmítla se ke smlouvě dodatečně připojit a nepodepsala ji. Jedinou výjimku tvořil Nový Zéland, který byl připraven dokument podepsat, ale „musel obětovat svoji ochotu semknutému šiku protivníků a symbolu jednoty dominií“.⁸⁴ Londýn se dočkal trpké zkušenosti, protože dominia jen zopakovala při svém negativním postoji stejné argumenty, jako použili britští politikové, když odmítali Ženevský protokol.

V roce 1925 se ukázalo, že je nemožné provádět jednotnou imperiální zahraniční politiku. Evropské problémy Velké Británie dominia nezajímaly a Austen Chamberlain musel vnímat postupný rozpad imperiálního a jednotného ideálu, jak ho chápal jeho otec Joseph. Ostatně, vznik ministerstva pro dominia v červnu 1925, jen podpořil uznání rostoucí odlišnosti v zahraniční a obranné politice mezi mateřskou zemí a jejími zámořskými součástmi.⁸⁵

Někteří vnímají Locarno jako radikální odklon od britské tradice a považují za chybu, že se dominia k paktu nepřipojila. Je potřeba ale zmínit, že v roce 1925 nebylo možné jednotného postupu s dominii dosáhnout. Zámořská území Velké Británie nikdy nevystupovala jednotně. Kanada a Jihoafrická unie Locarno odmítaly již od počátku, Nový Zéland ho chtěl podepsat ještě na Imperiální konferenci v roce 1926. Na takových okolnostech by se nedalo dohodnout na ničem. Britští politici se přesvědčili během jednání o Ženevském protokolu, že není v jejich silách najít s dominii společnou řeč. Ta se o problémy evropského kontinentu nezajímala. Měla své vlastní problémy a domnívala se, že jim se musí věnovat v první řadě. Proto se konzervativní vláda rozhodla pro postup, který se jí zdál nejméně problematický – dominia o všem podrobně informovat, ale nevázat se jejich společným souhlasem, jehož se stejně nedalo dosáhnout.

Důležitý aspekt je nutné vidět i v postupu ministerstva zahraničí, které sice dominia informovalo, ale nic s nimi nekonžtovalo. Neznamenalo to odklon od jednotné imperiální zahraniční politiky, ale spíše se jednalo o obavu *Foreign Office*, že zásahy dominií do průběhu jednání by mohly ohrozit pozici Británie jako rozhodujícího prostředníka mezi ostatními státy.

Locarno se týkalo Evropy, přesněji řečeno její západní poloviny, a z toho Austen Chamberlain vycházel. Ostatně, on sám musel svěst nejednu bitvu se svými kolegy, kteří odmítali jakékoli britské závazky v Evropě (např. Birkenhead), aby vůbec přiměl vládu souhlasit alespoň s limitovaným angažmá na kontinentě. Uváděmoval si totiž, že Londýn nemůže zůstat stranou dění. Řešení kolektivní bezpečnosti, omezené na společné hranice Francie, Německa a Belgie, se totiž dotýkalo i Británie.

85) Srv. Goldstein, Eric, 1996, s. 122.

Seznam použitých pramenů:

- The National Archives, London, Kew:
 Foreign Office Papers: FO 371: Foreign Office: Political Departments: General Correspondence from 1906-1966. FO 840: Foreign Office: Various International Conferences
 Cabinet Office Papers: CAB 2: Committee of Imperial Defence and Standing Defence Sub-committee: Minutes. CAB 23: War Cabinet and Cabinet: Minutes.
 Colonial Office Papers: CO 537: Colonial Office and predecessors: Confidential General and Confidential Original Correspondence
Parliamentary Debates, House of Commons
 Seznam použité literatury:
 BALL, Stuart (ed.) (1992): *Parliament and Politics in the Age of Baldwin and MacDonald. The Headlam Diaries 1923-1935*. London: Historians' Press.
 BARNES, John, NICHOLSON, David (eds.) (1980): *The Leo Amery Diaries. Volume I: 1896-1929*. London, Melbourne, Sydney, Auckland, Johannesburg: Hutchinson.
 BRÁČH, Radko (1970): Československá zahraniční politika v politických proměnách Evropy 1924. (I. Nástup MacDonalldovy a Herriotovy vlády). *Československý časopis historický* XVIII (1): 49-83.
 BRÁČH, Radko (1996): *Československo a Evropa v polovině dvacátých let*. Praha, Litomyšl: Paseka.
 DEJMEK, Jindřich (2003): *Nenaplněné naděje. Politické a diplomatické vztahy Československa a Velké Británie (1918-1938)*. Praha: Karolinum.
 DUFF COOPER (Viscount Norwich) (1957): *Old Men Forget*. London: Hart-Davis.
 DUTTON, David (2001): Austen Chamberlain as Foreign Secretary. *History Review* 39.
 GILBERT, Martin (1966): *The Roots of Appeasement*. London: Weidenfeld and Nicolson.
 GOLDSTEIN, Eric (1996): The Evolution of British Diplomatic Strategy for the Locarno Pact, 1924-1925, in: Dockrill, Michael, McKercher, Brian, eds., *Diplomacy and World Power. Studies in British Foreign Policy 1890-1950*, s. 115-135, Cambridge: Cambridge University Press.
 GRAYSON, Richard S. (1997): *Austen Chamberlain and the Commitment to Europe. British Foreign Policy, 1924-1929*. London, Portland: Frank Cass.
 HALL, Hessel Duncan (1971): *Commonwealth. A History of the British Commonwealth of Nations*. London, New York, Cincinnati, Toronto, Melbourne: Van Nostrand, Reinhold.
 HOLLAND, Robert F. (1981): *Britain and the Commonwealth Alliance 1918-1939*. London: Macmillan.
 JOHNSON, Douglas (1961-1962): Austen Chamberlain and the Locarno Agreements. *University of Birmingham Historical Journal* VIII (1): 62-81.
 JOHNSON, Gaynor (2006): Austen Chamberlain and Britain's Relations with France, 1924-1929. *Diplomacy and Statecraft* 17 (4): 753-769.
 JONES, Thomas (1969): *Whitehall Diary, Vol. I., 1916-1925*, London, Oxford, New York, Toronto: Oxford University Press.
 KAISER, Angela (1989): *Lord D'Abernon und die englische Deutschlandspolitik 1920-1926*. Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris: Lang.
 KITCHING, Carolyn (1999): *Britain and the Problem of International Disarmament 1919-1934*. London, New York: Routledge.
 KOVÁŘ, Martin, VALKOUN, Jaroslav (2009): *The "Balfour Formula" and the Imperial Conference of 1926*, in: SKŘIVAN, Aleš, SUPPAN, Arnold, eds., *Prague Papers on the History of International Relations 2009*, s. 595-600. Prague, Vienna.
 MARKS, Sally (1976): *The Illusion of Peace: International Relations in Europe 1918-1933*. London: Palgrave Macmillan.
 MARQUAND, David (1977): *Ramsay MacDonald*. London: J. Cape.
 MORGAN, Austen (1987): *J. Ramsay MacDonald*. Manchester: Manchester University Press.
 MOST, Eckhard (1981): *Grossbritannien und der Völkerbund. Studien zur Politik der Friedenssicherung 1925-1934*. Frankfurt am Main, Bern: Lang.
 NICOLSON, Harold (1954): *Georg V*. München: Beck.
 NOVOTNÝ, Lukáš (2006): Der Sinowjew Brief, in: SKŘIVAN, Aleš, SUPPAN, Arnold, eds., *Prague Papers on the History of International Relations 2006*, s. 201-227. Prague, Vienna.
 NOVOTNÝ, Lukáš (2009): *On the Journey to the Rhineland Pact. Contribution to the Study of British Perception of the Problem of Collective Security in the 1920's*, in: Öt Kontinents. Az Új-és Jelenkori Egyetem Történeti Tanszék tudományos közleményei. Eötvös Loránd Tudományegyetem. (Cinq Continents. Les cahiers du Département d'Histoire moderne et contemporaine. Université Eötvös Loránd) 2009, s. 369-383. Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar (Facultas Philosophiae).
 ORDE, Anne (1978): *Great Britain and International Security 1920-1926*. London: Royal Historical Society.
 RAMSDEN, John (ed.) (1984): *Real Old Tory Politics. The Political Diaries of Sir Robert Sanders, Lord Bayford, 1910-1935*. London: Historians' Press.
 ROSKILL, Stephen (1972): *Hankey. Man of Secrets, Volume II, 1919-1931*. London: Collins.

SELF, Robert (ed.) (2000): *The Neville Chamberlain Diary Letters, Volume II, the Reform Years, 1921-1927*. Aldershot, Burlington USA, Singapore, Sydney: Ashgate.

THOMPSON, Joe Allen (1966): *British Conservatives and Collective Security 1918-1928*. Unpublished Ph.D. Thesis, Stanford University.

URBANITSCH, Peter (1968): *Großbritannien und die Verträge von Locarno*. Wien: Notring.

Seznam použitého tisku:

The Times

The Morning Post

Daily Express

Jana Stráska

Postoj Švajčiarska k autoritatívnemu režimu Slovenskej republiky (1939-1945)

Abstract

The study deals with the political relationship between the Slovak Republic and Switzerland in 1939 - 1945. After the loss of traditional business contacts Switzerland established contact with the newly established Slovak Republic. Both countries brought near particular need of economic cooperation in difficult times of war. Unlike economic relations may be relations in political terms, characterized as a stopgap. Switzerland did not have to worry about their nationhood, which can not be said of Slovakia. His international position was disproportionately stronger. Probably this will be reflected in his relationship to Germany. Despite the apparently declared neutrality did not hide their sympathy to the Western Allies. This found its expression in relation to an authoritative or totalitarian regime of the Slovak Republic, which came about as a satellite state of Germany.

Klíčová slova: Authoritarian regime. International relations. Slovak Republic (1939 -1945). Switzerland. World War II.

Key words: Authoritarian regime. International relations. Slovak Republic (1939 -1945). Switzerland. World War II.

Šesťročné obdobie existencie prvej Slovenskej republiky patrí určite k najrozporuplnejším obdobiam našej histórie. Je témou početných diskusií a po roku 1989 vyšlo aj pomerne veľa publikácií, ktoré sa ho snažia analyzovať a zhodnotiť. Toto tvrdenie možno aplikovať

aj na problematiku zahraničnej politiky Slovenskej republiky (1939-45). Slovenská historiografia ju však analyzuje zväčša vo všeobecnosti alebo si všíma iba pomer k veľmociam, prípadne susedným štátom. Kontakty s inými štátmi, napr. aj neutrálnymi, zostávajú takmer nepovšimnuté. A práve vo vzťahoch k nim sa prejavila iná stránka slovenskej zahraničnej politiky v čase krátko pred a počas druhej svetovej vojny.

Slovenský štát sa po svojom vzniku ocitol v mocenskej sfére Nemecka. Ochrannou zmluvou z 23. marca 1939 sa zaviazal organizovať branné sily a zahraničnú politiku v úzkej zhode s Nemeckom. Ako problematická sa ukazuje snaha slovenských historikov jednoznačne pomenovať a charakterizovať i samotný politický systém a režim Slovenskej republiky. Karol Fremal situáciu výstižne opisuje nasledovne: „Prívlastky, ktoré ich charakterizujú, sú rôzne. Od vojnovkej demokracie (F. Vnuk) a autoritatívny režim s demokratickými prvkami (M. S. Ďurica), cez totalitný (väčšina autorov) až po fašistický, resp. fašizoidný (I. Kamenec, K. Závacká) alebo hneď a čiernu totalitu (J. Jablonický)...“ (Martuliak a Fremal 2003: 83) Každopádne táto pozícia a charakter režimu ovplyvnili vzťah nového štátneho útvaru k jednotlivým veľmociam.

Vývoj politických vzťahov do podpisu obchodnej zmluvy v roku 1941

Po 14. marci, kedy bol prijatý zákon o samostatnom Slovenskom štáte, sa Slovensko stalo subjektom medzinárodného práva a začalo budovať diplomatické styky s inými krajinami. Slovenská republika sa usilovala zabezpečiť uznanie svojej štátnosti čo najväčším počtom štátov. Vzhľadom k tomu, že si bratislavská vláda uvedomovala, že slovenská samostatnosť nestojí na pevných základoch, zohrávalo práve Švajčiarsko, pomyselné centrum Európy, v jej zahraničnopolitických plánoch a predstavách dôležitú úlohu. Švajčiarsko na poprednom mieste medzi ostatnými neutrálnymi krajinami poskytlo priestor pre slovenské zahraničnopolitické aktivity, ktoré sa nemohli navonok deklarovať.

Švajčiarsko uznalo existenciu Slovenského štátu i napriek počiatočnému váhaniu ako šiesty štát v poradí 19. apríla 1939. K zriadeniu diplomatických zastupiteľstiev však v krátkej dobe nedošlo. Na jar 1940 bol v Berne akreditovaný prvý slovenský chargé d'affaires, ale švajčiarsky generálny konzul prichádza do Bratislavy až o dva roky neskôr. Bol to priamy dôsledok švajčiarskeho rezervovaného postoja voči Slovensku v politickej oblasti. Jeho príčinou bol fakt, že Slovensko chápala ako štát podriadený Nemecku a neverili v jeho trvalú existenciu a stabilitu. Hoci Švajčiarsko v druhej svetovej vojne deklarovalo svoju neutralitu, viditeľne inklinovalo k západným Spojencom a nechcelo sa v ich očiach diskreditovať príklonom na nemeckú stranu. (Parák 1999: 86)

Zároveň si treba uvedomiť, že vo Švajčiarsku mal pomerne silné postavenie aj československý exil, ktorý spolupracoval s Eduardom Benešom. Sídлом benešovskej propagandy na európskom kontinente počas vojny bola Ženeva. Pôsobil tu Jaromír Kopecký, ktorý mal veľa známostí ešte zo Spoločnosti národov, a žila tu rodina Revilliodovcov, popredná ženevská rodina spríbuznená s T. G. Masarykom. (Grébert 1984: 36) Henry Revilliod, známy švajčiarsky lekár, bol manželom Masarykovej dcéry Olgy.

Na druhej strane možno konštatovať, že aj politiku Švajčiarska, podobne ako Slovenska, determinovali štáty Osi. Treba tu zohľadniť jeho geografickú polohu, nachádzalo sa totiž v ich tesnej blízkosti. Strach sa stupňoval najmä po tom, ako došlo na jar 1940 k porážke okolitých krajín – Dánska, Nórska, Holandska, Belgicka, Luxemburska. Denník Slováč priniesol v súvislosti s týmito udalosťami článok po názvom Na rade je Švajčiarsko, v ktorom odsudzuje „poplašné správy, ktoré šíri spojenecká propaganda“. „Z Londýna a Paríža sa deň čo deň rozširujú správy, akoby sa pripravoval útok na Švajčiarsko. Paniku a neistotu snažia sa Angličania zväčšiť vo Švajčiarsku istými opatreniami. Tak anglické vyslanectvo v Berne vyzvalo všetkých anglických príslušníkov, aby čo najskôr opustili územie Švajčiarska. Podobné opatrenia urobilo aj vyslanectvo Spojených štátov severoamerických. Cieľ týchto správ a opatrení je zrejmý: poplašit švajčiarsku verejnosť, zaviesť ju do neistoty a potom, nebudaj, ponúknuť Švajčiarsku anglicko-francúzsku garanciu...“ (*Na rade...*1940: 1) K obsadeniu Švajčiarska nemeckou armádou nikdy nedošlo, táto hrozba však bola predovšetkým v prvej fáze 2. svetovej vojny reálna. Švajčiarsko, podobne ako ostatné neutrálne štáty, ustupovalo zastrašovacej politike Nemecka. Z Berlína prichádzali hrozby, že dôjde k rozdeleniu jeho územia a lojalnosť Švajčiarov sa snažili zabezpečiť aj zámerne spôsobovanými ťažkosťami pri tranzite tovaru určeného pre Švajčiarsko cez nemecké územie.

Zo slovenskej strany bolo vynaložené od začiatku veľké úsilie, aby aj Švajčiari vyslali svojho zástupcu na naše územie. Politické vedenie v Berne nemalo však záujem v tomto smere niečo podniknúť. Švajčiarske záujmy na Slovensku už od jari 1939 zastával Dr. Hans Keller ako sekretár švajčiarskej obchodnej komory vo Viedni. Ešte v tejto funkcii pravidelne cestoval na Slovensko, najmä do Bratislavy a zbieral informácie pre švajčiarske firmy za pomoci miestnej obchodnej a živnostenskej komory, bánk a niektorých známych podnikov. I napriek tomu, že býval vo Viedni, trávil veľa času na Slovensku a prenajímal si izbu v hoteli Carlton, ktorá sa čoskoro stala provizórnou úradovňou. (Keller 1984: 12-13)

Od 1. februára 1940 otvorila Švajčiarska centrála pre zveľaďovanie obchodu svoju pobočku v Bratislave s cieľom podporovať švajčiarske obchodné styky so Slovenskom. Podobné obchodné agentúry zriaďovala aj v iných krajinách. Vedúcim bratislavskej pobočky sa stal H. Keller. (*Obchodné styky...*1940) Keď začal pôsobiť ako splnomocnenec tejto inštitúcie, dostal k dispozícii úrad i ďalší personál. Spolu so švajčiarskym konzulátom vo Viedni suploval oficiálne diplomatické zastúpenie v Slovenskej republike a to až od februára 1942. (Pichňa 1992: 167)

Z politických správ Bohdana Galvána, prvého chargé d'affaires Slovenskej republiky vo Švajčiarsku, je možné vycítiť, že v politickej oblasti zastávali Švajčiari voči Slovensku zdržanlivý postoj. Vysokí švajčiarski politickí predstavitelia sa v rozhovoroch s ním informovali o Alexandrovi Machovi, o veľkosti nátlaku Nemecka na Slovensko a naznačovali, že slovenská politika voči Židom by sa mala zmierniť. Nemecký vyslanec v Berne, Köcher, v rozhovore s Bohdanom Galvánom hodnotil situáciu takto: „Švajčiarsko je striktné neutrálne, ale nemožno nepozorovať istú protinemeckú náladu, ktorej príčinou

je, že Švajčiari sa boja o svoju samostatnosť od Nemecka. Isté je, že po moskovskom mieri i táto predpojatosť sa mierni, lebo švajčiarska verejnosť mala príležitosť presvedčiť sa o prázdnych sľuboch Spojencov..." (*Politická správa* č. 1. 1940)

Tido J. Gašpar, v poradí druhý chargé d'affaires Slovenskej republiky vo Švajčiarsku, o jednej z návštev u C. Stuckiho, splnomocneného ministra, v zahraničnom oddelení Spolkového politického departmentu hovorí: „Odvzdal som mu dve obrázkové publikácie o Slovensku. Keď v jednej z nich uvidel ma v gardistickej uniforme, takmer s neprijemným prekvapením sa pýtal, či som i ja gardista? Videl som, že má o garde asi veľmi zlé informácie, a preto som vysvetlil, čo Hlinkova garda v skutočnosti je a že je to elitná organizácia slovenského národa." ¹³ (*Politická správa* č. 44/P. – taj. 1940)

Veľkú pozornosť v popredných švajčiarskych politických kruhoch a následne aj v tlači vyvolalo pristúpenie Slovenska k Paktu troch mocností 24. novembra 1940. Slovenská republika 22. júna 1941 vstúpila do vojny proti ZSSR po boku Nemecka. Tento krok vyvolal tiež veľké počudovanie. I napriek tomu, že Švajčiari mali veľké obavy z ďalšieho šírenia bolševizmu v Európe, prakticky tento krok odsúdili.

Švajčiari od začiatku druhej svetovej vojny prejavovali obrovský záujem budovať hospodárske styky so Slovenskom. Mali veľký strach z toho, že vojna bude mať katastrofálne dôsledky na ich hospodárstvo. Boli nútení počas vojny zmeniť svoju hospodársku politiku. Kým počas prvej svetovej vojny boli akýmisi „sprostredkovateľmi“ medzi súpermi v hospodárskej oblasti, teraz boli odrezaní od svojich tradičných obchodných partnerov (Veľká Británia, USA, Južná Amerika) a museli nadväzovať užšie kontakty s Nemeckom a so strednou a juhovýchodnou Európou. Hans Keller, ktorý už od roku 1939 zastával hospodárske záujmy Švajčiarska na Slovensku ako sekretár švajčiarskej obchodnej komory vo Viedni, vo svojich spomienkach píše: „Hospodárske ťažkosti a problémy so zásobovaním prinútili Bern hľadať čo najskôr kontakt s „Republikou Slovensko“, ktorá sa pod nemeckým tlakom odtrhla od zvyšku bývalej ČSR. Pri spätnom pohľade možno povedať, že náš experiment so Slovenskom sa vydaril a poskytol počas II. svetovej vojny Švajčiarsku potrebnú pomoc pri riešení jeho hospodárskych problémov. Napodiv sa naše vzťahy k Slovensku odohrali v akomsi pološere...Švajčiarsko nikdy plne neuznalo Slovenský štát, hoci si to Bratislava vždy veľmi želala, a neprestajne – priamo i nepriamo – na uznaní nástojila, hlavne prostredníctvom Berlína...Možno povedať, že i Švajčiarsko hoci platilo tvrdými clearingovými frankami, resp. dodávalo požadovaný tovar, využilo situáciu optimálne – až do posledných týždňov pred koncom vojny, keď už postupne vysychal slovenský roh hojnosti.“ (Keller 1984: 9-10)

Nadštandardné vzťahy v hospodárskej oblasti priviedli pravdepodobne švajčiarsku vládu v apríli 1941 k rozhodnutiu zriadiť kanceláriu švajčiarskeho vyslanectva na Slovensku a okrem chargé d'affaires menovať pre túto kanceláriu stáleho úradníka. Do funkcie mal byť vymenovaný generálny konzul vo Viedni Walter von Burg, ktorý často navštevoval Slovensko, s tým, že by zastával dve funkcie naraz. Slovenská strana nechcela pripustiť, aby švajčiarske vyslanectvo na Slovensku malo formálne uvádzané sídlo vo

Viedni. Žiadala, aby stála von Burgova adresa bola v Bratislave bez ohľadu na to, koľko sa tam bude skutočne zdržiavať. Generálny konzul Walter von Burg bol za švajčiarskeho chargé d'affaires pre Slovensko vymenovaný 2. mája 1941. Neodovzdal však ani poverovacie listiny na slovenskom ministerstve zahraničia a už ho povolali údajne len na niekoľko dní do Bernu. Tu mu oznámili, že má svoje miesto vo Viedni opustiť z dôvodov, ktoré sa nikde písomne neuvádzajú. Jeho nástupcom sa 4. júla 1941 stal Walter Rüfenacht. Proti spojeniu funkcie generálneho konzula vo Viedni s funkciou chargé d'affaires pre Slovensko však začal protestovať Berlín. Argumentovali tým, že osoba, ktorá má v Nemecku titul generálneho konzula, nemôže mať charakter diplomatický. Pre Slovensko táto situácia znamenala určité sklamanie, ale zasa na druhej strane jej dala možnosť už nikdy viac sa neuspokojiť s takýmto provizórnym riešením, s ktorým i predtým horko-ťažko súhlasila. (Parák 1999: 91 – 92)

Politické vzťahy medzi Slovenskom a Švajčiarskom v rokoch 1941 – 1942

Po podpísaní novej obchodnej zmluvy 14. 6. 1941 sa rokovania o otvorení švajčiarskeho zastupiteľstva na Slovensku urýchlili. Švajčiari navrhli, aby ako ďalší krok k zriadeniu ich vyslanectva bolo vymenovanie generálneho konzula, čiže vyslanectvo by malo byť zriadené prechodom cez konzulárne zastúpenie. Predseda vlády i prezident Slovenskej republiky s tým súhlasili. Pilet-Golaz, predseda Politického departmentu Švajčiarskej konfederácie, sľúbil, že „ihneď bude hľadať vhodnú osobu pre konzulát v Bratislave, čo nie je ľahké, nakoľko vzhľadom k povahe stykov slovensko-švajčiarskych musí byť konzul vzatý z radov odborníkov na poli hospodárskom. Okrem toho chce akreditovať v Bratislave úradníka skúseného, ktorý by svojou osobnosťou náležite reprezentoval úmysel Spolkovej vlády mať v Bratislave zastúpenie dôstojné. Akonáhle nájde vhodného úradníka bude vec prejednaná v Spolkovej rade a bude požiadané o exequatur, resp. predbežný súhlas našej vlády. Celá vec bude prevedená v dobe pokiaľ možno krátkej.“ (*Politická správa č. 7/41 taj. 1941*)

Vzhľadom k tomu, že Švajčiarsko malo veľké hospodárske ťažkosti a snažilo sa vyvíjať aktivitu na všetky strany a zasa na druhej strane za potenciálneho chargé d'affaires Švajčiarska na Slovensku nemohol byť vymenovaný človek bez hospodárskych znalostí, stanovenie vhodnej osoby sa neustále preťahovalo. (Politická správa č. Pol. 9/41 taj. 1941) Aspoň takto situáciu zdôvodňovala švajčiarska strana. Je však pravdou, že vzhľadom na ťažkosti vo vzájomnej obchodnej výmene medzi Slovenskom a Švajčiarskom, nastala zo švajčiarskej strany aj praktická potreba mať v Bratislave diplomatického zástupcu. Zároveň Švajčiari mali obavy z poškodenia svojich hospodárskych záujmov v prípade, že nevyhovujú Slovenskej republike v tejto otázke. Praktická potreba a tlak zo strany Slovenska i švajčiarskych hospodárskych kruhov spôsobil, že švajčiarska vláda sa rozhodla nakoniec svoje diplomatické zastúpenie v Bratislave zriadiť. (Parák 1999: 95)

V máji 1942 prichádza do Bratislavy generálny konzul Max Grössli. Švajčiarska vláda sa rozhodla akreditovať svojho zástupcu na Slovensku najmä kvôli obavám

hospodárskych kruhov, že odmietanie neustále sa stupňujúcich snáh slovenskej strany v tomto smere, by mohlo mať negatívne dôsledky na hospodárske vzťahy. Dokonca slovenská vláda čiastočne podmieňovala udelenie koncesie poisťovni Merkúr zriadením švajčiarskeho diplomatického zastupiteľstva v Bratislave. (Parák 1999: 93 – 95)

Švajčiarska vláda zriadila v Bratislave generálny konzulát, ale Slovenská republika mala v Berne diplomatického úradníka s titulom diplomatické zastúpenie. Šéf slovenského vyslanectva v Berne nemal titul splnomocnený minister a vyslanec, ale bol chargé d'affaires a pied (na rozdiel od chargé d'affaires, ktorý vedie vyslanectvo v neprítomnosti vyslanca) Medzi Slovenskom a Švajčiarskom boli tzv. nerovné diplomatické vzťahy. (Kirschbaum 1970: 17) Vláda v Berne, napriek záujmu slovenskej strany, neplánovala tento stav do konca vojny meniť. (Parák 1999: 96)

Po príchode Maxa Grässliho bolo Švajčiarsko oveľa viac o Slovensku informované. Spozoroval, že časť obyvateľov nesúhlasí so samostatnosťou Slovenska a že s nevoľou prijali rozpad Československej republiky: „Mnoho ľudí nemá ešte vnútorný vzťah k novému štátu. Podľa pôvodu možno skôr konštatovať odlišovanie protichodných prúdov...“ Ďalej hovorí: „...obchodné a priemyselné kruhy sa zaoberajú skôr myšlienkou znovuvzkriesenia Československa v nádeji, že sa Česi medzičasom už v niečom poučili.“ (Pichňa 1992: 168)

Všimol si slovenské politické špičky. Mal zásadne odmietavý postoj k Vojtechovi Tukovi a Alexandrovi Machovi. Jozefa Tisu síce považoval za veľkého štátnika, ale tiež mal voči nemu výhrady. Apeloval na švajčiarsku vládu, aby sa kvôli hospodárskemu významu Slovenska pre Švajčiarsko, snažila zriadiť čím skôr namiesto konzulátu vyslanectvo. Ako znalec mocenskej politiky Nemecka neustále v politických správach vyjadroval nádej, že Slovensko bude viesť takú politiku, aby zabránilo svojmu obsadeniu Nemeckom. Kritizoval i riešenie židovskej otázky. (Pichňa 1992: 166 – 176)

Najmä od roku 1943, kedy sa mení medzinárodná politická situácia a Nemecko začína pomaly na frontoch ustupovať, začína sa reálne uvažovať o obnove Československej republiky. Niektorí politickí predstavitelia v Bratislave si začali intenzívnejšie uvedomovať nutnosť propagácie slovenskej otázky a práva Slovákov na samostatnosť na strane Spojencov. Neutrálna pôda Švajčiarska podľa ich predstáv poskytovala najlepšie možnosti obhájiť slovenskú štátnosť pred pripravovanou mierovou konferenciou. Vo Švajčiarsku mali svoje sídlo alebo aspoň zastúpenie exilové vlády jednotlivých štátov. Existovali tu diplomatické zastupiteľstvá neutrálnych štátov a štátov oboch znepriatelených táborov, čo umožňovalo ich vzájomný kontakt, ale oficiálne neudržiavali medzi sebou styky. Popredné švajčiarske noviny a časopisy sa v minulosti, podobne ako i dnes, považovali za tvorcov verejnej mienky v Európe a intenzívne tu pracovali tlačové služby všetkých mocností.

Podobne zahranično-politické úvahy bratislavskej vlády, teda aspoň jej časti, hodnotí i Imrich Kružliak: „Tiso bol presvedčený, že po vojne bude mať možnosť obrániť slovenskú politiku a právo Slovákov na politickú samostatnosť na medzinárodnom fóre...

Švajčiarsko ako neutrálna krajina malo pre slovenskú otázku mimoriadny význam. Predstavitelia Slovenskej republiky hľadali na slovenské diplomatické zastupiteľstvo v Berne ako na najdôležitejšiu misiu na konci vojny. Nielen preto, že sa tu stretali záujmy oboch vojuvedúcich strán, ale aj pre diplomatickú tradíciu Švajčiarska ako neutrálneho štátu. Verili tiež, že mierová konferencia po skončení vojny bude najpravdepodobnejšie zasaďať v Ženeve. Na význam dobrých slovensko-švajčiarskych vzťahov poukazovali slovenskí činitelia od začiatku Slovenskej republiky. Dúfali tiež, že cez Švajčiarsko budú môcť nadviazať kontakty aj so zástupcami západných mocností... Slovenské politické očakávania, že by sa Švajčiarsko angažovalo v slovenskej veci bolo dosť nereálne. Švajčiarsko sa správalo voči Slovenskej republike, napriek istej počiatočnej nedôvere, veľmi korektne. Vážnu úlohu tu hrali predovšetkým dobré hospodárske vzťahy, na ktorých Slovensku veľmi záležalo.” (Kružliak 1990: 280 – 281)

Propagácia „slovenskej otázky” vo Švajčiarsku počas pôsobenia Jozefa Kirschbauma

V tejto situácii, presnejšie na prelome rokov 1942 a 1943, prichádza do Bernu Jozef Kirschbaum. Výber Jozefa Kirschbauma pre plnenie uvedenej úlohy nebol náhodný. Švajčiarska vláda a diplomati v Berne boli informovaní o jeho nútenom odchode z vnútornej politiky po salzburských rokovaníach v lete roku 1940. Zároveň bol aj bývalým podpredsedom svetovej organizácie Pax Romana, ktorá mala svoje sídlo práve vo Švajčiarsku. Jeho bývalé funkcie a postavenie po Salzburgu mali podľa Jozefa Tisu slovenskej otázke pomôcť. (Kirschbaum 1961: 114) Ako sa neskôr ukázalo, bol tento predpoklad aspoň sčasti správny. Sám Jozef Kirschbaum tvrdí, že jeho pozícia po Salzburgu mu pomohla do istej miery prekonať prvé ťažkosti v Berne. Paradoxne v dôsledku toho získal aj sympatie u niektorých nemeckých diplomatov, ktorí neboli členmi národno-socialistickej strany. Ešte výraznejšie sa tento fakt prejavil na konci vojny, kedy nebol na rozdiel od iných diplomatických zástupcov krajín Osi, internovaný a dostal azyl. (Kirschbaum 1970: 20)

Po nastúpení v Berne si Jozef Kirschbaum vyžiadal za tlačového ataše Arvéda Gréberta, dávneho spolužiaka z košického gymnázia. Grébert bol absolventom právnickej fakulty, znalcom štátnej administratívy, dobre ovládal nemčinu a publicistickú prax. Do Bernu prišiel z Berlína, odkiaľ si priniesol znalosti v oblasti propagačnej práce a medzinárodnej informatiky. Spolu vytvorili úspešný tandem so širokou medzinárodnou pôsobnosťou. Nadviazali kontakty so švajčiarskymi redaktormi a snažili sa vyvolať v ich prostredí záujem o slovenské problémy. Pripravovali im podklady, dôkazový materiál i polemické argumenty. (Hvišč 1996: 213)

V nasledujúcom období vzrastá význam informovanosti švajčiarskej a zároveň svetovej tlače a verejnosti o Slovensku. Na týchto akciách sa podieľali viaceré osobnosti alebo inštitúcie, napr. pracovníci vyslanectva v Berne a vo Vatikáne pod vedením Jozefa Kirschbauma a Karola Sidora, ďalej Ferdinand Ďurčanský a „jeho” Vedecká spoločnosť pre zahraničných Slovákov, Slovenská národná rada v Londýne pod vedením P. Prídavka

a podobne. Umiestňovaním správ, článkov, vydávaním politických správ vo Švajčiarsku sa snažili získať podporu a porozumenie pre uznanie Slovenska ako neutrálneho štátu.

Počas pôsobenia Jozefa Kirschbauma sa vo švajčiarskej tlači začína objavovať slovenský problém. Pochopil veľmi rýchlo, že v Berne sa môže veľa dozvedieť a takisto veľa urobiť pre propagáciu „slovenskej otázky“. Nepochybne je potrebné vyzdvihnúť jeho činnosť i činnosť Arvéda Gréberta, ale zasa na druhej strane ich aktivita by nebola možná bez určitej pomoci z Bratislavy. Do Bernu bol ďalej pridelený G. Hvizdák ako tajomník vyslanectva, do učtárne k J. Bezákovi Ján Papuľa a tiež ďalšia kancelárska sila Kováčik. (Kirschbaum 1970: 17)

Grébert navštevoval šéfredaktorov najvýznamnejších švajčiarskych novín a časopisov, riaditeľa tlačovej kancelárie Depeschentagentur, redaktorov agentúry Schweizer Mittelpresse a podobne. Propagáciu samostatnosti Slovenska v tlači sťažovala skutočnosť, že švajčiarska tlač bola „decentralizovaná“, významné švajčiarske denníky nesídlili iba v Berne, ale aj v Zürichu, v Bazileji, Lausanne a Ženeve. Úspešná práca si vyžadovala spoločenský styk s nimi a tým aj mnoho času a financií. Okrem toho propagačná práca na vyslanectve musela prekonávať aj množstvo ďalších prekážok. Arvéd Grébert sa často sťažoval, že vykonáva aj administratívnu agendu a nemôže plniť dôkladne úlohu tlačového atašé, pretože administratívna práca mu zaberá veľa času. Veľkým problémom bol aj nedostatok propagačného materiálu (článkov, fotografií, kníh) posielaných z Ministerstva zahraničných vecí alebo z Úradu propagandy. (*Správa o návšteve v redakciách...1943*)

Slovenské vyslanectvo nemohlo vymôcť, až na malé výnimky (Jean Heer, A. H. Schwangeler a pod.), zo slovenskej strany pozvanie pre švajčiarskych novinárov. Okrem toho cudzinci zväčša odchádzali zo Slovenska s presvedčením, že Slovensko si samostatnosť nepraje, verejná mienka je za obnovenie Československej republiky a proti Nemecku. (*Inf. č. 2044/43* 1943). Arvéd Grébert v styku s najvýznamnejšími predstaviteľmi švajčiarskej žurnalistiky v jeseni 1943 zistil: „Švajčiarski novinári vo všeobecnosti o slovenskej otázke nie sú informovaní. Niekoľko všeobecných poznatkov, ktoré niektorí novinári o Slovensku majú, pochádzajú však z českého alebo maďarského prameňa...V každej z uvedených redakcií ak nie šéfredaktor, tak aspoň šéf oddelenia pre zahraničie navštívil Československo. Ovšem len jeden alebo dvaja sa dostali i pri týchto cestách na Slovensko... V niektorých redakciách bol som prijatý ako „zástupca hrdinského českého národa, ktorý v našej redakcii tešil sa vždy veľkým sympatiám“, a trvalo to určitý čas, kým pochopili, že tu ide o dva národy, s rozličnou minulosťou, národným charakterom, politickými aspiráciami, kultúrou atď. Pokým o českom a maďarskom probléme novinári sú aspoň vo všeobecnosti informovaní, slovenský problém je pre nich „terra incognita“... V niektorých redakciách priamo mi povedali, že som prvým živým Slovákom, ktorého kedy videli...” (*Správa o návšteve...1943*)

O návšteve u šéfredaktora Gazette de Lausanne George Rigassiho A. Grébert píše: „V rozhovore s pánom Rigassim hovorili sme najprv všeobecne o situácii Európy vzhľadom na tzv. boľševické nebezpečenstvo. Pán Rigassi je presvedčený, že Európe ako takej

bolševické nebezpečenstvo nehrozí, nakoľko západoeurópsky človek je príliš individuálne založený, než aby zniesol bolševický kolektivismus... Jeho názor o Československu: Československo bolo umelo vytvoreným štátom, ktorý svoju slabosť preukázal zvlášť za krízových časov v roku 1938. Inak o probléme Slovenska šéfredaktor vôbec nie je informovaný. Po skončení rozhovoru predstavil mi svojho spolupracovníka Dr. Aeschimanna, s ktorým vedie spolu zahraničnú rubriku „Gazette de Lausanne“... Mimo iného hovorili sme aj o otázke Slovenska, o slovenskom probléme bol dosiaľ informovaný iba z maďarskej strany a bol veľmi prekvapený, keď som ho informoval o skutočnom stave slovensko-maďarských vzťahov. Mám dojem, že s porozumením akceptoval moju formuláciu slovenského stanoviska, hlavne čo sa týka relácie slovensko-maďarskej a slovensko-českej. Myslím, že častejším spoločenským stykom bolo by ho možno získať pre slovenskú vec.” (Záznam o návšteve č. 42/44 1944)

Slovenské vyslanectvo v Berne od 15. augusta 1943 začalo vydávať vlastný tlačový orgán, bulletin, La Correspondance slovaque (resp. Presse – Korrespondenz der Slowakischen Gesandtschaft). Francúzska verzia bola určená pre diplomatické kruhy či už vo Švajčiarsku, alebo aj v iných štátoch, takisto aj pre vlády západných mocností. Nemecká verzia slúžila skôr švajčiarskym redakciám, švajčiarskemu politickému vedeniu a exilu sídliaťmu vo Švajčiarsku. Vychádzal zväčša dvakrát do mesiaca so súhlasom Politického departmentu v Berne a Ministerstva zahraničných vecí v Bratislave do júla 1944. Sledoval hospodársky, politický a kultúrny život na Slovensku a pri tvorbe obsahu spolupracovali s Úradom propagandy a Ministerstvom zahraničných vecí. Náklad predstavoval 1600 exemplárov na šiestich stranách. „Viacere články sa stali podnetom, resp. podkladom pre ďalšie spracovanie, niektoré boli prekladané v tlači v plnom rozsahu.” J. Kirschbaum sa snažil týmito článkami zmedzinárodniť slovenský problém a „na mnohé podujatia, publikácie, články a podobne si nepýtal súhlas Slovenského ministerstva zahraničia”. (Hvišč 1996: 213 - 214)

Jozef Kirschbaum sa nesnažil zvýšiť iba informovanosť švajčiarskej tlače o probléme Slovenska, ale sám vykonával uvedenú činnosť intenzívne v diplomatických kruhoch. Isté skúsenosti v tejto oblasti získal počas svojho ročného pôsobenia v Ríme. Vojnovými pomermi bola však jeho aktivita obmedzená. Stretával sa prakticky iba s diplomatmi tých krajín, s ktorými mala Slovenská republika nadviazané diplomatické styky.

Problematike znovuoobnovenia Československej republiky sa nevyhýbali v rozhovoroch s J. Kirschbaumom ani predstavitelia švajčiarskej politiky. Najviac sa stretával s otázkami, či rozpory medzi Čechmi a Slovákmi boli také veľké, že život v spoločnom štáte by nebol možný ani pri vhodnej administratívnej úprave pomerov a či by bolo došlo k vyhláseniu samostatnej Slovenskej republiky bez nemeckého zásahu aj po federalizácii bývalého Československa. Predmetom ich záujmu bol aj pomer k Poliakom a Maďarom a zároveň aj plány M. Hodžu a Š. Osuského. Kirschbaum v politickej správe z marca 1943 konštatuje: „Pri tom je zaujímavé pozorovať, že i pri nedostatočnom informovaní o skutočných pomeroch v bývalej Československej republike a dnešnom Slovensku možno

nájsť zmysel pre náš boj a snahu žiť vlastným životom, jednako však sympatie patria bývalému štátnemu útvaru vo veľmi mnohých prípadoch a preto ten záujem o dôvody rozchodu Čechov a Slovákov." (*Politická správa č. 9/pol/43/taj.* 1943)

V júli 1943 sa uskutočnilo stretnutie predstaviteľa slovenskej obchodnej delegácie, splnomocneného ministra, Štefana Polyáka s Pilet- Golazom, šéfom Politického departmentu. Uvedomoval si, že situácia pre Os je čoraz horšia, ale o výsledku vojny sa neodvažoval hovoriť. Takisto sa zaujímal o ohlas Benešovej činnosti na Slovensku, o slovensko-maďarský vzťah, o možnosť boľševizácie Slovenska a vyjadril názor, že sa Benešova situácia v tlači preceňuje. (*Politická správa č. 12. pol./43/taj.* 1943)

V auguste 1943 sa začali objavovať už aj otázky, ako sa zachová Slovensko voči Nemecku, keď už je jasné, že Nemecko vojnu prehrá. Predpokladalo sa, že tak ako aj ostatné krajiny bude chcieť vyjsť z konfliktu čo najlepšie. Podobné problémy nezaujímali len švajčiarsku politickú elitu, ale tvorili i obsah rozhovorov s diplomatickými zástupcami krajín, s ktorými sa chargé d' affaires Kirschbaum stýkal. Údajne prejavili neoficiálne o slovenský názor v tejto otázke záujem aj spojeneckí diplomati: „O postoj a predstavu Slovenska o povojnovej organizácii javia vraj mimoriadny záujem aj tunajšie diplomatické kruhy anglo-americké. Jeden z kandidátov na honorárne konzulstvo slovenské, Ministerstvom však odmietnutý, žiadal ma o prijatie a keďže som mu mal vyjadriť rozhodnutie Ministerstva, som ho aj prijal. Počas návštevy rozprával mi, že pri stretnutiach s určitými diplomatmi americkými a anglickými, vypytovali sa títo na situáciu na Slovensku, ako i na to, ktorý z dosiaľ existujúcich kombinácií povojnového organizácie nachodia najväčšiu ozvenu vo verejnej mienke slovenskej.“ (*Politická správa č. 18 pol. taj.* 1943)

Čiastočne v protiklade k tomuto je tvrdenie Imricha Kružliaka, ktorý hovorí: „Zostáva faktom, že Kirschbaum sa cez rôzne diplomatické a politické kanále vo Švajčiarsku chcel dostať aj do kontaktu najmä s americkými zástupcami, aby ich informoval o snahách a cieľoch slovenskej politiky a o situácii Slovenska vôbec. Americký vyslanec však nebol ochotný nadviazať kontakt s Kirschbaumom a prijať jeho informácie. Radil mu, aby sa najprv prihlásil k Benešovi a potom budú s ním hovoriť“ (Kružliak 1990: 282) Toto konštatovanie sa však dotýka pravdepodobne až konca roku 1944. Aj Jozef Kirschbaum tvrdí, že slovenské postavenie sa snažil vysvetliť cez neutrálnych diplomatov aj anglickým a americkým zástupcom, ale pri rozličných príležitostiach ľudia, čo sa stýkali s Allanom Dullesom, naznačovali Jozefovi Kirschbaumovi, že by mal prechodom k Spojencom zachrániť aspoň sám seba a ak chce spolupracovať so Západom, musí uznať Beneša a jeho vládu. (Kirschbaum 1961: 115-116) Allan Dulles riadil z Bernu americkú informačnú službu.

Z uvedeného môžeme konštatovať, že o otázku obnovenia Československa a ďalšieho osudu Slovenska bol vo Švajčiarsku, ale aj v iných krajinách veľký záujem. Tieto otázky však boli skôr predmetom neoficiálnych rozhovorov. V tlači sa objavovali zväčša iba články týkajúce sa slovensko-maďarského vzťahu, vzťahu Slovenskej republiky k Židom a Čechom, články o hospodárstve a podobne. Otázke budúcnosti Slovenska sa vyhýbali.

V máji 1943 Jozef Kirschbaum píše do Bratislavy: „Postoj švajčiarskej tlače a oficiálnych kruhov k Slovensku priniesol malé zmeny. Zatiaľ, čo po hospodárskej stránke sme pokladaní za solídneho partnera a z tohto hľadiska tlač si nás pomerne najviac všíma, politicky možno badať určitú rezervu, v publikovaní povojnových plánov nevenuje sa nám nijaká pozornosť. Vysvetliť sa to dá vývinom vojnových udalostí a pokiaľ som mohol zistiť z rozhovorov, úradné kruhy zaujímajú vyčkávacie stanovisko aj voči iným vyslanectvám.“ (Situačná správa. 1943)

V prehľade tlače z 9. januára 1943 spomína Kirschbaum článok anglického korešpondenta časopisu Tagesanzeiger, o ktorom píše: „Autor sa totiž v ňom zaoberá organizáciou novej Európy, resp., tzv. Zwischeneuropy. Rozoberá tri plány, ktoré dnes jestvujú v Anglicku na organizáciu určitých európskych priestorov. Podľa týchto kombinácií malo by byť znovu obnovené Československo...“ (*Prehľad švajčiarskej tlače* č. 9//B. 1943) Bol to však jeden z mála článkov týkajúcich sa tejto problematiky a zároveň ho nemožno označiť za článok švajčiarskej proveniencie, ktorý by vyjadroval švajčiarsku mienku.

Od jesene 1943 sa už otvorene začína hovoriť o obnove Československej republiky. Častý je názor, že na Slovensku má opätovný vznik ČSR širokú podporu. I napriek tomu, že švajčiarska tlač zväčša stála na „pozíciách obnovy“ Československa“ zjavujú sa aj články, ktoré obhajujú samostatnosť Slovenska alebo pochybujú o tom, že Slováci budú súhlasiť s obnovením Československa v jeho centralistickej podobe, resp. veria v to, že nové Československo už bude iné. Politické články boli prispôbené politickému zameraniu jednotlivých časopisov, resp. zdrojov ich informovania.

Napríklad Journal de Genève píše: „Slováci nepocítujú nenávisť voči nikomu. Sú antikomunistami, ale nie antirusi. Vôľa žiť v pokoji je rovnako viditeľná u celého národa. Slováci mali dosť bojov s Maďarmi a Čechmi, než aby pokladali za potrebné sa k nim vrátiť.“ Články podobného charakteru, i keď skôr vo forme reportáží zo Slovenska alebo stručných výkladov histórie Slovenska, prinášali aj ďalšie časopisy, ako napr. Fauille d'avis de Neuchatel alebo Le pays Porrentruy. (*Prehľad švajčiarskej tlače*. 1943) Reportáže zo Slovenska v časopise Journal de Geneve uverejňoval na pokračovanie Jean Heer. Boli tiež ladené pozitívne. Obdivoval relatívny pokoj a dobrú hospodársku situáciu na Slovensku (Slovensko očami Švajčiara 1943), ale i tak v správe z 18. novembra 1943 J. Kirschbaum poznamenáva, že Jean Heer patril medzi novinárov, ktorí sú presvedčení, že Slováci si prajú vznik Československa. (*Inf.* č. 2044/43 1943)

Z časopisov, ktoré uverejňovali úvahy o budúcom Československu môžeme spomenúť der Bund, ktorý v článku Probleme der zukünftigen Tschechoslowakei zo dňa 28. decembra 1943 píše: „Pre dnešného Slováka je myšlienka, aby sa mal dobrovoľne vzdať všetkých výhod svojej slobody, aby sa mal vzdať svojej samosprávy, vlastnej armády a vlastnej diplomacie a vo vlastnej zemi, aby odovzdal vedúce miesta znovu zástupcom pražského centralizmu, samozrejme neprijateľná... Začlenenie Slovenska proti ich vôli do rámca budúceho Československa vyvolalo by bezpochyby nové napätia a nové boje... Ich boj bude pravdepodobne – ako tomu už i prv bolo - podporovaný z Varšavy a z Budapešti,

pričom staré rozpory česko-maďarské a česko-poľské znovu ožijú.“ (*Zpráva o písaní švajčiarskej tlače z príležitosti podpísania sovietsko-československého” paktu v Moskve 1943*)

14. augusta 1943 bol švajčiarsky generálny konzul Max Grässli na návšteve u prezidenta Tisu. V jednej z politických správ, ktoré pravidelne posielal do Bernu, na margo tohto stretnutia píše, že slovenský prezident neodmieta myšlienku konfederácie v strednej Európe za určitých podmienok: „Rozhodujúce slovenské kruhy zdôrazňujú, že by sa síce vedeli zmieriť s obmedzením suverenity, ale iba za predpokladu, aby sa susedia, teda Maďari a Česi vzdali v tom istom rozsahu istých svojich suverénnych práv, a to v prípade, ak by sa mala znovuoživiť v nejakej forme nová konfederácia podunajských štátov.“ (Pichňa 1992: 168) Bolo to prakticky jediné oficiálne stretnutie Grässliho s Tisom. Arvéd Grébert hovorí, že pri tejto návšteve prezident požiadal Grässliho, „aby sa usiloval švajčiarskym politickým kruhom a ich prostredníctvom vplyvným ľuďom v anglosaských krajinách vysvetliť nutnosť samostatnej štátnej existencie Slovenska, presvedčoval ho, že z hľadiska hospodárskych záujmov Švajčiarska má samostatné Slovensko väčšiu hodnotu ako obnovená Česko-Slovenská republika, lebo tovarová výmena Slovenska a Švajčiarska sa vzájomne dopĺňa a harmonicky kooperuje, kým Česko-Slovenská republika bola a bude v každom ohľade silným a často nepríjemným konkurentom Švajčiarska na európskom trhu“. (Grébert 1984: 41)

Dôležitým krokom z hľadiska budúceho vývoja bolo podpísanie Zmluvy o priateľstve, vzájomnej pomoci a povojnovej spolupráci medzi exilovou československou vládou a Sovietskym zväzom v Moskve 12. decembra 1943. Táto udalosť našla vo švajčiarskej tlači veľký ohlas. Pre Švajčiarov, ktorí sa už dlhšiu dobu dívali s obavami na šírenie bolševizmu v Európe, tento krok nevyvolal sympatie. Na druhej strane videli v tom už praktický dôsledok politickej moci Sovietskeho zväzu, ktorú počas vojny nadobudlo. (*Zpráva o písaní švajčiarskej tlače z príležitosti podpísania sovietsko-československého” paktu v Moskve 1943*) Gazette de Lausanne 9. augusta 1944 píše: „Preniknutie Rusov do tejto krajiny by mohlo mať nedohľadné následky pre osud strednej Európy.“ (*Zaslanie č. 1849/44 1944*)

V Neue Züricher Nachrichten komentovali situáciu takto: „Slováci pracujú na výstavbe vlastného štátu, cítia sa hrdými a šťastnými, avšak o ich osude chcú rozhodovať nie v Bratislave, ale v Moskve. Dr. Beneš zdá sa, že sa málo stará o mienku slovenského ľudu. V Londýne a vo Washingtone tiež sa nepýtajú na to ako slovenský ľud rozmýšľa, čo chce: tu si namýšľajú, že slovenskému národu bola jeho sloboda a štátna samostatnosť nanútená a preto „musí byť oslobodené“, aby v druhom Československu našlo svoje šťastie a spásu.“ (*Zpráva o písaní švajčiarskej tlače z príležitosti podpísania sovietsko-československého” paktu v Moskve 1943*)

Švajčiarsky záujem o slovenskú otázku z roku 1943 sa v nasledujúcom období ešte zintenzívnil. Jozef Kirschbaum v politických správach informoval o názoroch švajčiarskych politických predstaviteľov a členov diplomatického zboru v Berne na budúci osud Slovenska a snažil sa analyzovať ich príčiny. Záujem o Slovensko zvýšili správy o blížiacej sa červenej armáde na bývalé československé teritórium a za existenciu Slovenska ako

samostatného štátu sa kládol otáznik. Väčšina švajčiarskych politických predstaviteľov bola informovaná Švajčiarmi, ktorí cestovali alebo žili v strednej a juhovýchodnej Európe a ktorí prichádzali do styku so slovenskými kruhmi neželajúcimi si slovenskú samostatnosť. Často poukazovali na účasť Slovákov v Benešovej vláde a tejto skutočnosti sa pripisoval veľký význam aj v diplomatických kruhoch. V Berne dominovalo presvedčenie, že myšlienka obnovenia Československa má na Slovensku širokú podporu. Hoci sa osobitná politika Hodžu, Osuského a Slovákov v Amerike tešila veľkému záujmu, boli tu snahy chápať ich iba ako osobnú záležitosť alebo sa poukazovalo na to, že aj oni za základ svojej politiky prijali obnovu ČSR. Právo Slovákov na samostatnosť v princípe nikto nepopieral, ale každý, kto veril v spojenecké víťazstvo, predpokladal, že dôjde k reštaurovaniu Československa, i keď z dôvodov politických a mocenských. (*Politická zpráva č. 8/pol/taj. 1944*)

V roku 1944 mala na stránkach popredných švajčiarskych denníkov dôležité postavenie predstava, že po obnove Československa dôjde k naplneniu práva Slovákov na národnú svojbytnosť a že Slováci si návrat do Československa želajú. Iná časť časopisov s nedôverčivým postojom k Benešovi sa vyjadrovala, že by mal splniť záväzky voči Slovákom z obdobia prvej svetovej vojny a že problém Slovenska netreba podceňovať. Napríklad revue Heim und Lebe píše: „V Moskve nedávno uzavretý pakt medzi Stalinom a Benešom vychádza z predpokladu, že sa po vojne obnoví z terajšieho Protektorátu, Slovenska a Podkarpatskej Rusi pozostávajúci česko-slovenský štát. To však nie je tak jednoznačné a samozrejmé, ako by si to z Prahy utečení politikovia, ktorí vo veľkej väčšine voči nálade ľudu tak na Slovensku, ako na Podkarpatskej Rusi, boli hluchí a slepí, chceli predstaviť...“ (*Prehľad švajčiarskej tlače č. 416/44 1944*)

Popredná švajčiarska tlačová agentúra, spolupracujúca s najvýznamnejšími švajčiarskymi denníkmi, uverejnila správu, v ktorej sa zaoberala politickými problémami strednej Európy. Slovensko podľa nej v tomto nepokojnom priestore zaberá kľúčové postavenie, ale na jeho osude sú zainteresovaní Maďari, Poliaci a takisto Benešom plánovaný československý štát. S obavami hodnotila podpísanie zmluvy medzi Benešom a Stalinom, pretože podľa nej novovzniknuté Československo bude podriadené Rusku. Týmto spôsobom by Stalin mohol konsolidovať svoj vplyv v strednej Európe, čo by však vyvolalo zvýšenie poľského a maďarského odporu proti Československu. Zároveň sa poľské a maďarské záujmy kryjú so záujmami Slovákov. Spoločne si neželajú opätovný vznik Československa, aj keď každý z iných dôvodov. To by mohlo byť príčinou nových konfliktov v strednej Európe.“ (*Švajčiarska tlač o Slovensku – správa č. 783/44 1944*)

Autor tejto analýzy správne zhodnotil mocenské snahy ZSSR, ale na druhej strane nepočítal s tým, že bude chcieť do sféry svojho bezprostredného vplyvu zaradiť aj ostatné štáty strednej a juhovýchodnej Európy, čo sa mu aj podarilo a tým sa akýkoľvek odpor proti jeho rozhodnutiam v tomto priestore vylúčil.

Pomerne veľké sympatie mali vo Švajčiarsku koncepcie, ktoré sa budúcnosť strednej Európy snažili riešiť formou federácie alebo konfederácie. O tejto koncepcii sa priaznivo vyjadrovali aj švajčiarski politickí predstavitelia, aj tlač. Známa ženevská

politická revue *Revue de Droit International de Sciences, Diplomatiques et Politiques* uverejnila článok Dr. Ferdinanda Ďurčanského na túto tému pod názvom *Stredná Európa v minulosti a budúcnosti. Voix des peuples* rozoberá niektoré hlavné možnosti, resp. snahy riešiť slovenský problém so značným príklonom ku „dunajskej konfederácii“ : „...problém sa komplikuje, a to tým, že Česi a Slováci ani zďaleka nie sú dohodnutí. Niektorí českí emigranti snívajú o znovunastolení centralizmu, režimu, ktorý dával českému živlu nadvládu... Druhý partner, Slováci, odmietajú ideu centralizmu... Napokon, ďalšia skupina, skladajúca sa zo Slovákov a Čechov pomýšľa na federáciu, ktorá by združovala Slovákov, Čechov, Rakúšanov a Maďarov... Toto riešenie... zdalo by sa najrozumnejším, pretože je najvýhodnejším pre všetkých zainteresovaných, na nešťastie má najmenej výhľadov na uskutočnenie.“ (*Informácia č. 2044/43* 1943)

Journal de Geneve tiež priniesol článok svojho londýnskeho korešpondenta, ktorý sa zaoberá organizáciou strednej Európy na podklade federalistickom a tým, aký by mala mať charakter: „Čím ďalej je však jasnejšie, že vytvorenie mnohých štátov v strednej a východnej Európe po poslednej vojne znamenalo omyl a že žiarlivé nástojenie na národnej suverenite každého z týchto štátov vyústilo nie v zaistení poriadku, ale vo vyvolaní anarchie na kontinente... V dôsledku toho – zdá sa, že je nevyhnutné vytvoriť federatívny konglomerant dobrovoľne prijatý, v ktorom všetky štáty strednej a východnej Európy zriekli by sa časti svojej národnej suverenity k vôli spolupráci v prospech spoločenstva, ktoré by bolo životaschopnejšie a mohlo by lepšie spolupracovať s ostatnými organizáciami európskymi a mimoeurópskymi.“ (*Politická správa č. 10/pol/taj.* 1944)

Každopádne myšlienka usporiadania strednej Európy na princípe konfederácie bola veľmi zaujímavá a jej uskutočnenie by bolo vyriešilo viaceré politické problémy v uvedenom priestore. Realizácii tohto plánu sa však stavalo do cesty mnoho prekážok. Proti utvoreniu takéhoto silného celku by sa určite postavil ZSSR, pretože by obmedzoval jeho mocenské postavenie v strednej a juhovýchodnej Európe. Zároveň rozpory medzi jednotlivými národmi boli také veľké, že k ich spojeniu a pokojnému spolunažívaniu by nemohlo dôjsť.

Slovenské národné povstanie a jeho ohlas vo Švajčiarsku

Udalosti na Slovensku v auguste a septembri 1944, známe ako Slovenské národné povstanie, vzbudili záujem o Slovensko v diplomatických kruhoch, politických kruhoch i v tlači. Dali podnet aj k vzniku mnohých dohadov. Pre švajčiarsku stranu bola veľmi dôležitá otázka, do akej miery stojí za „revolúciou“ na Slovensku Eduard Beneš, resp. či si Slováci želajú boľševizáciu Slovenska a samostatnosť vo forme sovietskej republiky. Švajčiarski predstavitelia a diplomati v Berne, ktorí boli presvedčení o spojeneckom víťazstve, zastávali názor, že Slováci by sa už nemali stavať proti obnoveniu Československa a Slovenské národné povstanie získalo u nich veľké sympatie ako odpor voči nacizmu a odsudzovali povolanie nemeckých vojsk na Slovensko. Švajčiarska tlač väčšinou sympatizovala s povstaním, objavilo iba niekoľko správ predstavujúcich situáciu tak ako slovenská tlač alebo rozhlas. (*Politická správa č. 36/44 pol. Taj.* 1944).

Objavili sa aj články, ktoré sa snažili objektívne posúdiť situáciu. Označovali vznik Československa za neodvratný, ale poukazovali i na to, že verejná mienka na Slovensku je rozpoltená. Pravdepodobne si uvedomovali, že aj slovenský protifašistický odboj stojí na viacerých názorových základoch a koncepciách. Napríklad *Freiburger Nachrichten* 7. septembra 1944 píše: „Otvorená revolúcia, ktorá vypukla na Slovensku, znova nadhodila problém tohto mladého štátu, ktorý má to šťastie či nešťastie, že leží na politicky a hospodársky významných križovatkách.... Aká je budúcnosť Slovenska? Ak zvíťazia spojenci, má byť obnovená Československá republika v pôvodnom rozsahu... Slovenskú otázku možno vyriešiť násilím, ale nebude to riešenie trvalé...Všeobecne možno konštatovať, že v cudzine nejestvuje nijaká slovenská emigrácia... Nechceme sa miešať do sporu, či štyria Slováci v československej emigrantskej vláde v Londýne zastupujú viac ako seba....No v cudzine žije vyše dvoch miliónov Slovákov, z toho polovica na americkom kontinente...Títo americkí Slováci odmietajú fikciu československého národa.. S americkými Slovákmí bude musieť počítať Dr. Beneš a i prezident Roosevelt.“ (*Prehľad tlače č. 1994/44 1944*)

V politických správach, ktoré Max Grässli odosielal do Bernu, informoval Švajčiarsku vládu o situácii na Slovensku na jeseň 1944. Na Povstanie sa pozeral skôr kriticky. Charakterizoval ho ako zle zorganizované a priskoro začaté. Takisto odsúdil najmä to, že spôsobilo nemeckú okupáciu Slovenska a tiež podozrieval Rusov, že sa zachovali podobne ako pri povstaní vo Varšave. Kritizoval ho aj ako príležitosť očistiť sa pre mnohé ctižiadostivé elementy, ktoré boli spojené s režimom Slovenskej republiky a tušia, že sa rúti do záhuby. V správe z 28. septembra 1944 píše: „Pán vyslanec Polyák presvedčil prezidenta o nasledujúcom pláne: Nemecko túto vojnu prehrá. Dá sa ale predvídať, že mierové rokovania potrvajú asi veľmi dlho, pravdepodobne 2-3 roky. Počas tohto obdobia sa nič nezmení a Slovensko musí všetkými prostriedkami využiť túto príležitosť uplatňovať svoje záujmy na mierovej konferencii. Za týmto účelom musí odísť do Švajčiarska on (teda Polyák), ako aj bývalý minister zahraničných vecí Dr. Ďurčanský, prepustený na nemecký nátlak, aby odtiaľ v pravej chvíli zastupoval slovenské záujmy. K tomu, aby to bolo účinné, je prirodzene nevyhnutné, aby slovenskí zástupcovia mali v zálohe potrebné peňažné prostriedky.“ (Pichňa 1992: 168) Z uvedeného možno usúdiť, že bratislavská vláda si uvedomovala budúcu porážku Nemecka vo vojne a pripravovala sa brániť slovenskú otázku na medzinárodnom fóre. (Pichňa 1992: 168)

Grässli sa vyslovoval aj otázke obnovenia Československa. Zastával názor, že uzavretie aliance medzi povstalcami a českými emigrantmi na čele s Eduardom Benešom nemôže vyústiť do zhody, pretože obaja partneri sledujú dve navzájom sa vylučujúce koncepcie a zároveň si vzájomne nedôverujú. Kritizuje Beneša, že chce prakticky odhaliť, že nejaký slovenský problém existuje: „Tento problém existuje a jeho riešenie v česko-slovenskom zväzku znamená kultúrnu a administratívnu autonómiu. Avšak o tej Beneš nechce zjavne nič vedieť.“ (Pichňa 1992: 174 - 175)

Ukončenie diplomatických vzťahov medzi Slovenskom a Švajčiarskom

Na jeseň 1944 dochádza k istému ochladeniu vo vzájomných vzťahoch medzi Slovenskom a Švajčiarskom. Na jednej strane to bol dôsledok medzinárodnej situácie a na druhej fakt, že Slovensko aj pod vplyvom nemeckej okupácie v lete 1944 prestáva figurovať ako dôležitý švajčiarsky obchodný partner. Už v novembri 1944 odvolala švajčiarska vláda z Bratislavy svojho generálneho konzula Grässliho, i keď slovenská strana bola uisťovaná, že ide iba o personálnu zmenu a poverenie Grässliho zástupcu Hansa Kellera spravovaním konzulátu je iba provizórium. (*Politická správa č. 52/44 taj. Pol. 1944*)

Jozef Kirschbaum, chargé d'affaires Slovenskej republiky v Berne, sa v rozhovore so spolkovým radcom Etterom, dozvedel, že v záujme Švajčiarska je nadviazať diplomatické s československou vládou a prispôbiť sa názorom Spojencov, nechceli čakať ani na mierovú konferenciu a argumentovali tým, že „nové Československo“ bude iné a že aj tak väčšina Slovákov si žiada obnovenie Československa. (*Politická správa č. 5012/45 1945*)

Jozef Kirschbaum v jednej zo svojich posledných politických správ konštatuje: „Niektoré kruhy dávajú zjavne nielen cítiť, že počítajú so vznikom Československej republiky, ale aj to, ako by im bolo nepríjemné, že vyslanectvo tu vôbec ešte existuje, ako vyslanectvo posledného nemeckého spojenca ...Náhľad oficiálnych kruhov na Slovensko odzrkadľuje sa aj v tlači...Navštívil som niektorých redaktorov a v spoločenskom rozhovore pýtal som sa na príčiny tohto negatívneho postoja. Dostal som odpoveď, že švajčiarska tlač musí slúžiť predovšetkým švajčiarskym záujmom a preto nemôže písať tak, aby znovu bolo Švajčiarsko obviňované z profašistických sympatií, píšuc priaznivo o poslednom satelitovi Nemecka. Na druhej strane zas na každý priaznivý článok príde vraj reakcia česká a žiadosť uverejniť článok priaznivý tendenciám českým.“ (*Politická správa č. 5010/45 Taj. Pol. 1945*)

V diplomatických kruhoch sa objavovali rôzne názory, ako by sa Slovensko mohlo z tejto situácie dostať, resp. čo by bolo preň najvýhodnejšie, od názorov preferujúcich patronát Ruska nad samostatnosťou Slovenskej republiky, cez zriadenie „slovenskej sovietskej republiky“, až po názory trvajúce na neustálom boji za reštaurovanie Slovenska. Pomerne časté bolo chápanie Slovenska ako obete situácie a svojich vlastných chýb. (*Politická správa č. 5010/45 Taj. Pol. 1945*)

27. februára 1945 bolo Jozefovi Kirschbaumovi oficiálne oznámené, že švajčiarska vláda prerušuje diplomatické styky so Slovenskom. Stalo sa tak 15 dní po konferencii v Jalte. Začiatkom marca uznala švajčiarska vláda oficiálne Československo. Uznesenie švajčiarskej vlády bolo štylizované dosť nejasne. Jozefovi Kirschbaumovi poskytla ad personam možnosť až do ďalšieho rozhodnutia chrániť slovenské záujmy vo Švajčiarsku v rámci konzulárnych funkcií. Aj ostatným pracovníkom vyslanectva ponechala diplomatické výhody, ktoré bežne konzuláty nemali. Uznesenie švajčiarskej vlády sa nevyjadrovalo k tomu, či sa dáva Slovensku možnosť zriadenia generálneho konzulátu alebo či treba

toto rozhodnutie chápať ako absolútne prerušenie stykov. Švajčiarska strana pravdepodobne predpokladala, že čoskoro dôjde k obnoveniu Československej republiky, takže žiadosť o zriadenie generálneho konzulátu z Bratislavy už nepríde. Stucki, ktorý osobne rozhodnutie Jozefovi Kirschbaumovi oznamoval, sa vyjadril, že nová situácia nastane po nadviazaní stykov s Benešovou vládou a že potom švajčiarska vláda pravdepodobne prijme nové rozhodnutie. Zároveň situáciu Švajčiarska hodnotil tak, že sa musí podvoliť rozhodnutiu Spojencov, na ktorých je po hospodárskej stránke odkázané a poukázal na dôsledky ruského odmietnutia nadviazať so Švajčiarskom diplomatické styky. Údajne bolo prerušenie diplomatických stykov so Slovenskom kladené Švajčiarsku aj ako podmienka pre možnosť začať rozhovory s Benešovou vládou. Jozef Kirschbaum o vzniknutej situácii informoval bratislavskú vládu a pracovníkov vyslanectva. Tí čoskoro ponúkli svoje služby Benešovej vláde v Londýne. (Kirschbaum 1961: 116)

Túto udalosť zachytávajú aj nemecké dokumenty: „Dňa 5. 3. Slovenské ministerstvo zahraničných vecí dostalo tajnú správu od slovenského chargé d' affaires v Berne, dr. Kirschbauma, že mu 1. 3. 1945 šéf politického departmentu v Berne oznámil, že švajčiarska vláda je nútená vzhľadom na medzinárodnú situáciu prerušiť diplomatické styky so Slovenskom. Švajčiarske opatrenia sa v slovenskom ministerstve zahraničia vykladajú, že ani Švajčiarsko sa nechce celkom odtiahnuť od výzvy Jaltskej konferencie na neutrálov. Počas tajného zasadnutia ministerskej rady slovenská vláda rozhodla sa prerušiť diplomatické styky so Švajčiarskom a vyzvala vyslanca v Berne, dr. Kirschbauma, opustiť Švajčiarsko a dať sa s ostatným personálom vyslanectva k dispozícii slovenskému ministerstvu zahraničia. Odvolanie príslušného slovenského zástupcu vo Švajčiarsku je v platnosti s dátumom 31. 3. 1945.“ (Ďurica 1990: 240)

Diplomatické styky medzi Švajčiarskou konfederáciou a Slovenskou republikou boli teda ukončené ešte počas trvania 2. svetovej vojny v Európe. Primárnym cieľom švajčiarskej vlády bolo v každom období a za každých okolností chrániť záujmy vlastnej krajiny, a preto sa aj voči Slovensku správala veľmi pragmaticky. Hoci v druhej svetovej vojne deklarovala neutralitu, viditeľne inklinovalo k západným Spojencom a nechcela sa v žiadnom prípade v ich očiach zdiskreditovať príklonom na nemeckú stranu. Po nútenom oslabení, ba takmer prerušení, obchodných stykov s USA a Veľkou Britániou sa v zahraničnom obchode obrátila práve na Nemecko a Taliansko a niektorých ich spojencov. K mocnostiam Osi Švajčiarsko teda viazali hospodárske záujmy a ustupovanie zastrašovacej politike Hitlera. Prvoradým švajčiarskym záujmom bolo čo najviac vyvážiť hospodárske problémy, ktoré so sebou vojna priniesla, a zabezpečiť zásobovanie obyvateľstva a priemyslu rozličným tovarom a surovinami. Slovenská republika sa snažila od začiatku získať uznanie čo najväčšieho počtu štátov a zabezpečiť si tak určitú politickú stabilitu. V čase pôsobenia Ferdinanda Ďurčanského vo funkcii ministra zahraničných vecí to bol zároveň aj jeden z prostriedkov eliminácie nemeckého vplyvu. Na rozdiel od Slovenska sa ale Švajčiarsko nemuselo po zmene medzinárodnej situácie v roku 1943 obávať o svoju štátnosť. Slovensko-švajčiarske vzťahy sa teda vyvíjali niekde

v centre pôsobenia veľkého množstva protichodných záujmov. Vyriešenie niektorých otázok v ich vzájomnom vzťahu malo preto zdĺhavý charakter alebo pôsobí i dnes ne-jednoznačne a nedostatočne.

ZOZNAM BIBLIOGRAFICKÝCH ODKAZOV

Použitá literatúra:

- ĎURICA, M. S. 1990. „Dr. Jozef Kirschbaum a jeho politická činnosť vo svetle nemeckých dokumentov,“ in *Svedectvo jednej generácie*. Ed. J. Okál. Cambridge (Kanada) : Dobrá kniha.
- GRÉBERT, A. 1984. *Dr. Jozef M. Kirschbaum - politik a diplomat*. Köln : Politická knižnica „Slobodného Slovenska“.
- HVIŠČ, J. 1996. „Diplomatické pôsobenie Dr. Jozefa M. Kirschbauma,“ in *Slovenský politický exil v zápase za samostatné Slovensko*. Ed. V. Repka. Bratislava: Dom zahraničných Slovákov.
- KELLER, H. 1984. V zahraničnej službe v Bratislave. *Bulletin Svetového Kongresu Slovákov (Toronto)*. 14(62): 9 – 15.
- KIRSCHBAUM, J. 1961. Osudy vyslanectiev Slovenskej Republiky. *Kalendár Jednota (Middletown, Pa.)*. 64: 109 – 117.
- KIRSCHBAUM, J. 1970. Osudy vyslanectva Slovenskej republiky vo Švajčiarsku. *Kalendár Jednota (Middletown, Pa.)*. 73: 14 – 31.
- KRUŽLIAK, I. 1990. „Kirschbaum – Husák – Kvetko. Predstavitelia jednej Generácie,“ in *Svedectvo jednej generácie*. Ed. J. Okál. Cambridge (Kanada) : Dobrá kniha.
- MARTULIAK, P. a K. FREMAL 2003. *Dejiny Slovenska v rokoch 1914 – 1945*. Banská Bystrica : Katedra histórie, Fakulta humanitných vied UMB v Banskej Bystrici.
- Na rade je Švajčiarsko. 1940. *Slovák*. 22(č. 116):1.
- Obchodné styky slovensko-švajčiarske. 1940. *Hospodárska korešpondencia DOVUSU*. 1(122):2.
- PARÁK, Š. 1999. Uznanie 1. Slovenskej republiky Švajčiarskou konfederáciou. *Most (Cleveland)*. 44(1 – 4): 71 – 97.
- PICHŇA, P. 1992. „Pohľad Švajčiarska na slovenský štát a na prezidenta Jozefa Tisu,“ in *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu*. Ed. V. Bystrický. Bratislava : Slovak Academic Press.

Archívne dokumenty:

Slovenský národný archív (SNA) – fond Ministerstvo zahraničných vecí 1939 – 45.

Lucie Cviklová

Súdán a Demokratická republika Kongo jako příklad dvou nedemokra- tických režimů ve světle současné mezinárodní spravedlnosti

Abstract

Can one identify civil wars in Kongo and Sudan – which have been characterized by violation of human rights – with rise of dictatorial or totalitarian regimes ? Theoretical part of the article dedicated to answer the question deals with evaluation of theoretical frameworks of political regimes as they have been elaborated by Hannah Arendt, Alfred Stepan and Juan Linz as well as perspective of cultural relativism as it has been prepared by Patrick Chabal, Petr Skalník and others. The first section of empirical part of the article compares cultural roots of political conduct having importance for emergence of long-term armed conflicts in Kongo and Sudan: importance is going to be ascribed not only to structuration of political and social institutions in both countries but also to the issue of emergence of dictatorial and/or totalitarian regimes. Connections between Sudan Liberation army and sultanism of Omar Hassan Ahmand al-Bashir are going to be explained and importance of rebels and Thomas Lubanga - understood to be key actors in Ituri conflict - are going to be elucidated. Non-democratic political and social development in the two countries is going to be shown through perspective of international justice which has been recently pursued by various strategies of International Criminal Court. While Thomas Lubanga was arrested and accused of serious violations of human rights, Omar Hassan al-Bashir has been still escaping the arrest warrant issued in 2009.

Key words: Authoritative régime, genocide, international criminal law court, Congo, Thomas Lubanga, totalitarianism

Klíčová slova: Autoritativní režim, genocida, Mezinárodní trestní soud, Kongo, Umar al-Bašír, Súdán, Thomas Lubanga, totalitarianismus

Globalizační procesy kromě řady ekonomických, společenských a politických vývojových aspektů se vyznačují i strukturálními proměnami v oblasti mezinárodního práva, mezi které patří i nedávno formulované legitimizační požadavky Mezinárodního trestního soudu (Haumer 2009). Tento soud si nárokuje uplatňování mezinárodní spravedlnosti ohledně genocidy, zločinů proti lidskosti a válečných zločinů, přičemž jeho současné působení se soustřeďuje především na osobní zodpovědnost politických elit za násilné konflikty na africkém kontinentu. Z hlediska světových geopolitických souvislostí je třeba považovat normativní základy stejně tak jako legitimizační nároky Mezinárodního soudu za nové vymezení politických a právních hranic co se týče reálného dopadu světového společenství na mimoevropské kulturní reality.

Přestože jako reakce na porušování lidských práv za druhé světové války snahy o založení Mezinárodního trestního soudu – který by se zaměřoval na stíhání genocidy, zločinů proti lidskosti, válečných zločinů a zločinů agrese – existovaly na půdě Organizace Spojených Národů už v souvislosti s přijetím Úmluvy o genocidě, v důsledku názorové nejednotnosti států pak vývoj na mnoho let ustrnul. Na rozdíl od norimberských a tokijských tribunálů působících po druhé světové válce se Mezinárodní trestní soud nenachází v etapě „nultého bodu“, kdy zodpovědnost za válečné konflikty nesly především konkrétní státy a mezinárodní právo operovalo výlučně na mezistátní úrovni; při rozpracování statutu Mezinárodního trestního soudu se experti mohli poučit z rozsáhlé agendy ohledně ochrany individuálních občanských a politických práv zahrnuté v Paktu o občanských a politických právech a řadě dalších dokumentů (Sands 2005).

Právní a společenskovědní diskursy věnující pozornost legitimitě Mezinárodního trestního soudu a možnosti pronásledování válečných zločinců na africkém kontinentu stejně tak jako snahy o objasnění kulturních a společenských kořenů afrických nedemokratických režimů jsou doprovázeny metodologickými problémy ohledně možnosti soudně vymáhat či vůbec uplatňovat evropské pojetí lidských práv na africkém kontinentu (Hrubec 2008). I když jedna skupina badatelů se snaží uplatňovat různé legitimizační strategie v zájmu prosazování univerzálních hodnot a kulturního imperialismu světového společenství na straně jedné, druhá skupina obhajuje snahy mimoevropských kulturních společenství uchovat a utvářet si vlastní kolektivní identitu na straně druhé (Benhabib 2002).

Z hlediska kulturního pluralismu současné působení Mezinárodního trestního soudu a zejména vydávání či souzení konkrétních zločinců může být sice považováno za zasahování do nezávislosti judikatury konkrétních afrických států a do určité míry je i v rozporu s politikou Africké unie harmonizující politické procesy na regionální úrovni; přesto Mezinárodní trestní soud ratifikovaný více než stovkou států si nárokuje univerzální

jurisdikci a jeho hodnoty vycházejí z univerzálního pojetí ochrany občanských a politických práv.¹ Na základě mezinárodního zatykače se například podařilo zadržet a postavit před soud bývalého vůdce milic ve východním Kongu Thomase Lubangu, zodpovědného za válečný zločin rekrutování dětí mladších patnácti let do milicí a jejich využívání k bojovým akcím. V současné době Mezinárodní trestní soud usiluje o zatčení další desítky válečných zločinců z Ugandy, Konga, Súdánu a Středoafriické republiky a před několika lety vrchní žalobce Luis Moreno Ocampo dokonce vydal zatykač i na současného prezidenta Súdánu Umara al-Bašíra za jeho podíl na genocidě v Dárfúru způsobivší smrt stovky tisíc lidí. Jedná se o první obviněnou úřadující hlavu a haagský tribunál odůvodňuje toto rozhodnutí tím, že v Dárfúru kvůli bojům mezi milicemi Janjaweed (*džandžavid*) a separatisty zemřelo tři sta tisíc lidí a dva milióny a sedm set tisíc lidí přišlo o domov.

Navíc vznesení tohoto obvinění bylo doprovázeno i rozkolem mezi konkrétními státy a proti byla například Čína; na rozdíl od odmítavého postoje řady ostatních států přerušivších s ním politický styk v létě 2011 Umar al-Bašír navštívil Čínu a vedl s jejími představiteli politická jednání. Při jednání v Radě bezpečnosti Organizace Spojených Národů k odkladu vyzvaly i Africká unie a Liga arabských států obávajících se toho, že obžaloba Umara Al-Bašíra by mohla destabilizovat region, zjitřit dárfúrský konflikt a ohrozit křehkou existující dohodu mezi povstalci a súdánskou vládou. Navzdory těmto námitkám Mezinárodní trestní soud trval na svém stanovisku, že Umar al-Bašír je zodpovědný za řízení útoků proti civilistům v Dárfúru, vraždy, únosy, mučení a deportace velkého počtu obyvatel, i když na začátku sporným bodem bylo prokázání obvinění z genocidy.

Perspektivy požadavků kultury a universalismu

Význam kulturních aspektů politické kultury

Postoje vůči Mezinárodnímu trestnímu soudu souvisejí s alternativami právních diskursů či případně diskursů dalších sociálních věd co se týče příčin používání násilných prostředků vedoucích k omezování či případně likvidaci základních občanských a politických svobod (Fichtelberg 2006). V souvislostech objasnění afrických násilných konfliktů je tak třeba

1) Ačkoliv již existují mezinárodní tribunály, které soudí válečné zločince, je Mezinárodní trestní soud výjimkou. Jedná se totiž o první stálý soud s pravomocemi soudit zločiny ve všech zemích, které jeho tzv. Římský statut ratifikovaly. Mezinárodní trestní tribunál pro bývalou Jugoslávii (ICTY) či Mezinárodní trestní tribunál pro Rwandu (ICTR) mohou soudit pouze zločiny, které se staly během přesně určeného období v dané zemi. Mezinárodní trestní soud pracuje univerzálně a zabývá se všemi nejvážnějšími zločiny, které se udály po prvním červenci 2002, kdy Římský statut vstoupil v platnost. Soud je složen z osmnácti soudců volených signatářskými státy na devítileté funkční období a dva soudci nesmějí být příslušníky téhož státu.

zamyslet se nad tím, zda současné teoretické rámce totalitarismu či autoritativních režimů jsou schopny alespoň částečně vysvětlit genealogii a mechanismy fungování nedemokratických režimů v Ugandě, Kongu, Keni, Súdánu, Středoafričské republice, apod. Současně je však třeba i uvážit, zda by nebylo vhodnější upustit od universálních kritérií posuzování afrických politických systémů a násilné konflikty spíše vysvětlovat na základě lokálních souvislostí a kulturních aspektů, ke kterým patří genealogie autority na základě království, náčelnictví a řady dalších proměnných.

Jeden z významných afrikanistů Patrick Chabal rozpracovává kritiku „ortodoxního“ přístupu ke zkoumání Afriky a africké politické kultury, který se vyznačuje „násilným roubováním“ evropských či západních teoretických přístupů pro objasňování afrických kulturních a politických poměrů (Chabal 2009). Dále pléduje pro ustavení tzv. diskursu jednání (*agency*) na základě antropologického přístupu, který by byl schopen vysvětlit autonomní fungování lokálních struktur vzhledem k rozmanitosti, komplexnosti a nezařaditelnosti afrického obyvatelstva do evropocentrických teoretických konstruktů. Podle Patricky Chabala současní afrikanisté věnují příliš velkou pozornost vývoji pluralitního stranického systému či dalším aspektům politické liberalizace, a hlubší zkoumání příčin afrických konfliktů či kulturní objasnění širších mocenských mechanismů je odsouváno na druhou kolej. Podle něj pochopení problematiky afrického kulturního a politického vývoje vyžaduje komplexní analytický přístup přistupující k politické zodpovědnosti aktérů na základě koncepce neopatrimonialismu vzniknuvšího v důsledku dekolonizačních procesů; klíčovou otázkou k zodpovězení přitom jsou vztahy mezi lokálními politickými strukturami a uskupení mezi autoritou či vůdcovstvím, společenstvím a jednotlivcem; pozornost je třeba věnovat zejména vztahu mezi rodem (*gender*), rodovým původem a věkem coby klíčových komponent ustavujících společenský status jednotlivce v konkrétních společnostech (Chabal 1998). Významný vliv rodového příbuzenství je možné sledovat i v každodenním životě, kde se jeho principy zobrazují ve strukturách reciprocity řídící mezilidské vztahy konkrétních společností spojené s přirozenou politickou výměnou, smyslem politické reprezentace stejně tak jako politické odpovědnosti. Principy příbuzenské závislosti jsou také propojeny s tradičními formami spolčování, které jsou určeny především vzájemnými povinnostmi mezi konkrétními společnostmi stejně tak jako mechanismy příbuzenské náležitosti a absencí širšího společenského konsensu konkrétních rodů či kmenů.

Podle dalších antropologů hlubší pochopení současných poměrů v Kongu, Súdánu a dalších zemích afrického kontinentu by mělo zahrnovat i období před nástupem evropského kolonialismu, protože místo skutečné kolonizace došlo jenom k podvojnému fungování státních struktur s nepřímou vládou: africké struktury se přitom staly nejnižším článkem vnuceného politického systému stejně tak jako existujících institucí správy a moci (Skalník 2006). Konkrétněji, navzdory zavedení a fungování státních struktur v důsledku dekolonizačních procesů došlo k paralelnímu fungování konkrétních státních útvarů s institucí království (často uváděné jako monarchie) a náčelnictvím jako

organizačním principem dědičných představitelů vedoucích malé struktury a nerozlišujícím mezi ekonomikou, ideologií a politikou. Podstatnými rysy v mnoha případech velmi obtížně rozlišitelných institucí království a náčelnictví jsou přitom dědičnost a konsensuální metody rozhodování, které ve srovnání s agenturami typu armády, policie a vězení, dávají přednost nenásilným metodám vyplývajícím ze soudcovské autority a majícím podobu morálních a rituálních sankcí.

V průběhu postkoloniálního vývoje si obyvatelé nespokojení s fungováním státního aparátu totiž začali uvědomovat účinnost instituce náčelnictví jako méně centralizované formy vlády podobně jako si občané evropských národních systémů uvědomují význam struktur občanské společnosti v souvislostech řady selhání moderních evropských států. Tak vedle ustavení demokratických mechanismů včetně pluralismu politických stran v řadě afrických zemí, důležitými jsou i mocenská centra či lokální vlády spojené s fenoménem náčelnictví často potlačovaným či dokonce odsouvaným do zapomnění koloniálními a postkoloniálními režimy. Podle některých autorů současné náčelnictví jako nová nepřímá vláda je dokonce důsledkem toho, že moderní africký stát potřebuje náčelnictví coby svého rovného partnera a je třeba jej tak považovat za kulturní projev domorodé společnosti; jeho podřízené postavení vůči státu jako nejnižšímu článku by mělo být napraveno a mělo by být považováno za historicky vzniklého představitele lidu zplnomocněného kontrolovat všechny úrovně výkonné vlády (Gellner 2005).

Nedemokratické režimy ve světle universalismu

Na rozdíl od kulturních relativistů plédujících pro závislost mezi autonomií kulturních struktur a politickou kulturou a rezignujících na možnost ustavení normativních kritérií světového pořádku, řada politických teoretiků rozpracovala teoretické modely umožňující zhodnotit politické režimy bez ohledu na místo či případně čas, ve kterém se nacházely či nacházejí.² Například Karl Popper tvrdí, že totalitarismus je imanentním rysem lidské povahy a že v různých historických obdobích bylo možné identifikovat různé režimy naplňující charakteristiky totalitarismu (Popper 1994). Podle něj odstrašujícím a varovným případem pro současné liberální režimy je především Platónova vize ideálního společenského uspořádání obsahující prvky eugeniky a násilí; toto Popperovo stanovisko však často bývá kritizováno za přeceňování vlivu intelektuálního diskursu na reálné procesy a za přehlížení vlivu historického vývoje na společenský pořádek a zejména konkrétní formy totalitarismu ve dvacátém století.

2) Vzhledem k rozsahu článku teoretická pojetí totalitarismu zmiňovaná v této pasáži článku jsou samozřejmě jenom fragmentem myšlenkového odkazu věnovaného nástupu a udržování totalitárních režimů. K dalším významným autorům zabývajících se tímto tématem patří například E. H. Carr, V. Čermák, L. Talmon, G. Sartori a Z. Brzezinský.

Podle Hannah Arendtové a Raymonda Arona je třeba totalitarismus považovat výlučně za projev a výraz masové společnosti doprovázený buď nedostatečně rozvinutými nebo zlikvidovanými strukturami občanské společnosti; Aron dále dělí totalitární režimy na autoritativní a konzervativní vyznačující se odmítáním parlamentarismu a snahami zpolitizovat společnost prostřednictvím státní strany na straně jedné, a komunistické vyřazující soutěžení a usilující o dosažení beztřídní společnosti a absolutní moci strany na straně druhé (Aron 1993).

Na základě vysvětlení souvislostí mezi antisemitismem, imperialismem a totalitarismem Hannah Arendtová vyzdvihuje společné strukturální aspekty komunismu a nacismu, které dokládá nárůstem totalitního hnutí, působením státní policie a pokusem o ovládnutí kulturních a morálních hodnot všech občanů. Klíčovou je přitom poslední část Totalitarismus, ve které jsou srovnávány totalitární formy nacistického Německa a stalinistického Ruska z hlediska transformace tříd v masy, úlohy propagandy a snah jejich protagonistů vypořádat se s netotalitárním světem, terorem jako podstatné složky vlády a odsunem velkého počtu obyvatelstva – z právního hlediska demokratických režimů zcela nevinného – do koncentračních táborů (Arendtová 1996). Podle Arendtové je dále třeba rozlišovat i mezi autoritativními a totalitárními režimy v tom smyslu, že autoritativní režimy usilují pouze o získání absolutní politické moci za účelem postavení politické opozice mimo zákon, zatímco totalitární režimy usilují o ovládnutí všech aspektů lidského života jako předpokladu nastolení světové nadvlády; významnou úlohu při skrývání radikální podstaty totalitarismu při jeho nástupu a stabilizaci sehrává i využití krycích či falešných organizací a státních agentur.

Hlavními znaky totalitních systémů je podle Hannah Arendtové i Raymonda Arona fungování mechanismů propagandy a teroru stejně tak jako snahy v občanech udržovat strach a nejistotu a ovlivňovat jejich smýšlení; dále oba autoři přikládají také velký význam trestání za odlišnost názorů a nesouhlas s vládnoucími, kdy všechny chyby jsou považovány za ideologické a podezřelí aktéři jsou automaticky považováni za zločince. Tak například jacíkoli aktéři na špičce mocenské hierarchie či vysoce postavení mohou z ideologických důvodů být náhle považováni za zrádce a ze dne na den s nimi může být zacházeno jako se zločinci, které je nutno tvrdě potrestat.

Kromě Hannah Arendtové a Raymonda Arona existují i další autoři prosazující myšlenku, že kromě demokratických a totalitárních režimů mohou fungovat i jiná politická uspořádání nenaplňující charakteristiky totalitarismu a tvrdící, že autoritativní režimy nečerpají svoji legitimitu ze svobodných voleb ani neusilují o totální nadvládu nad jednotlivcem. Například podle Alfreda Stepana a Juana Linze lze autoritativní režimy charakterizovat dostatečným ekonomickým a společenským pluralismem na straně jedné, ale relativně omezeným politickým pluralismem na straně druhé. Autoritativní režimy totiž výrazným způsobem nezasahují do ekonomické či politické sféry, zatímco v totalitárních režimech je odstraněn ekonomický, společenský a politický pluralismus vzhledem k *de jure* a *de facto* mocenskému monopolu oficiální politické strany. Na základě

svého modelu totalitárních režimů Linz a Stepan zdůrazňují význam dominantní či jednotné ideologie artikulující utopické cíle, kdy vůdci přesvědčivší běžné občany ospravedlňují specifické politiky závazkem vůči holistické koncepci lidstva nebo společnosti; na rozdíl od metod zavádění totalitárních poměrů v autoritativních režimech vítězná politická strana nelikviduje alternativní struktury a toleruje stínovou ekonomiku nebo neformální struktury paralelní společnosti (Linz a Stepan 1996).

Genealogie nedemokratických režimů v Kongu a Súdánu

Genealogie nedemokratického režimu v Súdánu

Zatímco ještě v osmdesátých letech minulého století občané střední a východní Evropy byli nuceni snášet omezování politických a politických svobod vlastních totalitárních režimů, na středním východu islámské hnutí tehdejšího Súdánu se vyznačovalo vysokou mírou svobody či tolerance; politický režim byl založen na pluralitě politických stran a byl tak považován za jeden z nejdemokratičtějších režimů na africkém kontinentu. Tolerance tehdejšího demokratického režimu v letech 1985-1989 umožnila Národní islámské frontě se zjevnou nedemokratickou minulostí plnohodnotně se účastnit demokratických politických procesů, ale ta demokratický pořádek využívala jenom jako platformu pro oslovování spiknutí proti súdánskému národu. Z hlediska proměn globálního geopolitického pořádku je zajímavé upozornit na skutečnost, že buňce Národní islámské fronty se podařilo uskutečnit úspěšný vojenský převrat právě v červnu 1989, kdy se postupně hroutily středoevropské a východoevropské totalitární režimy. Puč uskutečněný Národní islámskou frontou v červnu 1989 v Súdánu začal novou kapitolu politických dějin charakterizovanou postupným zaváděním nedemokratických a podle některých modelů dokonce totalitárních prvků do politického života, ve které podvádění se stalo normativní formou chování politických elit kvůli ospravedlnění převratu či potřebě symbolicky odstranit legitimně zvolenou súdánskou vládu (Collins 2008).

Politici architekti a další aktéři puče si byli velmi dobře vědomi své omezené popularity, a proto využili tzv. strategii loutek známou z fungování stabilizovaných totalitárních režimů; byly používány periferní marginální neznámé postavy kontrolované tvrdým jádrem Islamistů za účelem udržení a konsolidace nového režimu. Tyto procesy vedly ke vzniku mechanismů donucení a propagandy prostřednictvím státem kontrolovaných hromadných sdělovacích prostředků, různých úprav za účelem omezení tisku, použití masového dohledu a teroru, různých druhů neoprávněného vynucování, věznění a mučení či různých forem naočkování mladých lidí prostřednictvím vzdělávacího systému.

Rozsáhlá činnost bezpečnostní organizace Ingaz tak vedla k uvěznění, mučení a zavraždění velké části odpůrců režimu; činnost Ingazu byla velmi neprůhlednou a jejím hlavním cílem bylo konsolidovat politickou moc prostřednictvím represí na straně jedné a nedbalosti v dodržování zákonnosti na straně druhé. Tyto politické poměry byly dále ukotveny zavedením systému jedné politické strany coby známé autoritativní či

totalitární praktiky a vedením svaté války na Jihu, která byla doprovázena lidským utrpením, a ve které zemřelo velké množství lidí či byly propuštěny statisíce úředníků a desetitisíce důstojníků. Organizace zabývající se ochranou lidských práv přinášely zprávy o různých způsobech mučení a porušování lidských práv zejména v souvislosti s konfliktem v Dárfúru, v důsledku kterého miliony Súdánců emigrovali a hledali azyl dokonce v tak odlehlých koutech světa jako Kanada, Austrálie, Amerika, Evropa či dokonce Izrael (Pecháček a Štěrba 2007). V Dárfúru se totiž rozhořely nejkrvavější boje v zemi, při kterých se černošští vzbouřenci chopili zbraní proti arabským milicím podporovaných muslimskou vládou. Účastníci bojů blokovali přístupové cesty humanitárních konvojů, které do Dárfúru směřovaly ze středního Súdánu. Agentura UNICEF [Dětský fond OSN] informovala o alarmujícím stavu uprchlíků v oblasti Dárfúru, kdy nejhůře na tom byly děti a ženy, které se stávaly obětí únosů a znásilnění.

Genealogie nedemokratického režimu v Kongu

Klíčovou událostí pro vysvětlení nedemokratického vývoje v Kongu byl puč z roku 1965, kdy se Mobutovi podařilo svrhnout Kavasubu, stanout v čele státu a ustavit režim opírající se o Lidové revoluční hnutí. Tento puč je třeba považovat za zavádění nedemokratických a podle některých modelů dokonce totalitárních praktik, v důsledku kterých byly zestátněny různé sektory národního hospodářství a současně byla uskutečněna kulturní revoluce s cílem vtisknout Kongu „africký ráz“ (Kabwit 1979). I když Mobutu v důsledku pádu železné opony v roce 1990 vyhlásil třetí republiku a usíloval o prosazení reformu, v roce 1994 v zemi propukla občanská válka: v důsledku těchto převratných událostí země byla obtěžkána přívalem uprchlíků před genocidou ze Rwandy a dokonce sám Mobutu byl donucen uprchnout.

V průběhu občanské války tehdejší Zaire či dnešní Kongo byly zaplaveny více než milionem civilistů či příslušníků milicí Hutu, kteří poté využívali zdejší tábory k útokům na rwandské území v tehdejší době pod kontrolou Tutsů. Za účelem uklidnění konfliktů rwandská vláda vyslala do této oblasti ozbrojené síly, které by podpořily formování povstaleckého hnutí Spojenectví demokratických sil pro osvobození Konga-Zaire. I když po dobytí země z východu se velitel Spojenectví demokratických sil Kábila prohlásil prezidentem a přejmenoval zemi na Demokratickou republiku Kongo, ztratil tak spojenectví se Rwandou a Ugandou a vznikla druhá válka v Kongu doprovázená intervencí oddílů ze Zimbabwe, Čadu, Angoly, Namibie a Súdánu. I když v roce 1999 bylo podepsáno příměří a v roce 2006 proběhly v této zemi první demokratické volby od roku 1960, většina východní části území je až dodnes nezabezpečena a míra porušování lidských práv může být ilustrována masovým znásilňováním žen a takzvanou fistulou coby další nedávno rozšířenou otrěsnou praktikou porušující práva žen.³

3) Na rozdíl od ženské obřízky vymezené jako odstranění některých vnějších pohlavních orgánů ženy často spojovaného s rituálem je fistula mezerou vzniklou protržením blan

Na základě perspektivy válečných zločinů či genocidy jsou konžský a súdánský konflikt společně s válkou v bývalé Jugoslávii těmi nehoršími v novodobé historii od konce druhé světové války; vyvolaly i řadu významných reakcí ze strany Organizace Spojených Národů a na jejich základě byly uskutečněna i humanitární pomoc organizacemi zabývajícími se ochranou lidských práv typu Amnesty International nebo Oxfamu. Konkrétněji, Spojené národy s ohledem na politický vývoj v Kongu i v Súdánu vydaly resoluce stejně tak jako ustavily mise s cílem stabilizovat situaci v těchto zemích. Konkrétněji, společně s mírovými jednáními z července 1999 Rada bezpečnosti na základě rezoluce 1279 ustavila misi MONUC v květnu 2010 přejmenovanou na stabilizační misi a v Súdánu již od roku 1993 platí rezoluce 814 Rady bezpečnosti OSN o zákazu dodávek jakéhokoli vojenského materiálu do země; kvůli ohrožení světového míru na základě rezoluce 1590 z roku 2005 se Organizace Spojených národů rozhodla také vyslat do Súdánu misi UNIMIS [Mise Spojených národů v Súdánu] (Gebrewold 2007). Vzhledem k výše zmínovanému působení Mezinárodního trestního soudu a stíhání politických vůdců zodpovědných za násilné konflikty v Kongu a Súdánu je důležité objasnit míru osobní zodpovědnosti Umara al-Bašíra a Thomase Lubangy co se týče udržování nedemokratických či dokonce totalitárních režimů v Súdánu a v Kongu.

Obvinění Thomase Lubangy a Umara al-Bašíra jako hlavních válečných zločinců zodpovědných za zločiny pro lidskosti nebo genocidu

Případ Thomase Lubangy

Z důvodu vášnivých debat o důvěrných či tajných důkazech proces s Thomasem Lubangou začal teprve tři roky po jeho zatčení; Thomas Lubanga je přitom prvním válečným zločincem souzeným Mezinárodním trestním soudem a obviňovaným z toho, že využíval děti mladší patnácti let v průběhu krvavého etnického konfliktu v Demokratické republice Kongo trvajícího pět let a ukončeného teprve v roce 2003. Samozřejmě že Lubanga není jediným stíhaným zločincem zodpovědným za oběti konžských nepokojů; například na začátku roku 2009 byl zatčen Laurent Nikunda jako jeden z vůdců povstalecké skupiny působící na východě Demokratické republiky Kongo.

Podle Luise Morena Ocampa, hlavního žalobce Mezinárodního trestního soudu, Lubanga odvedl do svých milic na třicet tisíc dětí, které pak využíval k zabíjení, drancování a znásilňování. Lubanga při výslechu před soudem v Haagu svoji vinu za válečné zločiny

mezi orgány (v současných evropských poměrech se nejčastěji vyskytující při porodu) a vede k vážným zdravotním problémům odstraňovaným operačním zákrokem. V důsledku válečných konfliktů v Kongu ženy nejsou jenom masově znásilňovány, ale násilným vkládáním předmětů do vagíny jsou jim protrhány spojnice mezi jednotlivými orgány.

popíral a argumentoval tím, že se snažil přivést do regionu ve východní části země mír. Podle Lubangových obhájců bylo problematickým bodem možné zneužití procesu souvisající zejména s údajným nespolehlivým či podvodným sběrem údajů a shromažďováním svědků; obhájci slibovali přivést okolo dvacítky svědků schopných svědčit co se týče možného zneužití či smyšlení dosavadních údajů za účelem zastavení procesu, zatím žalobci odmítali jakákoliv obvinění.

„S těmito konflikty spojeným problémem, který je předmětem zájmu, je pravděpodobně také role prostředníků spadajících do kompetence vyšetřovatelů žalující strany. Různí svědci obhajoby je přistihli při vymyšlení a falsifikaci usvědčujících materiálů. Skutečně je možné říci, že údajný dopad zneužívání procesu je příčinou toho, že soudci uvažují o zastavení případu...“ (The Lubanga Trial at the International Criminal Court [Soud s Lubangou u Mezinárodního trestního soudu] 2010).

Na začátku roku 2010 byl proces s Thomasem Lubangou pozastaven kvůli rozporům mezi žalobci obávajícími se o bezpečnost zpřístupnění skutečné identity „prostředníka 143“ obhájcem Thomase Lubangy na straně jedné a soudci trvajícími na nezbytnosti tohoto postupu pro pokračování celého procesu na straně druhé. Například soudci Adrian Fulford, Elizabeth Odio Benito a René Blattmann odmítli stanovisko žalobců a trvali na svém původním stanovisku, aby skutečná identita „prostředníka“ byla odhalena týmu obhájců včetně toho, který se nachází v Demokratické Republice Kongo a dodává klíčové důkazy. V souladu s tímto stanoviskem soudců obhájci argumentovali tím, že nelze pokračovat ve výslechu „prostředníka 321“, jestli nebude odhalena identita „prostředníka 143“.

Podle obhájců „prostředník „321“ a „prostředník 143“ byli pochybní a zkorumpovaní: podle svědků obhájců totiž tito pověřenci žalobců nabádali svědky ke lhaní před soudem v tom smyslu, že jsou bývalí dětští vojáci odchycení cestou do školy a naverbovaní do Lubangových milicí. Dále soudci argumentovali tím, že požadavky prokuratury narušují procedury procesu zakotvené Římským statutem a že tak výše uvedené konfliktní momenty mezi žalobci, obhájci a soudci představují vážné problémy uskutečnění „čestného procesu“. Soudci sice požadovali nepodmíněné propuštění obviněného Thomase Lubangy, ale tento jejich nárok byl vetován odlišným stanoviskem prokurátorů. Nakonec v únoru 2011 Mezinárodní trestní soud zamítl i Lubangovu osobní žádost o zastavení procesu kvůli jeho údajnému zneužití.

Obvinění Umara al-Bašíra

V březnu 2009 několik měsíců po zahájení procesu s Thomasem Lubangou soudci Mezinárodního trestního soudu vydali zatykač na Umara al-Bašíra, ve kterém ho vinili ze dvou válečných zločinů a z pěti zločinů proti lidskosti, včetně vraždy, vyhlašování, násilného přesunu, mučení a znásilňování – jedná se tak o první případ, ve kterém Mezinárodní trestní tribunál obvinil současnou hlavu státu (Simons 2010).

„Súdánské instituce reagovaly na vydání zatykače zintenzivněním politických represí vůči politickým protivníkům. Znamenalo to, že aktivisté v oblasti lidských práv byli

navštěvování obávanými agenty „Národní bezpečnosti“...Po vydání zatykače šéf bezpečnosti oznámil, že lidé podporující Mezinárodní trestní soud nebudou moci zůstat naživu, protože „zradili národ“. Řekl, že jim usekne ruce a uši...” (Faisa 2010).

I když v prvním zatykači Umar al-Bašír nebyl obviněn z genocidy a Luis Moreno Ocampo odmítl považovat důsledky konfliktu za genocidu, o rok později už soudci Mezinárodního soudního dvora vydali druhý odlišný zatykač: i když v něm už je obviněn ze tří principů spadajících do právního vymezení genocidy, toto opatření dosud nemá a pravděpodobně ani nebude mít žádný praktický dopad kvůli neexistenci reálné síly schopné ho zatknout. Mezinárodní trestní soud totiž nemá žádné policejní síly a soudánský prezident je dostatečně opatrný; nejezdí do zemí zavazujících se tzv. Římskému statutu coby zakládajícímu dokumentu Mezinárodního trestního soudu. Přestože soudánská vláda shledala obvinění z genocidy směšným a zcela jej odmítla, na mezinárodní scéně došlo k omezení jeho kontaktů a zdrojů podpory: dokud se ale Umarovi al-Bašírovi daří unikat zatčení, tak se také snižuje důvěryhodnost Mezinárodního trestního soudu coby nového symbolu mezinárodní spravedlnosti.

Podle hlavního žalobce Luise Morena-Ocampa Umar al-Bašír měl plán, na základě kterého chtěl zničit tři hlavní etnické skupiny v Dárfúru, Masalitů a Zaghawě: dále ve svých reakcích na útoky rebelujících skupin usilujících o větší autonomii použil vládní vojáky a arabské milice a účelově zasahoval desetitisíce civilních obyvatel náležejících k těmto skupinám při bojích na kopcích a ve vesnicích. Současné procesy s válečnými zločinci se také mohou opírat o výsledky mezinárodní vyšetřovací Komise pro Dárfúr, která v rámci své zprávy generálnímu tajemníku OSN vytvořila typologii porušování lidských práv v Súdánu.

Přestože sporadické boje v Dárfúru trvaly celá desetiletí, největší intenzity konflikt nabyl v roce 2003 v okamžiku, když rebelující skupiny napadly soudánské síly. Reakcí soudánské vlády více méně složené z arabských obyvatel byla rozsáhlá operace, kterou hlavní žalobce Luis Moreno Ocampo nazval genocidální strategií proti černým africkým etnickým skupinám v Dárfúru; přitom Umar al-Bašír je považován za hlavního architekta této strategie mající za hlavní cíl zajistit si „absolutní kontrolu“. Například rozsudek Mezinárodního soudního dvora z února 2007, na základě kterého požadavky Bosny považovat likvidaci civilního obyvatelstva v Srebrenici za důsledek srbské genocidy byly odmítnuty, poukazuje na obtížnou vymahatelnost mezinárodní spravedlnosti co se týče genocidy.

V těchto souvislostech a vzhledem k odmítavému stanovisku Umara al-Bašíra vůči vzneseným obviněním proti němu, je vhodné se také zamyslet nad pravděpodobností toho, že bude odsouzen či že se ocitne před Mezinárodním trestním soudem. Přestože – jak už bylo naznačeno výše – Umarovi al-Bašírovi se vyhýbají mnozí politici zemí uznávajících jurisdikci Mezinárodního trestního soudu, politici mnoha arabských a afrických zemí s ním pokračují v politických setkáních. Někteří z první skupiny politiků ho dokonce při jeho návrhu na politická setkání přímo varovali, že genocida je vážným obviněním a že - jako představitel států hlásících se k legalitě Mezinárodního trestního

tribunálu a jeho statutu – jsou povinni ho zatknout. Na druhé straně Africká unie jako hlavní regionální uskupení vyslovila obavy, že odstranění Umara al-Bašíra z prezidentské funkce by mohlo ohrozit mírovou dohodu podepsanou v roce 2005 mezi súdánskou vládou a ostatními rebely za účelem ukončení občanské války zapříčiňující mnohé oběti na lidských životech: v průběhu krvavých událostí zemřelo totiž přibližně dva a půl milionu lidí, což je mnohem více než přímo v Dárfúru.

Závěr

Tak zatímco struktury světového společenství usilují o sledování spravedlnosti v celosvětovém měřítku a kritizují Africkou unii za to, že není schopna potrestat viníky za spáchání válečných zločinů, zločinů proti lidskosti, genocidu a agrese na africkém kontinentu, představitelé kulturního relativismu uznávající i mimoevropské pojetí lidských práv kritizují legitimitu Mezinárodního trestního soudu v tom smyslu, že nevěnuje dostatečnou pozornost kulturním aspektům africké politické kultury a zejména významu neopatri-monalistických struktur na tomto kontinentu.

Dále existuje i rozkol mezi samotnými státy zastávajícími universální perspektivu ohledně konkrétních procedur tohoto soudu, protože vrchní žalobce má velké diskrétní pravomoci a v různých záležitostech může jednat *proprio motu*. I když ve srovnání s mezinárodními tribunály pro bývalou Jugoslávii či Rwandu Mezinárodní trestní soud je nezávislejší na OSN ohledně rozhodovacích procesů, omezené dopady světového společenství na válečné konflikty je možné doložit neúspěchem nejrozsáhlejší probíhající mise OSN v této zemi. Například podle náměstka generálního tajemníka pro mírové mise Atul Khare v New Yorku mírová mise v Kongu selhala a zvláštní zmocněnkyně OSN pro boj proti sexuálnímu násilí v ozbrojených konfliktech Margot Wallströmová řekla, že Organizace Spojených Národů nese „kolektivní zodpovědnost“ za prodlužování masových znásilnění. Podle informací vojáků Spojených Národů pomáhajících v zemi, za četná masová znásilnění a vraždy na severovýchodě Demokratické republiky Kongo totiž nenesou odpovědnost jenom rebelové, ale také vládní vojáci. (ČT 24 2010).

V důsledku problematického působení struktur světového společenství je vhodné se také zamyslet nad tím, zda účinnějším prostředkem pro potrestání viníků za konžské a súdánské násilné konflikty by nebylo zplnomocnění regionální judikatury, a zda například Soudní dvůr zřízený Africkou unií by nemohl začít plnit úlohu Evropského soudu pro lidská práva zřízeného Radou Evropy. Řešením by dále mohlo být i ustavení takzvaných zvláštních soudů (*hybrid courts*), a jako precedens by mohly sloužit současné procedury trestání v Sierra Leone, kde ustavení a působení Zvláštního soudu pro Sierra Leone bylo výsledkem dohody mezi vládou Sierra Leone a Organizací Spojených Národů, na základě které došlo ke stíhání osob s největší zodpovědností za páchaní zločinů proti lidskosti, válečných zločinů a dalších závažných porušení mezinárodního humanitárního práva i zločinů spáchaných podle příslušných zákonů Sierra Leone na území tohoto státu od 30. listopadu 1996. Zkušenosti ohledně spolupráce s místními nestátními strukturami

totiž poukazují na to, že v možnostech zvláštních soudů je zohlednění autonomie lokálních kultur, ke kterým patří výše zmiňované rodové příbuzenství či náčelnictví mající donucovací roli coby zprostředkující článek mezi jedincem a státem.

Vzhledem k násilným konfliktům, likvidaci politické opozice a závažnému porušování lidských práv je také na místě se konečně vyjádřit k tomu, zda konžský či súdánský režim lze označit za autoritativní či totalitární. Tuto univerzální klasifikaci je třeba alespoň do určité míry považovat za legitimní, protože politické elity v Zaire i Súdánu založily moderní státní struktury stejně tak jako usilovaly o pluralitu systému politických stran minimálně jako politického ideálu. Vezmeme-li v úvahu například myšlenkový odkaz Karla Poppera jako jednoho z představitelů vymezujících totalitarismus bez ohledu na časové a prostorové souvislosti, je třeba zaujmout rezervovaný přístup k radikálním požadavkům kulturních relativistů zohledňujících pouze kulturní aspekty africké politické kultury.

Složitějším problémem je však rozhodnout, zda súdánský či konžský politický režim lze považovat za autoritativní či totalitární; o náboženském totalitarismu lze hovořit alespoň v tom smyslu, že v obou těchto zemích zvítězily ideologie zasahující všechny aspekty života a určující prostředky dosažení konečného cíle. Například za totalitární rys súdánského islamistického státu je tak možné považovat pokusy zničit všechny autonomní instituce, které v normálních demokratických režimech nezávisle fungují ve strukturách občanské, náboženské a politické společnosti. Z hlediska vymezení autoritativních režimů je možné vysvětlit vývoj v Súdánu po uchopené moci vojenskou juntou v roce 1989 odkdy je vláda v rukou Národní islámské fronty, protože v důsledku těchto událostí byla zlikvidována opozice či pluralita politických stran.

Přestože konžský převrat v polovině šedesátých let do značné míry znamenal i uklidnění politické situace, z dlouhodobého hlediska v důsledku těchto událostí politický režim nabyl autoritativní podoby. Za autoritativní je možné vysvětlit vývoj v Súdánu po uchopení moci vojenskou juntou v roce 1989, odkdy je vláda v rukou Národní islámské fronty, protože v důsledku těchto událostí byla zlikvidována opozice či pluralita politických stran. (www.eiu.com/public/stahnuto 14.3. 2011).

Literatura:

- ARENDTOVÁ, H. 1996. Původ totalitarismu. Praha. Oikoymenh.
 ARON, R. 1993. Demokracie a totalitarismus. Brno. Atlantis.
 BENHABIB, S. 2002. The claims of culture: equality and diversity in the global era [Požadavky kultury: rovnost a diverzita v globálním období]. Princeton. Princeton University Press.
 CHABAL, P. 1998. „A Few considerations on democracy in Africa [Několik úvah o demokracii v Africe]“. International Affairs 74(2): 289-303.
 CHABAL, P. 2009. The Politics of Suffering and Smiling [Politika utrpení a usmívání se]. London. Zed.
 COLLINS, R. 2008. A history of modern Sudan [Historie moderního Súdánu]. Cambridge. Cambridge University Press.
 ČT 24.2010. „V Kongu kromě rebelů znásilňují i vládní vojáci.“ Přístupné na: <http://www.ct24.cz/svet/104366-v-kongu-kromě-rebelu-znasilnuji-i-vladni-vojaci/>, stáhnuto 20.10.2010.
 FAISAL, E. 2010. „Sudanese journalist tells of harassment by „brutal“ security forces“ [Súdánský novinář vypovídá o obtěžování „brutálními“ bezpečnostními silami]. Přístupné na: <http://www.amnesty.org/en/news-and-updates/sudanese-journalist-tells-harassment-brutal-security-forces> 2010-06-07, stáhnuto 20.10.2010.
 FICHTELBERG, A. 2006 „Democratic Legitimacy and the International Criminal Court: A Liberal Defense“

Súdán a Demokratická republika Kongo jako příklad dvou nedemokratických režimů

ve světle současné mezinárodní spravedlnosti | Lucie Cviklová

[Demokratická legitimita a Mezinárodní trestní soud: liberální obrana]". *International Criminal Justice* 4(4): 765-785.

GEBREWOLD, B. 2007. *Africa and Fortress Europe: Threats and Opportunities* [Afrika a opevněná Evropa: ohrožení a příležitosti]. Aldershot. Ashgate Publishing Company.

GELLNER, E. 2005. *Jazyk a samota. Wittgenstein, Malinowski a habsburské dilemma*. Brno. Centrum demokratické kultury.

HAUMER, S. 2009. *Regelungsentwurf für ein Abspracheverfahren am Internationalen Strafgerichtshof* [Návrh ustanovení jak postupovat při jednání vedených u Mezinárodního trestního soudu]. Hamburg. Kovač.

HRUBEC, M. 2008. *Interkulturní dialog o lidských právech: západní, islámské a konfuciánské perspektivy*. Praha. Filosofia.

International Criminal Court. 2010. *Situations and cases*. Přístupné na: <http://www.icc.cpi.int/Menus/ICC/Situations+and+Cases/>, stáhnuto 20/2010.

LINZ, J., STEPAN, A. 1996. *Problems of democratic transition and consolidation: southern Europe, South America, and post-communist Europe* [Problémy demokratického přechodu a konsolidace. Jižní Evropa, Jižní Amerika a postkomunistická Evropa]. Baltimore. Johns Hopkins University Press.

KABWIT, G. 1979. „Zaire: The Routs of the Continuing Crisis [Zaire: Cesty pokračující krize]“. *The Journal of Modern African studies* 17 (3): 381-385.

7) PECHÁČEK, P., ŠTERBA, V. 2007. „Súdán/Dárfúr: Vývoj a stav konfliktu v Dárfúru, rezoluce Rady bezpečnosti OSN, působení Evropské unie.“ Přístupné na: <http://www.psp.cz/kps/pi/PRACE/pi-3-o66.pdf>, stáhnuto 20.10. 2010.

POPPER, K. 1994. *Otevřená společnost a její nepřítel*. Praha. Oikymen.

SANDS, P. 2005. *From Nürnberg to the Hague: the future of international criminal justice* [Od Norimberku k Haagu: budoucnost mezinárodní trestní zodpovědnosti]. Cambridge. Cambridge University Press.

SIMONS, M. 2010, 14.7. „International Court Adds Genocide to Charges Against Sudan Leader [Mezinárodní soud přidává genocidu k obviněním proti sudánskému vůdci]“. *New York Times*: A4.

SKALNÍK, P. 2006. „Politická antropologie a současná Afrika aneb Jak mohou náčelnictví přispět k rozvoji demokracie,“ in *Viva Afrika 2006: sborník příspěvků z konference věnované Africe*. Ed. T. Machalík a T. Záhořík. Ústí nad Labem. Nakladatelství a vydavatelství Vlasty Králové.

„The Lubanga Trial at the International Criminal Court [Soud s Lubangou u Mezinárodního trestního soudu]. 2010.“ Přístupné na: <http://www.lubangatrial.org/background/>, stáhnuto 20.10.2010.

„Umluva o zabránění a trestání zločinu genocidia. 1948.“ Přístupné na: <http://www.osn.cz/dokumenty-osn/soubory/umluva-genocidia.pdf>, stáhnuto 20.10.2010.

www.eiu.com/public/ stáhnuto 14.3. 2011

Michaela Pešková¹

1) Článek vznikl jako výstup postdoktorského projektu GA ČR 405/09/P062 Idea „nového člověka“ v ruské literatuře 20. a počátku 30. let 20. století.

Kniha Naše dítě v historickém, utopickém a antiutopickém kontextu

Abstract

In the article "The book Our child in ideological, utopian and anti-utopian context" the authoress analyzes a representative Czechoslovak handbook about child care from the point of view of its ideological burden and relationship with the motives of utopian and anti-utopian literature. It is obvious that Our child helps to design the man from his earliest childhood in conformity with the theory of totalitarian socialist ideology. On the advice and according to instructions, a disciplined and obedient individual is being educated, ready for collectivistic and working way of living. Motherhood itself is considerably ideologized from which anything individual is excluded. On the one hand, woman participates by means of it in a common "great work", i.e. attainment of communism, on the other hand her position is, however, in principle passive as for education of her own child, because the State and its institutions determine binding rules of education. Incontestable utopian characteristics of the book consists in its non-alternative instruction, didactic character, system approach, well-considered in detail, in setting of uniform time rhythm for all, and in final common and collective creation of an ideal world made-up of permanently self-improving individuals. From the elements contained in Our child, anti-utopia sees as dark visions chiefly motives of weakened father's role and strongly regulated mother's role. The theme of separation of the child from his/her family, and his/her placement in collectivistic pre-school establishments consequently leads to atomization of society and to a total family dissolution, the role of which undertakes the State.

Keywords: infant education, socialism, utopia, anti-utopia.

Klíčová slova: výchova dětí, socialismus, utopie, antiutopie

Kniha *Naše dítě. Před narozením. V prvním roce. V letech předškolních*. (první vydání 1944) autorky MUDr. Miroslavy Klímové-Fügnerové¹ představovala pro generace rodičů, respektive matek poválečného Československa zásadní rukověť péče o dítě. V letech 1944–1971 se příručka dočkala 13 českých vydání vycházejících v desetitisícových nákladech, průběžně byla překládána do slovenštiny, polštiny i ruštiny. Tomuto ve svém oboru základnímu odborně-popularizačnímu textu nebyla doposud věnována prakticky žádná vědecká pozornost. Při snaze zakotvit dílo v dobovém kontextu není však naším cílem napsat historickou studii. Na straně jedné budeme sice zkoumat ideologickou zátěž, jež podobu knihy modifikuje, na straně druhé je pro nás výmluvná také komparace s ryze autorským pohledem na „dětskou otázku“ v žánru utopické a antiutopické umělecké literatury. Zde se vyjevují četné a často překvapivé paralely a motivické shody. Zjednodušeně řečeno, utopii coby literární žánr popisující ideální společenské uspořádání realizované na uzavřeném území (ne-místě), totalitní režim coby reálný pokus o naplnění utopie a literární žánr antiutopie (negativní utopie, dystopie) coby kritiku hodnot vyznávaných utopií, respektive totalitním systémem rozvedenou do pesimistického obrazu vývoje světa, považujeme za spojené nádoby, za navzájem se objasňující fenomény.

První vydání *Našeho dítěte* (dále citováno jako ND 1944) bylo recenzenty nazváno „biblí rodičů“, v níž lze nalézt odpověď na každou otázku, a přivítáno jako kniha, jež „dosud v našem písemnictví nebyla a jakou bychom marně hledali v cizí literatuře“ (HORNHOFF 1944, s. 435). Obsáhla autoritativní příručka nese pozitivistický charakter přesného, vědeckého, systematicky členěného a komplexního textu s abecedním rejstříkem, obrázky,

*Miroslava Klímová-Fügnerová se narodila roku 1905. (Datum úmrtí autorky se nepodařilo zjistit. Publikačně aktivní byla do 70. let 20. století.) Po studiu medicíny se celý život věnovala zdravotnické výchově. Od 30. let až do druhé světové války pracovala (i jako vedoucí) na oddělení zdravotní výchovy Státního zdravotního ústavu. V 50. letech vedla zdravotnickou výchovu v Praze. Ambicí lékařky bylo, aby se výchova ke zdraví spojila se společenskou výchovou dětí, mládeže i dospělých. M. Klímová-Fügnerová vydávala odborné práce popularizující zdravotnické znalosti, nejčastěji se zaměřením na ženy. V roce 1936 vystoupila s knihou *Mladá žena vpřed*. Následoval spis *Buď matkou* (1939). Z dalších publikací jmenujme *Hygienu dospívajícího děvčete* (1942), *Ozdravení venkova* (1952), *Začátky organizované zdravotní výchovy u nás* (1960), *Sexuální výchova* (s J. Grossem, 1963), *Umění nestárnout* (1970), *Citová výchova v rodině* (1974). (TAUFROVÁ, Mlada, 1960, s. 3–4; MATOUŠEK, M., 1965, s. 1003).*

tabulkami, nákresy i přehlednými „výchovnými směrnici“. Obsah textu je diktován snahou po zdravotnické osvětě, a zejména prevenci.

Další vydání, již poúnorová, beze zbytku přebírají prvotní poučný duch i na-prostou většinu textu. Doporučovaný styl výchovy, později nazvaný „studený odchov“, se v rámci jednotlivých redakcí nemění. Přestože ze „socialistických variant“ textu přirozeně nelze vyvodit jednoznačné a obecné teze o výchově dětí za socialismu, není sporu o tom, že daná příručka stojí na straně vládnoucí moci a jejích direktiv. Postupující ideologizace je zjevná. Ve druhém vydání z roku 1950 (dále ND 1950) se škrtají a mění některé drobné pasáže (například se již nedoporučuje rozptýlení těhotným ženám při práci „v církvi“, poznámka, že „šťastné jsou rodiny, které mají svého rodinného lékaře“, chybí), více se jich ale přidává: novou socialistickou realitu zde reprezentují zejména témata práce (pracující matky), a tudíž i jeslí (tento výraz se v prvním vydání vůbec neobjevuje) a výčet pozitiv socialistické péče oproti péči kapitalistické.

Pro ucelenější srovnání jsme pracovali ještě s desátým vydáním knihy z roku 1963 (dále ND 1963), tedy z období, kdy v pediatrii začaly probíhat diskuse o správnosti zvolené cesty, zejména o otázce kolektivistické výchovy dětí. Ta byla v 60. letech zpochybněna některými odbornými autoritami, jako byli J. Švejcar, M. Papoušek či H. Klímová. Zvláště výzkumy, závěry i styl psaní jmenovkyně autorky *Našeho dítěte* se ve svém humanismu radikálně odlišovaly od dobové tematické produkce. H. Klímová sledovala zejména děti v ústavní péči (dětských domovech i týdenních jeslích) a otevřeně hovořila o jejich deprivaci. V časopiseckých článcích prezentovala neobvyklý pohled na věc očima dětí („Měli bychom se řídit nikoli tím, co děti maximálně snesou, ale tím, co je pro ně optimální.“ KLÍMOVÁ, Helena, 1963. s. 1). V tisku nečekaně připomínala i to, že „ženy primitivních kmenů nosí své děti na vlastním těle, což dítěti příjemně připomíná [...] prostředí před narozením.“ a varovala, že „s vývojem civilizace je však dítě od matky stále více odlučováno“ (KLÍMOVÁ, Helena, 1963. s. 1 a 3). *Naše dítě* z roku 1963 nedává o počínajících diskusích a alternativách široké veřejnosti, již bylo určeno, vůbec vědět, ačkoli je uvozeno tvrzením, že bylo přepracováno tak, aby odráželo aktuální mínění vedoucích odborníků československého dětského lékařství. Citují se vždy jen odborníci sovětské a přidány jsou ideologicky laděné kapitoly, jako *Jste připravena mít dítě?* nebo *Mravní výchova dítěte*.

V literárním žánru antiutopie se dětské hrdinové objevují poměrně zřídka, výjimku tvoří líčení izolovaných kolonií dětí budujících svébytná společenství, jež spisovatelé slouží jako ilustrace nezvykle surových dopadů uplatňovaných totalitních mechanismů (například *Taminina smrt* z Kunderovy *Knihy smíchu a zapomnění* nebo Goldingův *Pán much*). Téma plození potomků, mateřství a výchovy malých dětí však bývá v antiutopii pravidelně přítomné a je vždy příznakové. S dětmi se tu zachází velmi necitlivě a krutě. Odtrhují se od matky a umísťují do zařízení na „chov dětí“, kde jsou z nich vychováváni poslušní oddaní občané, pracující a konzumující loutky naváděné proti rodičům a využívané jako spolehliví donašeči. (HRTÁNEK, Petr, 2004, s. 80). Rodinné i partnerské vazby

bývají v antiutopické rozbity a tam, kde je kontakt matky a dítěte případně ještě možný, omezuje se zpravidla na čistě utilitární záležitost. (Například v Harníčkově novele *Maso* setrvávají matky s dětmi jen potud, pokud na ně dostávají poukázky na maso. Dospělost nastává v momentě, kdy je jedinec schopen sám si vyzvednout poukázku na maso, a následně se s matkou rozchází jako cizí člověk.) Rodinu nahrazuje stát, lásku dětí a rodičů pocit přimknutí ke kolektivu, kastě, bezmezná oddanost vládci (v Zamjatinově románu *My* přihlížejí děti popravám vykonávaným Dobroditelem příznačně vždy v prvních řadách). Mohutně je regulována a socializována sexualita, jsou zaváděna rozličná eugenická opatření (varovně vyznívá antiutopický román M. Atwoodové *Příběh služebnice* z roku 1985, v níž je vyprávěčkou příběhu verifikovaná plodná žena, „služebnice“). Části populace se znemožňuje mít děti.² V některých antiutopických vizích se děti již ani nerodí, lidé je váhají přivést do ukrutného světa – obdobně jako před Apokalypsou ztratilo i zde plození dětí smysl. Ukrutnost ve vztahu k potomkům graduje v obrazech, kdy jsou na dětech prováděny různé trýznivé procedury, například je jim hned po narození chirurgickým zákrokem snižována inteligence (ve sci-fi *Juta* J. Pecinovského), či jsou jako na běžícím pásu obětovávány coby bojový materiál ve „studené válce“: (případ fingovaných vesmírných letů s dětskými posádkami v románu *Omon Ra* V. Pelevina). Právě způsob chování antiutopické společnosti k dětem slouží čtenáři, respektive hlavní postavě, již zpravidla představuje „prozřelý“ odpůrce režimu, ke stanovení míry destrukce humanity v dané společnosti. Nehumánní postupy vůči dětem bývají používány jako nejpádňější argumenty pro odsouzení celého režimu (například v Luncově dramatu *Město Pravdy* proklínají vojáci zabloudivší do města obyvatelé právě za odpírání mateřské lásky dětem: „Горе тебе, Город равенства, ибо ты отрываешь ребенка от матери! Все прощу тебе, не прощу материнских слез. Будь ты проклят за ребенка, незнающего ласки, за мать, бросающую дитя свое! Будь проклят!“, Лунц, Лев, 1981, s. 264; podobně Harníček: „Dítě je smysl života otce a matky! Ti, kteří tento smysl zničili, nemají právo nazývat se dále lidmi!“ HARNÍČEK, Martin, 1991, s. 69).

Rovněž klasické utopie líčí zřízení, kde plození dětí podléhá přísným normám, jejichž prostřednictvím je zušlechťováno lidstvo tak, aby bylo dosaženo vzniku ideálního jednotlivce i ideální společnosti. Výchova dítěte zde nebývá ponechána pouze rodičům, dítě je od malička zapojeno do promyšleného kolektivního života. Žánr utopie se ve své vážné variantě někdy přímo propojuje s žánrem výchovného románu (Voltairův

2) I v českém poválečném tisku lze vysledovat eugenické náměty: „Je třeba žádati po vládě, aby vědecky nesporným zásadám eugenických snah se dostalo co nejdříve zákonné moci [...] populační politika nesmí přehlížet aspekt kvality obyvatelstva.“ (PACHNER, František, 1945, s. 248).

Candide, Rousseauova *Nová Héloisa*) či se specifikuje v pedagogickou utopii (Rousseau-ovův *Emil, čili o výchově*).

K inspiracím v utopické literatuře se příručka *Naše dítě* neodvolává (kromě odkazu na Makarenkovu *Pedagogickou poému*, což je dílo svým způsobem utopické), avšak sama vykazuje určité utopické nasměrování. To se projevuje především v didaktičnosti, specifickém chápání času a prostoru, v popisu uceleného a promyšleného systému. Příznačná je bezalternativnost. *Naše dítě* lze interpretovat jako závazný a návodný plán náležité výchovy dětí, jehož prostřednictvím se má dosáhnout kýženého lepšího světa v budoucnosti. Futuristický vektor je všudypřítomný: na potomky a jejich pokračování v „práci rodičů i v práci jiných“ se váží naděje na vznik příští „nové společnosti“, v dětech je spatřována „záruka lidské nesmrtelnosti“ (ve všech vydáních). V prvním vydání se jedná o vylepšení světa prostřednictvím zdravotnické osvěty a vědeckého pokroku („Že tu jsou potíže? Jsou, ale bude jich stále méně, současně s pokrokem lékařské vědy a uvědoměním ženy“ (ND 1944, s. 91), ve vydáních dalších o růst kvality života díky socialistickému zdravotnictví a podpornému systému.

Naše dítě důsledně staví na opozici „dnešní“ a „včerejší“ („doba, která dovede přeci jen více více vysvětlit, než dřívější doby“ ND1944, s. 88). Tento opoziční princip časových úseků známý z utopické literatury, která popisuje dobu završenou a dokonalou oproti dobám jiným, se ve vydáních po roce 1948 ještě více akcentuje (viz názvy kapitol, jako například *Od včerejška k dnešku* či *Porod dříve a dnes*, a nové pasáže o „vymýcení nešvarů“, jako třeba zvyku nezdravých kolébek a loktuší či zpívání dětem před spaním) a také konkretizuje do opozice „socialistický“ oproti „kapitalistickému“ či „prvorepublikovému“. Pro „nynější“ matku je rozpracována široká řada vzájemně zástupných synonym: „moderní“, „připravená“, „poučená“, „rozumná“, „uvědomělá“, „naše“, „pokroková“ (v 1. vydání se ženy „pokrokovými“ ještě nenazývaly), pro matku „dřívější“ pak „nevědomá“, „nervózní“, „nerozvážná“ apod. Epoše před „novou“ dobou jsou přisuzovány vesměs negativní vlastnosti. Demonstrují se na ní zaostalé a nevědecké postupy v péči o dítě. Před-socialistická etapa vývoje Československa je líčena jako doba nedostatku, hamižnosti, mužského egoismu, pověr a tmářství. Je přitom zajímavé, že boj s tmářstvím byl zřejmě dosti neúspěšný, protože v pozdějších vydáních se seznam pověr (žena nemá jíst v těhotenství maliny, nemá chodit pod prádelní šňůrou, nemá navštěvovat jinou vesnici apod.) stále rozšiřuje. Při hodnocení přechodu od „včerejška k dnešku“ se zdůrazňuje zejména novodobé zázemí, jež je poskytováno všem současným matkám, nikoli pouze těm bohatým, tj. všeobecná dostupnost těhotenských poraden, porodnic, dětských poraden, jeslí a fakt placené mateřské dovolené³, dále pak všeobecný civilizační, vědecký a spo-

3) Podpora matek ale nebyla ve skutečnosti tak ideální, jak se líčila. Počet týdnů, jež mohla žena strávit doma s dítětem, sice postupně narůstal, ale mateřský příspěvek nebyl určen každé matce a vzhledem k jeho výši lze tvrdit, že péče o děti v domácnosti pro mnoho žen

lečenský pokrok. Žena má být ráda, že se narodila právě v dnešní době, jež přináší samé výhody: nemusí se více bát, že otec nebude spokojen, nenarodí-li se chlapec (už v 1. vydání), nemusí se nechat vláčet těhotenskými chutěmi, jako dříve, protože ve své stravě již má všechny látky, které si tělo muselo dříve „opatřovat pokoutně“, nemusí se obávat náhlého strachu a úzkosti, neboť dnešní doba dovede tyto pocity rozumně vysvětlit atd.

Od druhého vydání zaznamenáváme v *Našem dítěti* kontrastní sebeidentifikační vymezení i co do prostoru - podobně jako ve smyšlených (anti)utopických společnostech, jež bývají vždy odděleny od okolního světa (typickými toposy jsou ostrovy, hory, uzavřená města, jiné planety). Základní bipolaritu tvoří opozice vůči soudobému kapitalistickému světu. Frekventované spojení „naše děti“ implikuje spojení „jejich děti“, sice nevyřčené, ale podprahově přítomné. Jsou-li „naše děti“ „krásné a zdravé“, „jejich“ děti takové být logicky nemohou. Zvláště pokud, jak je zmiňováno, není péče o dítě v kapitalistickém světě na zdaleka takové úrovni, jako u nás, a matky si tam nemohou dopřát to, co matky socialistické.

Dalším utopickým rysem *Našeho dítěte* je tíhnutí ke komplexnosti a důkladnosti. Deskriptivnost lze počítat také k základním rysům utopického žánru (zatímco v antiutopii hraje významnou roli příběh). Utopie je posedlá definitivností, aspiruje na trvalé vyřešení všech problémů. *Naše dítě* si podobné principy osvojuje: „Nic není na světě, co by nemohlo být chápáno.“ (ND 1963, s. 101) V jednotlivých kapitolách se postupně vysvětlují veškeré detaily týkající se mateřství tak, aby snad žádné problémy ani nemohly vzniknout. Organizace tu nahrazuje veškeré riziko náhody či improvizace. V tom je text paralelní k povaze totalitních systémů, jež usilují o uspořádání společenské harmonie skrze jednu ucelenou teorii, v níž jsou určeny všechny stránky kolektivního i soukromého života. Tvrzení, že ve volném čase si žena může dělat, co chce, je obsaženo pouze v prvním vydání knihy.

Promyšlenost každé podrobnosti můžeme ilustrovat na tématu oblečení. V *Našem dítěti* nacházíme přesné instrukce k odívání žen i dětí (návodů k šití, přešívání, seznam potřebné garderoby).²⁴ Je žádoucí, aby „socialistická žena“ vypadala vždy hezky a upraveně. Budoucí matka je přímo povinna zachovávat přitažlivý zevnějšek, po porodu pak má za úkol cvičením se opět rychle navrátit ke ztepilé postavě. První vydání doporučuje ženě začít cvičit až po 6-8 týdnech po porodu, druhé už nabádá k posilování bezprostředně po porodu a desáté je ještě nesmlouvavější: „Svislé břicho není zaviněno poro-

nebyla dostupná. Teprve u dětí narozených od 1.1.1970 byla mateřská dovolená s příspěvkem prodloužena na dva roky. (LABUSOVÁ, Eva. Dostupné z: http://www.evalabusova.cz/rozhovory/h_haskovou.php, cit. 25.8.2011)

*4) Jednotné oblečení (v jeslích, školkách, ústavech) jako varovný prvek mechanizace člo-
věka vyložila H. Klímová: „stejně košílky a kalhotky a kapuce, děti pochodující v houfu...“
(KLÍMOVÁ, Helena, 1963. s. 1)*

dem, nýbrž vaší nedbalostí.“ (ND 1963, s. 146). Motiv oblečení užívá velmi hojně právě umělecká literatura pro zdůraznění totalitní podstaty společnosti. V utopiích panuje diktát v odívání většinou tak, aby se sice rozlišili muži a ženy, avšak pak už je oděv stejný, prostý (například ve *Slunečním státě* je žena, která se zdobí, aby vynikla nad ostatními, trestána). V antiutopiích nosí všichni občané buď uniformy, začasť s osobním číslem, či je celá společnost nivelizována ve společné bídě a obyvatelstvo je oděno ve špinavé hadry a cáry.

V zásadě utopickou podstatu má také dbání na přísnou pravidelnost. Ústřední, stále připomínané heslo *Našeho dítěte* ve všech vydáních zní: „Pořádek, řád a pravidelnost všude a ve všem!“. Jako axiomatické je pojato pravidlo, že jedině plán zaručí člověku zdraví a štěstí. Denní a noční režim těhotné, matky i dítěte je ovládán jednotným rytmem. Vzorový den se dělí na pravidelné činnosti, kdy jedno následuje za druhým (později vědecky podloženo: „Není nic silnějšího v životě lidského organismu než rytmus.“, podle I. P. Pavlova, ND 1963, s. 103). V knize najdeme sled tabulek, jež určují činnosti pro konkrétní čas (v pořadí vstávání 6:00 – krmení – procházka – krmení – procházka – mytí (koupe otec) – krmení – spaní 21:00). Zpočátku jsou základním neměnným časovým ukazatelem tříhodinové přestávky mezi kojením. Narušení tohoto intervalu se zapovídá, respektive je interpretováno jako nedisciplinovanost ženy a rozmazlenost dítěte. I když se připouští případná malá úprava časové tabulky pro jednotlivou rodinu, podrobný plán a jeho přesné dodržování zůstávají nezbytné: „Kde se nerozmysleně spěchá nebo zase z nedostatku plánu čeká a lenoší, tam se nevypracuje podmíněný reflex na pravidelnost lidské činnosti.“ (ND 1963, s. 103).

Naprostá pravidelnost a sebekázeň tvoří základní opěrné body výchovy podle *Našeho dítěte*. Sobě i dítěti je třeba vypracovat spolehlivé návyky a stereotypy. Dobově bylo příznačné, že se péče o dítě často zjednodušovala na péči fyzickou. J. Švejcar psal: „[...] psychologická péče [...] se stala součástí fyziologie“. [...] Na pokusech Kasatkinových vidíme, že v prvé době po narození je možno redukovat výchovu v podstatě na tvorbu správných a účelných podmíněných reflexů...“ (ŠVEJCAR, Josef, 1955, s. 181 a 182). Princip jednotného rytmu je klíčový také pro klasické utopie, kde není zvláště přípustné, aby člověk prodléval v zahálce a nečinnosti, a kde jsou aktivní odpočinek a práce pečlivě rozplánovány. V antiutopích naopak ve všeobecném časovém sjednocení členů společnosti vyniká potlačení lidské individuality a chápání člověka jen jako nepatrné součásti velkého organismu. Například v Zamjatinově *My* všichni občané státu ve stejný moment vstávají, uchopují pracovní nástroje, procházejí se, usínají, a dokonce si vědomí času zvnitřnili tak, že dokáží čas přesně odhadovat, jako by v sobě nosili metronom.

K zásadám péče o dítě popsaným v *Našem dítěti* neexistuje žádná alternativa, vylučuje se variabilita, což můžeme považovat za další zásadní utopistický (i totalitní) element. V rámci mnoha set stránek knihy se pouze dvakrát či třikrát naznačí, že děti se od sebe mohou navzájem lišit a mohou se vyvíjet rozdílně. Po matce se chce, aby hned zpočátku zvolila mezi dobrem (vedení dítěte k ukázněnosti) a zlem (hyčkáni dítěte), nenabízí se jí žádná třetí, střední cesta, či případné různé možnosti řešení výchovných

úskalí. *Naše dítě* stanovuje, co je správné, a co je špatné: „správné“ a „špatné“ mytí (ve sprše x ve vaně), „správnou“ a „špatnou“ zábavu (procházka, divadlo x tanec, návštěvy) a určuje i parametry „pravé lásky k dítěti“.

Zdůrazněným momentem fatální „volby“ se dostáváme k tomu, nakolik ideologicky je mateřství vnímáno. V absolutní totalitní kultuře de facto neexistuje nic, co by nemělo ideologický význam, každý lidský počín je možné vykládat jako ideologicky správný, nebo špatný, jako podporu či zradu celého systému. Princip tohoto v podstatě mýtického ztotožnění části a celku předjímají exaltovaná motta vydání *Našeho dítěte*. Ve verzi z roku 1963 čteme bojovné verše pojímající mateřství jako způsob zapojení ženy do celoplanetárního boje za mír: „Nemlčme, matky! / Jsme každým nervem / spjaty s celým světem, / cévami všemi / prorůstáme zemi [...] / Mír-mír – / chceme dětem / chléb i růže.“ Na mateřství se nahlíží nikoli jako na něco odvěkého, přirozeného, pudového, soukromého, samo o sobě autentického a dostačujícího, nýbrž jako na hrdinství svého druhu, službu společnosti, kreativní čin, jímž žena svým malým dílem přispívá k celkovému velkému dílu. Vedle občasného užití vojenských termínů (mateřství jako příspěvek v boji za „mírovou frontu“) se setkáváme i se stejnými hesly, jaká byla uplatňována pro práci: žena má „právo a povinnost rodit děti a mít šťastnou rodinu“. (ND 1963, s. 61). Takové pojetí ženské role rezonuje s určitou redukcí ženství v éře budovatelské kultury, v níž obrazy ženy často dokonce úplně postrádají příznaky ženství. Žena je zobrazována ve vztazích ke kolektivu, ke společnosti. Mateřství se užívá coby symbolu (žena chrání děti před nepřitelem), avšak ženská jedinečnost není hodna zaznamenání. (BÍLEK, Petr, 2007) Již první vydání ale uvozuje motto: „Aby život měl cenu, je třeba jej obětovat.“ Motiv hrdinné oběti, velmi typický pro totalitní kulturu, v níž bývá přísaha k absolutní oběti součástí iniciačních rituálů a oběť nejvyšší je považována za pravý důkaz ztotožnění se s režimem, ilustrují další vydání na konkrétních hrdinech socialismu. Za vzor k nápodobě „povahové pevnosti“ se v *Našem dítěti* předkládají příklady „mučedníků“, konkrétně Julius Fučík nebo hrdinové sovětského románu *Mladá garda*.

Přestože je matka líčena jako bojující a obětující se moderní žena, je jí zároveň permanentně snižováno sebevědomí. V prvním vydání se sice ještě objevují rady, jakým způsobem si žena může a má sebevědomí zvyšovat, i zde se však zdůrazňuje, že matce zůstává řada věcí mentálně nedostupná. V rámci příručky je žena udržována v přesvědčení, že bez návodu a správného vedení není schopna výchovy vlastního dítěte: „Být matkou ještě neznamená, že byste dovedla hned od počátku, bez přípravy a zkušeností správně pečovat o své dítě.“ (ND 1944, s. 255) Pocit nedostatečnosti je ženě soustavně vnucován otázkami, výhrůžkami či přímo strašením vzbuzujícími stud a pochybnosti o sobě samé: „Dovedete ocenit zájem státu o sebe a své děti?“ (ND 1963, s. 63); „Chcete vychovat ze svého kojence tyрана? Chcete uškodit zdravému vývoji jeho povahy? Chovejte jej!“ (ND 1944, s. 137); „Ale vy vidíte jenom ty případy, které dopadly dobře, a o ženách, které zemřely, nevíte nic.“ (ND 1944, s. 107). Názvy některých podkapitol připomínají svou formou rovnou propagandistická hesla: „Úzkostná čistota podmínkou zdárného

přikrmování!“ (ND 1963, s. 175) K pocitu matčiny vlastní nepřipravenosti přispívá i důkladné nabádání k tomu, aby neposlouchala rady okolí, zejména doporučení příbuzných a sousedek. Osobní zkušenost jako by neměla žádnou hodnotu, přirozené sdílení informací je podříváno (v tomto kontextu můžeme odkázat ke sledované umělecké literatuře: v Harníčkově antiutopii *Maso* spolu lidé mají úplně zakázáno mluvit). Monopol na pravé vědění drží stát a jeho instituce: ministerstvo zdravotnictví například schvaluje jídelníčky pro batolata a některé informace dokonce záměrně tají (fakta o přikrmování kojenců v prvních dnech, a to proto, aby se ženy nevyhýbaly „povinnosti a právu“ kojení).

Princip, kdy žena stojí osaměle proti instituci, se v pozdějších vydáních rozvíjí: zatímco v první i druhé verzi se budoucí matce například radí vzít si do poradny někoho s sebou, aby se nebála, je tato pasáž v roce 1963 již vypuštěna. Postupující institucionalizace se týká zejména porodu. První vydání sice doporučuje porod ústavní, nicméně připouští i porod doma a dává k němu podrobné instrukce. V dalších desetiletích byl však porod ve snaze o zlepšení hygienických podmínek proměněn v masovou a neosobní záležitost. V *Našem dítěti* z roku 1963 nacházíme až absurdní pasáže, v nichž se ženě upírá dokonce i právo na bolest při porodu „Náš cíl – bezbolestný porod.“ (ND 1963, s. 86-87) Podle citované moderní sovětské vědy je bolest při porodu pouhým výplodem sugesce dřívějších generací, již je třeba se zbavit: „Chceme vychovat pokolení, kterému by pojem ‚porodní bolesti‘ ani na mysl nevstoupil.“ (ND 1963, s. 87) Jakákoli připuštěná bolest se interpretuje jako projev nežádoucí slabosti.

K otázce, komu dítě patří, se *Naše dítě* staví jasně. Jak čitelné zaznívá již z názvu knihy, dítě je „naše“, náleží „nám“, „nám všem“: „Vaše dítě patří nám všem. Aby se stalo užitečným členem společnosti, vedte ho k poctivosti, svědomitosti, pracovitosti a dalším vlastnostem, které pracující lidstvo vypěstovalo u svých nejlepších synů a dcer.“ (ND 1963, s. 406). Všemi špatnými vlastnostmi, jež se případně u dítěte objeví, však není vinna společnost, ale pouze matka sama, neboť její výchova utrpěla nedostatkem osobní kázně. Je-li mateřství traktováno v podstatě jako nadosobní úkol, pak selhání v tomto úkolu, a to i dílčí, nese kardinální význam. Svědčí o tom zvolené výrazy: chováme-li dítě, je jeho povaha „definitivně pokažena“ (v 1. vydání pouze „pokažena“), dáváme-li dítěti olíznutý dudlík, pácháme „zločin“ (v 1. vydání chybí) apod.

Naše dítě, zdá se, vyzývá k vytvoření jakési utopické, místy až strokové supermatky, „krásné, zdravé a výkonné“ a zároveň režimu plně důvěřující, oddané a manipulovatelné. Cesta k takové bytosti vede skrze sebezdokonalování, potlačení pudovosti a přílišné citlivosti směrem k racionalitě a zásadovosti (jako špatný „pud“ je například vykládáno nutkání pochovat kojence, když pláče⁵). Jak se psalo i jinde, odolání dětskému

5) Pláč a křik dítěte zkoumala v 50. a 60. letech řada pediatriů. Převládá názor, že pláč nevyvolaný hladem, zimou apod. se zásadně nemá utiřovat, neboť dítě jím záměrně sobecky obtěžuje okolí, vynucuje si pocity libosti. Obecně se doporučovalo tlumit pláč tím,

pláči je „zatěžkávací zkouškou mateřské lásky a velmi mnoho záleží na tom, zda při tomto první střetnutí ovládne rozum matky mateřské srdce.“ (TEYSCHEL Otokar, 1955, s. 187) Mateřskou a rovněž otcovskou povinností je „pro dítě napravovat vady své povahy“ (ND 1963, s. 406). V knize *Naše dítě* nachází žena už od prvního vydání časté pobídky k sebezpytu a sebevýchově. Má se například zkoumat, není-li příliš zhýčkaná, vystavovat si vysvědčení, sama si stavět překážky („Čtrnáct dní před porodem nesolte, méně jezte. Jídlo je ovšem bez soli méně chutné, ale to je pak právě dobře, neboť se ho pak méně sní.“ ND 1944, s. 46). Svůj pokrok směrem k tvrdosti má matka příležitost dokázat odoláním svodům, které číhají v okolním světě: „Kola svádějí k tomu, aby se dítě uspávalo vožením, a to je zbytečné.“ (ND 1944, s. 159)

M. Klímová-Fügenerová vůbec nerozvažuje o rizicích redukce výchovy na výchovnou techniku. Oproti tomu Helena Klímová připomínala tehdy populární principy J. Bowlbyho definujícího člověka jako tvora vztahového, bytost rodinnou, jehož lidství se uskutečňuje jen skrze hluboké osobní vztahy a tvrdícího, že „jednání matky s dítětem není něco, co se dá obstarat jako řemeslo“. (KLÍMOVÁ, Helena, 1963. s. 3; ŠTURMA, Jaroslav, 2001, s. 20)

Naše dítě se přiklání k přesvědčení socialistické pedagogiky, že povaha dítěte zcela odvisí od výchovy a genetika má jen nepatrný vliv. Z textu je zjevné, jaké povahové vlastnosti je třeba v jedinci vypěstovat. Dítě se samo o sobě rodí s egoistickými sklony, a ty je nezbytné potlačit.⁶ Svým způsobem musí matka bojovat proti vlastnímu dítěti, formovat je od jeho prvních dnů: „Měj stále na paměti, že přísloví o ohýbání proutku v mládí platí zvláště v péči o kojence.“ (ND 1944, s. 127). Dítě má být vedeno k disciplíně a odolnosti, kterou od první chvíle prokazuje tím, že určité věci prostě musí „vydržet“ („Hlad musí vydržet až do příštího krmení“ - všechna zkoumaná vydání, první vydání zařazuje ale ještě dodatek, později vypuštěný: „Žízeň však musíme utišit“ ND 1944, s. 138; „Tvrdé, rovné lůžko utužuje, odvyká změkčilosti.“ ND 1963, s. 267). Haptické potřeby dítěte a matky (chování, konejšení, líbání) jsou dehonestovány. V tomto momentu se *Naše dítě* velmi blíží obrazům z antiutopií, kde vše pohodlné a příjemné je ze života vytěšňováno. Dítě

že ho nedbáme. K tomu se přidávala domněnka, že křik je prospěšný pro rozvoj lidské řeči. Výjimku představuje opět H. Klímová, která mluví (v souvislosti s ústavními dětmi) o hospitalismu: „prostředí, kde se na dítě nikdo neusmívá, nikdo je nepochová, nikdo se s ním nemazlí, nikdo nepřichází, aby potěšil dětský pláč.“ Vnímá narušení psychiky kvůli tomuto „nedbání pláče“: „[...] dítě se pak odvrátí od světa, hledá útěchu ve svém vlastním těle [...] jeho pohyby pak připomínají automatické pohyby zvířat v kleci, psa na příliš krátkém řetěze.“ (KLÍMOVÁ, Helena, 1963. s. 1 a 3)

6) Výchovu k „ucelené a ukázněné povaze“ propaguje celá dobová pediatrie. Švejcár doporučuje zbavit činnost dítěte nevhodných vnějších popudů, jako obdivu okolí, mazlení, hýčkání. (Švejcár, Josef, 1955. s. 182) Teyschel nabádá už u novorozence pěstovat kladné sociální vlastnosti: sebekázeň a podrobnost. (Teyschel Otokar, 1955).

vedené podle výchovných rad z příručky je také poměrně značně izolováno: od malička usíná samotné ve tmě v postýlce, kde vůbec tráví většinu času, než se naučí chodit, nesmí se účastnit společné rodinné večeře, aby náhodou nezatoužilo po jídle dospělých apod. U staršího dítěte se pak musí neustále dohlížet na jeho činnost a stavět mu mantinely: „Nedáte-li mysli správné zaměstnání, zaměstná se sama, ale to už nebývá u dětí vždy správné.“ (ND 1963, s. 102)

Jak se zdůrazňuje v „socialistických vydáních“, tak brzo, jak je to jen možné, má být dítě připravováno na práci, například hrami zaměřenými na soustředění či přidělením nějaké pracovní povinnosti. Musí se naučit práci milovat, chápat ji „jako svého přítele“. Ke správnému porozumění těmto výchovným otázkám se doporučují Makarenkovy spisy („Děti si nezamilují člověka, který je má rád, hýčká je, ale přilnou k tomu, co něco umí [...], vyzařuje práci, znalosti a úspěch.“ MAKARENKO, 1976, s. 150-151). Na dítě je tak nahlíženo jakoby prizmatem budoucnosti, jako by bylo jen pouhým předstupněm ke svému dospělému budoucímu já. Ze všech doporučení udělených v knize můžeme shrnout, že je třeba vychovat zejména jedince ukázněného, který „poslouchá docela samozřejmě“. Kýžené dítě je pak dítě bez jakýchkoli povahových nedostatků a vad, tedy vlastně dokonalé.

Vedle dítěte je v náležitě domácnosti, kde „vše běží hladce a vše má své místo“, nezbytné usměřňovat i otce, jenž může působit jako nebezpečný rozvrtný prvek. „Moderní“ otec je sice oproti otci „včerejšímu“ či otci v kapitalistických zemích více schopen a ochoten podílet se na péči o dítě, přesto ale stále ustupuje na zadní plán. Je třeba ho úkolovat, nedovolit mu projevovat vlastní iniciativu, aby nenarušil pořádek, v němž se matka a dítě zaběhly. Zodpovědná matka tedy vede boj i s otcem, respektive s manželem. Musí podle *Našeho dítěte* například odrážet mužovo naléhání, aby dala dítěti napít, kdykoli zapláče, nesmí mu dovolit, aby dal dítěti kousnout ze svého či mu nainstaloval noční světýlko, aby se v noc nebálo apod. K otcovské roli se hojně vyjadřuje i studovaná umělecká literatura. V antiutopiích muži obvykle trousí své potomstvo, ale dále se o ně nezajímají a nestarají. Pro utopie je charakteristický styk otce s dětmi v rámci většího společenství, ale není nutný (například již v Morově *Utopii* může být jakékoli dítě adoptováno do jakéhokoli jiného rodinného společenství). Pozice biologického otce se tak v utopii, antiutopii i v totalitním státě a jeho angažovaném umění vyprazdňuje pro Vůdce, Velkého Bratra, Dobroditele apod., tj. „otce nás všech“. V zobrazených vůdcích se zdůrazňují právě také otcovské rysy: prvek permanentního bdění a ochrany, porozumění a rádcovských schopností (BÍLEK, Petr, 2007).

K výchovnému stylu *Našeho dítěte* je však třeba také říct, a to v podstatě v rozporu s dosavadními tvrzeními, že jako ideální metoda, jak dosáhnout stanovených výchovných cílů, se doporučuje laskavé, klidné a trpělivé vedení dítěte. Nepřipouští se negativní přístup k dítěti, bití, okřikování, neustálé hubování a zakazování (právě směrem k rozvíjení citové složky ve vztahu k dítěti se u nás ubíraly pozdější proměny výchovných přístupů, prosazované zejména Z. Matějčkem a J. Langmeierem). A je také nutné připustit,

že určitý řád skutečně usnadňuje život dětem i rodičům. Je historickým faktem, že socialistický „studený odchov“ vytvořil sice řadu neurotických jedinců, ale žádného „malého tyrana“, produkt jednostranného uplatnění zcela volné výchovy ponechávající dítě strachu z „prázdná bez hranic“ (PREKOPOVÁ, Jiřina, 2009). *Naše dítě* označuje za výchovně nežádoucí nedůslednost, ledabylost a také lpění na konzumu („Pro vývoj charakteru není vždy příznivý honosný přepych a majetek.“ ND 1963, s. 406), což jsou pro dnešek aktuální myšlenky.

S traumatickými obrazy dětství zbaveného veškerého citu se setkáme jen v krajních experimentech své doby (jimiž se ale Klímová-Fügenerová nezabývá), jako v týdenních jeslích. Jejich líčení však takřka připomíná výjevy z v antiutopické literatury, kde rodiče neexistují a vychovatelé razí hesla typu „nejtěžší a nejušlechtilější láska je přísinnost“ (ZAMJATIN, Jevgenij, 1991, s. 140) nebo „milovat se musí nelítostně, opravdu nelítostně“ (ZAMJATIN, Jevgenij, 1991, s. 190).

Podle současných výkladů sehrál krajně negativní roli v rámci socialistického přístupu k výchově právě tlak na časnou výchovu dětí v kolektivu. Někteří autoři ji nazývají přímo „tragédií“, „katastrofou“, „otřesnou zkušeností“ a upozorňují, že nestálá péče vyvolávala tzv. nejisté upoutání malých dětí k matce způsobující celoživotní traumata. (ŠTURMA Jaroslav, 2001, s. 20-21) Ve své době obzvláště H. Klímová psala o tom, že raná hromadná výchova představuje obrovský společenský experiment, „ke kterému nám dosud chybí bezpečí vědeckého podkladu.“ (KLÍMOVÁ, Helena, 1963, s. 1) Jak známo, v 50. letech byly matky nuceny nastupovat do zaměstnání bezprostředně po narození dítěte a svěřovat je do jeslí, ačkoli tak mnohé z vlastní rozvahy ve skutečnosti neučinily. Nenahraditelnost matky v kojení padla s přechodem na novátorskou umělou výživu.⁷

V *Našem dítěti* jsou jesle vydávány za nesporný důkaz civilizačního vzestupu, „pomoc pracující matce“, která jim standardně přenechává své dítě od pátého měsíce jeho života. Jak čteme ve druhém vydání knihy, musely totiž dříve ženy také pracovat, a dítě proto odkládaly k sousedce, staré babičce nebo je nechávaly doma zavřeně, což vedlo

7) Ač se to v *Našem dítěti* nijak výrazně neprojevuje, v 50. a 60. letech lze i v oblasti rodinného života zaznamenat stopy komunistického vizionářství a experimentátorství. Podle některých tehdejších odborníků se neví, jak se bude v komunistické budoucnosti vyvíjet vztah mezi mužem a ženou a rodinný život vůbec: „Výchova vlastních dětí [...] zůstane totiž jistě i v budoucnosti jedním z největších zdrojů štěstí, a člověk se jí proto nevzdá. Bude pouze chtít více užívat jejich radostných stránek a redukovat její méně příjemné stránky.“ (PAPOUŠEK, Hanuš, 1963, s. 636-637). Vědecky se proto zkoumaly principy doposud samozřejmé, jako pouto matky a dítěte. Progresivní pediatři vyslovovali jako „nové“ hypotézy o tom, že „zdrojem citových vztahů dítěte je pravděpodobně jejich matka“. (Švejcár, Josef, 1962, s. 370)

k mnohým nehodám. Kritika se týká pouze týdenních jeslí, od nichž se později upustilo.⁸ Podle M. Klímové-Fügnerové nesmí matka projevovat smutek nad tím, že čas strávený společně s dítětem je velmi omezený, a měla by se naopak ještě více radovat, protože si s dítětem užívá „jako ve svátek“. I J. Švejcar trvá na tom, že, dětem se doma nesmí vyhrazovat, že jsme s nimi nebyli, ale je nezbytné pokračovat ve výchovném režimu jeslí. Dítě se tak cítí být ochráněno silnou rukou. (ŠVEJCAR, Josef, 1955, s. 183). Švejcar však o několik let později volá po „humanizaci“ hromadných výchovných zařízení, upozorňuje na nežádoucí násilné buzení ráno, překotné transportování, šíření dětských nemocí apod.: „Pobyt v jeslích by se měl omezit na dobu optimální pro dítě, odchod a příchod by se měl podřídit živototpravě dítěte, nikoli pracovní době matky.“ (ŠVEJCAR, Josef, 1963, s. 6)

Dobově je role jeslí v porovnání s rodinnou výchovou dominantní - kolektivní výchova je přirozeně přístupnější usměrňujícím společenským zásahům, lépe se podřizuje poznatkům vědy. Lékař a vychovatel musí svým vlivem nutně pronikat do rodiny, neboť rodinná výchova má své meze: „skrývá nebezpečí přílišného egocentrismu, nezdravého zdůrazňování úzkých osobních nebo rodinných zájmů proti vyšším zájmům společnosti jako celku“ (PAPOUŠEK, Hanuš, 1963, s. 637) Na rodiče se pohlíží jako na laiky ve výchově vlastních dětí, kteří nemohou obstát před školeným personálem (k tomu H. Klímová: „Bleděmodré ženy s mnoha odbornými dovednostními, jež ostatním vštípeny nebyly.“ KLÍMOVÁ, Helena, 1963. s. 1) Rodiče musejí dbát na to, aby nerušili výchovu jeslí v těch chvílích, kdy mají dítě u sebe, respektive postupovat jednotně s jeslemi: „Nic by nepokřivilo povahu vašeho dítěte tak, jako nesoulad mezi výchovou v jeslích a u vás doma.“ (ND 1963, s. 223) Také role privátního prostoru je marginalizována. Domov se v konečném důsledku přetváří v jakýsi „totalitní mikrosvět“, v němž je třeba důsledně

8) Diskuse kolem jeslí na počátku 60. let odrážela nejasné názory, „které buďto zavrhuji kolektivní výchovu (alespoň do 3. let), nebo ji naopak nesprávně přeceňují a uplatňují vůči ní maximalistické nároky“ (PAPOUŠEK, Hanuš, 1963, s. 636). Řešil se optimální vzájemný poměr rodinné a kolektivní výchovy v předškolním věku. Ohromný kvantitativní rozvoj jeslí zjevně nedokázal jít ruku v ruce s kvalitativním prohlubováním výchovné péče. Základním nedostatkem byl málo vyškolený a kvalitní personál. Významným společenským problémem se stal také fakt, že zejména u mladších a nezkušených rodičů vznikl dojem, že se jesle úplně postarají o výchovu jejich dětí. Nejsporněji se jeví právě týdenní jesle, v nichž se prokazatelně „narušuje se mateřská láska, která je možná v jeslích závodních“. (Teyschel, Otakar, 1955, s.199) H. Klímová prováděla v týdenních jeslích opakovaná pozorování a popsala je jako prostředí netečných, utrápených dětí, které se celý týden těší na den, kdy si je rodiče vyzvednou: „Ty děti jsou jiné než ostatní [...] není je čím zaujmout [...] tyhle děti znají jen náhražky života [...] žijí na povel.“ (KLÍMOVÁ, Helena, 1963. s. 3)

hlídat, aby se dítě „nevzbouřilo“ (jak anticipuje Zamjatin: „Byt je jako mikroskopický stát.“ ZAMJATIN, Jevgenij, 1991, s. 55).

M. Klímová-Fügnerová argumentuje také tím, že jesle podněcují v dětech ty vlastnosti, jež jsou vhodné pro život v budované společnosti, kde již nebude „člověk člověku vlkem“, ale „soudruhem a bratrem“ (ND 1963, s. 400). Pomáhají vychovávat děti ke společnému soužití s ostatními dětmi, k ohledu na druhé. Jesle jsou prvním zařízením, v němž probíhá „převýchova“, neboť napravují špatnou výchovu rodiny, odvykají dítě zhyčkanosti a vzteku, vštěpují mu hygienické návyky. Jak můžeme číst i jinde, „k vnitřní sebekázi má být dítě přivedeno ještě před školní docházkou“ a „mateřská škola napravuje množství chybných projevů a emočních krizí u jedináčků“. (ŠVEJCAR, Josef, 1955. s. 184)

Motiv nerozvinuté rodičovské role a separace dítěte od rodiny graduje v antiutopické literatuře, která jde mnohem dál než totalitní režimy. Ty dovolují trávit rodičům s dítětem alespoň vyhrazený čas. V řadě antiutopií se výchovy dítěte vůbec neúčastní ani matka, jež ve svém životě stráví s narozeným dítětem často pouze jeden den, načež ho přenechává Dětským výchovným závodům apod. V krajních variantách musí matka, jež v sobě objeví živelný mateřský cit, přinést pro život dítěte oběť života vlastního (v románu *My* očekává hrdinku trest smrti za to, že přestože měří 10 cm pod Mateřskou normu, připustila otěhotnění). Antiutopická společnost je v důsledku rozbití rodiny dokonale atomizována a tuto atomizaci napomáhá udržovat hypertrofovaný kolektivismus. Občané antiutopických světů obývají buď jeden prostor s mnoha v podstatě neznámými lidmi, tedy žijí osaměle v přeplněných domech, častěji však vegetují každý sám, ve vyhrazeném pokoji, četnými způsoby sledovaném. Pocit domova coby šťastného bezpečného místa, kde panuje přívětivost a soulad a kde fungují mezigenerační pouta, není hrdinům antiutopií vůbec znám, což mu znemožňuje takovou jednotku reprodukovat. V momentě nejvyššího zoufalství se například hrdina románu *My* dovolává právě své neexistující matky: „Kéž bych měl matku [...] svou, svou vlastní matku. Kéž bych pro ni nebyl Hlavním konstruktérem Integrálu a ni číslem D-5403, ani molekulou Jednotného Státu, ale obyčejným člověkem, částečkou jí samé...“ (ZAMJATIN, Jevgenij, 1991, s. 223).

Ačkoli ideologický podtext studované příručky tvoří jej jednu z jejích složek, můžeme tvrdit, že *Naše dítě* se snaží modelovat člověka připraveného a „upraveného“ pro hodnotový systém socialistického státu. Zčásti popisuje stav kýžený, v čemž vykazuje čitelné utopické rysy. Text knihy se pohybuje na hranici redukce výchovy na výchovnou techniku, před níž varovala literatura antiutopická. Přestože kniha stojí poněkud stranou dobových diskuzí, zaznívá v ní určitý charakteristický rozpor: na jedné straně oslabení rodiny v jejích možnostech výchovy vlastních dětí, na straně druhé přiřknutí plné odpovědnosti za povahu dítěte matce, zejména co se týče „vadných“ rysů. Spolu s „metodickou pomocí“ se matkám i otcům diktuje omezení jejich rodičovské svrchovanosti a dětem zúžení možnosti jejich individuálního vývoje.

Literatura

- AÍNSA, Fernando (2007): *Vzkříšení utopie*. Brno: Host.
- BÍLEK, Petr (2007): „PLAKALY SPOLU, PLAKALY RADOSTNĚ A HRDĚ“ - Emblematické redukce mateřství v ideologizovaném prostoru české poúnorové kultury. In: *Sorela.cz*. Dostupné z: <http://www.sorela.cz/web/articles.aspx?id=73>, cit. 20.5.2011
- CAMPANELLA, Thomas (1979): *Sluneční stát*. Praha: Mladá fronta.
- HARNÍČEK, Martin (1991): *Maso*. Brno: Host.
- HODROVÁ, Daniela a kol. (2001): *...na okraji chaosu... Poetika literárního díla 20. století*. Praha: Torst.
- HORNOF. (1944): MUDr. M. Klímová – Fügnerová: Naše dítě. *Praktický lékař* 24 (22), s. 435.
- HRTÁNEK, Petr (2004): *Negativní utopie v české próze druhé poloviny 20. století*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- KLÍMOVÁ, Helena (1963) ... jako míšeňské jablíčko, jako z růže květ ... *Literární noviny* 12 (7), s. 1 a 3.
- KLÍMOVÁ, Helena (1966): *Nechte maličkých přijít aneb Civilizace versus děti?* Praha: Československý spisovatel.
- KLÍMOVÁ-FÜGNEROVÁ, Miroslava (1944) *Naše dítě. Před narozením. V prvním roce. V letech předškolních*. Praha: Čín.
- KLÍMOVÁ-FÜGNEROVÁ, Miroslava (1950): *Naše dítě. Před narozením. V prvním roce. V letech předškolních*. Praha: Práce.
- KLÍMOVÁ-FÜGNEROVÁ, Miroslava (1963): *Naše dítě. Před narozením. První rok dítěte. Dítě po prvním roce*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství.
- KLÍMOVÁ-FÜGNEROVÁ, Miroslava (1960): *Začátky organizované zdravotní výchovy u nás*. Praha: Ústav zdravotní výchovy.
- LABUSOVÁ, Eva: *Potřebujeme jesle?* Dostupné z: http://www.evalabusova.cz/rozhovory/h_haskovou.php, cit. 25.8.2011
- MAKARENKO, Anton Semenovič (1976): *Pedagogická poéma*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství
- TOUŠEK, M. (1965): MUDr. Miroslava Klímová-Fügnerová. *Čas. Léč. Čes. CIV* 104 (36): s. 1003.
- MOCNÁ, Dagmar, PETERKA, Josef a kol. (2004): *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha: Paseka.
- MORE, Thomas (1978): *Utopie*. Praha: Mladá fronta.
- PACHNER, František (1945): Plán populační politiky pro nejbližší léta. *Praktický lékař* (12), s. 245-252.
- PAPOUŠEK, Hanuš (1963). Pohled pediatra na některé ideologické problémy výchovy dětí. *Československá pediatrie* 18 (7), s. 636-639.
- PELEVIN, Viktor (2002): *Omon Ra*. Praha: Dokořán.
- PREKOPOVÁ, Jiřina (2009): *Malý tyran*. Praha: Portál.
- ŠTURMA, Jaroslav (2001). Tragédie kolektivní výchovy. *Psychologie dnes* 7 (3), s. 20-21.

Příspěvek k historiografii dějin židovského národa I. Od starověku k osvícenství a haskale

Lena Arava-Novotná

Lena Arava-Novotná¹

Příspěvek k historiografii dějin židovského národa I. Od starověku k osvícenství a haskale

Abstract

This article is primarily intended for the students of Jewish studies as well as for the needs of broader Czech public. It presents a first part of an overview of Jewish historiography since antiquity up to the Enlightenment and the Haskalah period. Despite the fact that the Christian theology saw the Hebrews, Israelites or Jews as culturo-religious entities limited by their „Law” and unable to conceptualize the history in an abstract way, it is now clear, in the light of works of the foremost researchers of Judaism, that the Jewish Bible or Tanakh is actually filled with a deep sense of history, very different from the Greek model. The paradox remains though, that after closure of the canonical texts of the Bible in the 1st century CE, the interest in history and the works of historiography had become weaker and less important for many centuries. However, the permanent contact with the past had not disappeared. Opposite is the truth: It was a central, living and thoroughly updated part of liturgy and religious life in the whole Jewish diaspora until 18th century. The only exception is the 16th century, where in the context of expulsion of the Jews from Pyrenean peninsula and partially under the influence of the Renaissance period, the historiographical work (in today's meaning of the word) is being carried out as a part of a struggle to record the history and especially its messianic logic. However, the real program of Jewish historiography, as we know it today, is born centuries later under the influence of Moses Mendelssohn and the period known as Jewish Enlightenment at the end of the 18th century.

1) Autorka tohoto článku se opírá především o významnou práci historika Yosefa Hayima Yerushalmiho: *Zakhor, Jewish History and Jewish Memory* (University of Washington Press, 1982), i seminář, který k tomuto dílu organizovala pro studenty judaismu na HTF UK v Praze v akad. roce 2008-2009.

Klíčová slova: judaismus, dějiny Židů, Aškenázové, osvícenství, talmud

Key words: judaism, history of Jew, the Enlightenment, Talmud

Historií dnes obecně chápeme nejen dějinné události samotné, ale i to, co o nich bylo napsáno a co bývá v odborných kruzích označováno za *historiografii*. Slovo *historie* je řeckého původu a označuje popis či zkoumání dějů a lidských činů v minulosti a řeckové jsou autoři konceptu „vědecké historie“, která se zakládá na znalostech dějin vycházejících ze svědectví.² Nicméně nositelem myšlenky, že dějiny jsou opatřeny smyslem a jejich cílem je transcendence událostí, je judaismus a základní texty jeho tradice, tj. Bible či *Tanach*. Pánem lidských či obecných dějin je podle hebrejské Bible Bůh – YHWH, jenž stvořil národy, udělil jim určité poslání a sleduje, zda se události odehrávají tak, jak mají.³ Toto chápání dějin starých Hebrejců tak odlišné od řeckého čili indoevropského modelu dlouho vedlo křesťanské biblisty a teology⁴ k mylnému názoru, že Izraelité tedy Semité nejsou schopni přenášet se do budoucnosti a tedy přemýšlet v abstraktních kategoriích jako jsou například chronologie, historie apod.⁵ Nicméně řada současných specialistů na teologii, liturgii či dějiny Židů tyto ideje konfrontovala a vyvrátila: významnou roli zde sehrály především práce Jacoba Neusnera, odborníka na období palestinského pozdně starověkého i babylonského judaismu.⁶

I když se v Bibli setkáváme s různými literárními žánry, jako jsou vyprávění a příběhy, poesie, právní ustavení, morální ponaučení, proroctví, věštby apod., jsou všechny texty sjednoceny ve stejném historickém a teo-centrickém rámci a „nakonec lze konstatovat, že nejde o teologii, ale o historii v naprosto ojedinělém rozměru“⁷. Bible líčí kontinuitu

2) Viz Ludvík Svoboda a kol., „Historie“ a „Dějepisectví“, in: *Encyklopedie antiky*, naklad. Academia, Praha, 1974.

3) Yosef Hayim Yerushalmi, *Zakhor, histoire juive et mémoire juive*, (francouzský překlad), naklad. Gallimard, Paříž, 1984 a 1991, str. 25–30.

4) Například slavný protestantský teolog Gerhard von Rad, jenž své myšlení rozvedl v díle *Theologie des Alten Testament I., II.* (vyšlo v naklad. Kaiser Verlag v Mnichově v roce 1957).

5) Gerhard von Rad, *Theologie*, II., op. cit., str. 85–88, citováno in: Sylvie-Anne Goldberg, *La Clepsydre. Essai sur la pluralité des temps dans le judaïsme*, naklad. Albin Michel, Paříž, 2000, str. 107–108 a 133–134.

6) Viz např. Jacob Neusner, „The Religious Uses of History: Judaism in First Century A.D. Palestine and Third-Century Babylonia.“, in: *History and Theory*, 5/1966, str. 153–171; *Messiah in Context. The Foundations of Judaism: Method, Teleology, Doctrine*, Fortress Press, Philadelphie, 1984; *The Christian and Judaic Invention of History*, Scholars Press, Atlanta, 1990; apod.

7) Yosef Hayim Yerushalmi, *Zakhor*, op. cit. (franc. překl.), str. 29.

vývojového, byť na první pohled nesourodého procesu, jeho naplnění i jeho význam: celá Bible vlastně představuje dějiny původu a vývoje jednoho lidu – národa zvaného Izrael – mezi ostatními národy a v konfrontaci s obecným kontextem a její autoři či vypravěči sestupují nejen k původu člověka, národů a říší, ale také anticipují vzdálenou budoucnost, tj. „konec časů a příchod božího království“.⁸

Biblické vyprávění o smlouvě, kterou Bůh uzavřel s Izraelem, stejně jako tisíciletý vývoj tohoto lidu nemohou být pochopeny bez historických souvislostí. Proto se na mnoha místech Bible setkáváme s pevným zakotvením v historické realitě (viz genealogické rejstříky, zprávy o pohanských říších i o zbytcích rozprášeného Izraele, historické údaje prorockých knih apod.), jež nejen respektuje chronologii⁹, ale vyhýbá se i obvyklému pravidlu zkreslovat dějiny v duchu hesla „dějiny píše vítězové“. Naopak, historické události i změny jsou cestou ponaučení, na které se zjevuje Bůh nejen proto, aby dokázal svou existenci, ale aby také projevil svou charakteristiku, tj. milosrdenství, spravedlnost i celkový plán „spásy“ pro Izrael a všechny národy. Ale tak i když je Bůh opravdovým aktérem dějin, významnou roli ponechává lidskému činiteli: vedle epizodických vyprávění o božích zázracích je Bible plná příběhů o činech mužů a žen, národů i izraelského lidu.¹⁰

Skutečnosti, že biblické dějiny mají smysl, ovšem neznamená, že smysl má i každá historická událost – Izrael si tedy nemusí připomínat celou svou minulost, ale jen ty události, jež jsou přímou boží intervencí či lidskou reakcí na ně.¹¹ Biblická historie tedy není „faktická“ v moderním slova smyslu, avšak není ani „fiktivní“, neboť lidé dávno věděli, a tedy i lidé doby biblické, využívali poetických či legendárních prvků různých stupňů jako legitimních, často i nevyhnutelných výpovědí o skutečné historii.¹²

Během 2. století před naším letopočtem (př. n. l.) je korpus biblických textů zkompletován a uzavřen jako svatý či lépe řečeno posvěcený organický celek obsahující zákon, moudrost a zdroje víry, ale i soudržnou dějeppravu vztahující se k historii od stvoření světa až po 5. století př. n. l., již interpretují prorocké knihy, a s apokalyptickým výkladem dějin světa uzavírá kniha Danielova.¹³ Kanonizace *Tanachu* rabinským

8) Viz Sylvie-Anne Goldberg a kol., „*Historiographie*“, in: *Dictionnaire encyclopédique du judaïsme*, naklad. Cerf, Paříž, 1993, str. 524–525.

9) Chronologii nerespektuje především prorocký historický koncept, neboť neusiluje o popis minulosti, ale o zachování přítomnosti i o spásu nejen Izraele, ale i ostatních národů ve vzdálené budoucnosti: historie prorokovi slouží za zdroj zjevení morálních hodnot i toho, co je nesprávné, viz Sylvie-Anne Goldberg a kol., „*Historiographie*“, in: *op. cit.*, str. 525.

10) Yosef Hayim Yerushalmi, *Zakhor*, *op. cit. (franc. překl.)*, str. 28.

11) *Idem*, str. 26.

12) *Idem*, str. 29.

13) *Idem*, str. 30.

shromážděním v Javne¹⁴ kolem roku 90 n. l. a její následné definitivní uzavření v 2. století učinily biblické texty na rozdíl od jiných historických děl nesmrtelnými a jejich vliv na židovský národ i na judaismus byl obrovský: poprvé v dějinách se Židé stali součástí posvátného Písma i veřejných týdenních čtení¹⁵ *Tóry-Pentateuchu* a k nim přiřazených úryvků z prorockých knih v synagogách, jichž se mohli účastnit všichni bez rozdílu.¹⁶

Paradoxně, po uzavření biblického kánonu v Javne utichá pozornost zaměřená na historii a historiografické práce se na dlouhá staletí přesouvají do pozadí. Nicméně ještě na konci 1. století n. l. vznikají významná díla Josefa Flavia, bohatá na informace o událostech během židovských válek s Římem i o situaci a stavu Židů v dramatické periodě jejich existence.¹⁷ Do středu obecného zájmu však vstupují komentáře a interpretace biblických textů, díla dlouhého řetězce učenců (*sofrim*) od 5. stol. př. n. l. až ke generacím prvních rabínů (*tanajim*) mezi 1. stol. př. n. l. až 2. stol. n. l. a jejich následovníků (*amorajim* a *savorajim*) v 3. až 6. stol. n. l.¹⁸ Vzniká tzv. rabínská literatura či *Talmud*, jimž je ucelený a systematický výklad dějin cizí, i když především *agadická* vyprávění navazují na literaturu biblickou. Vskutku, mezi *Tanachem* a *Talmudem* existuje mnoho podstatných rozdílů: *Tanach* se odehrává v prostoru a čase, klade důraz na chronologii, vypráví dějiny izraelského lidu a patří tedy k historické literatuře; *Talmud* naproti tomu pracuje s fantazií, ignoruje historické události, nerespektuje chronologii a přináší četné anachronismy; v *Tanachu* nenajdeme nic o Bohu před stvořením světa ani žádnou mytologii; naopak *Talmud* překypuje legendami a mýty z „období“ před stvořením světa stejně jako výčty různých monster a démonů...¹⁹

Proč takový *hiatus*? O co rabínům skutečně usilovali a čeho chtěli dosáhnout? Je jisté, že nikdy nechtěli napodobovat biblickou literaturu ani se s ní srovnávat ani na ní

14) Javne (Jamnia) v Erec Izrael-Palestině – místo, kam Rabi Gamaliel nechal přesídlit Sanhédrin po zrušení Sanhédrinu v Jeruzalémě v roce 70 n. l. a kde Jochanan ben Zakaj založil významnou rabínskou akademii.

15) *Tóra se četla* (a čte) cyklicky: v Erec Izrael (tj. Judea a od 2. stol. n. l. Palestina Syriaca) byl tento cyklus tříletý, v Babylónii jednorocní.

16) Sylvie-Anne Goldberg a kol., „Canon de la Bible“, in: *Dictionnaire encyclopédique*, op. cit., str. 157–159.

17) Josef Flavius (kol. 37–100 n. l.): pocházel z židovské kněžské rodiny, účastnil se První židovské války (66–70 n. l.), byl zajat Římany a stal se svědkem zničení Jeruzaléma. Následovně přesídlil do Říma, kde se mu dostalo podpory císaře Vespasiana a kde se věnoval psaní děl na obhajobu židovských dějin a tradic: *Židovská válka*, *Židovské starožitnosti*, *Proti Apionovi*, *Životopis*.

18) Viz např. Maurice Ruben Hayoun, *La littérature rabbinique*, Presses Universitaires de France, Paříž, 1990.

19) Yosef Hayim Yerushalmi, *Zakhor*, op. cit. (franc. překl.), str. 33.

navazovat a psát dějiny své doby: o dějinách bylo podle nich již vše podstatné řečeno! V průběhu tragických událostí v *Erec Izrael* v prvních staletích našeho letopočtu se židovští učenci zaměřili na novou nehistorickou dimenzi a interpretaci smyslu biblických dějin jak pro sebe tak i pro budoucí generace. S tímto cílem pospojovali různé historické události s legendami a jejich výklady (rabínská hermeneutika) jsou často v rozporu s historií. Nevěnují pozornost ani vlastním dobovým událostem, tj. *zvláštním* dějinným projevům, ale soustřeďují se jen na *obecný* smysl dějin zjevený jako osnova v Bibli: historie světa má svůj počátek i konec a židovský národ v ní hraje klíčovou roli, neboť smlouva mezi Bohem a Izraelem je věčná. Podstatou dějin tak nejsou povrchní viditelné události, ale skrytá fakta, kde utrpení či zkáza tvoří logickou dvojici s vysvobozením a záchranou...²⁰

Tato a-historická rabínská koncepce dějin se prosadila téměř až do konce 18. století a pod jejím vlivem se na dlouhá staletí přestaly psát dějiny Židů. Nicméně judaismus neztratil nic ze svých vazeb s historií ani s historickou dimenzí a prostřednictvím interpretace či liturgickým praktikováním tradic se pokračovalo v předávání židovské minulosti i po celé období středověku a rané fáze novověku.²¹ Vskutku po celé dlouhé období židovské diaspory našeho letopočtu se jen vzácně setkáváme s dobovými historickými díly či pokusy o ně. V samotném rabínském období vznikla kromě Flaviových spisů jen dvě díla s cílem popsat chronologii historických událostí: *Megilat taanit* a *Seder olam (raba)*²², na něž navazují anonymní spisy *Seder olam zuta* z období mezi 7. a 9. stoletím a v 10. století *Sefer Josipon*²³ psaný v Itálii²⁴.

Od 10. do 16. století se v literární produkci orientální diaspory nesetkáváme s žádným přímým zájmem o dějiny, ale pouze s jeho fragmentárním výrazem ve dvou směrech: jednak v epistolární literatuře, jejímiž slavnými příklady jsou *Igeret Rab Šerira Gaon*²⁵ z 10. století a Maimonidova *Igeret Teman*²⁶ z 12. století; a jednak v *Sifrut šalšelet*

20) *Idem*, str. 36–40.

21) *Idem*, str. 41.

22) Sylvie-Anne Goldberg, *La Clepsydre*, op. cit., str. 193–202.

23) *Sefer Josipon* (*Josiponova kniha*) je hebrejské anonymní dílo z 10. století, o němž se ale nicméně až do 19. století věřilo, že pochází z 1. století a že jeho autorem je Josef Flavius. Viz poznámka na str. 339, in: Sylvie-Anne Goldberg, *La Clepsydre*, op. cit.

24) Sylvie-Anne Goldberg a kol., „*Historiographie*“, in: *Dictionnaire encyclopédique*, op. cit., str. 525–526.

25) *Igeret Rab Šerira Gaon* (*Šerirův list*): autorství je připisováno Šerirovi, rektorovi babylonské akademie v Pumbeditě, jenž v odpovědi na otázku židovské obce v Kairuánu (*Severní Afrika*) týkající se vzniku rabínské literatury vyličil rovněž dějiny gaonského období (6. – 11. století).

26) *Igeret Teman* (*List do Jemenu*) je odpověď Židům v Jemenu, ve které Maimonides podává krátké dějiny čtyř židovských mesianistických hnutí.

ha-Kabala tj. v „literatuře řetězců předávání“, jež se snažila chronologicky zachytit způsoby a tradice předávání rabínských zákonů během staletí od vzniku *Seder tannajim ve-amorajim* (Pořádek učenců *Mišny* a *Gemary*) v 9. století až k dílu *Seder ha-dorot* (Pořádek generací) z 18. století.²⁷ Nicméně až na zcela originální *Sefer ha-Kabala* (Kniha Tradice) z 12. století od Abrahama Ibn Daúda, jenž se pokusil o interpretaci historie v duchu „symetrie dějin“²⁸, která ho fascinovala a svedla k falzifikaci Bible i Talmudu²⁹, hlavní motivační spisy tohoto druhu byla obhajoba rabínské tradice vůči různým herezím, jež odmítali *Torah še be-al pe* (ústní zákon), a pokud se v nich vzácně objevují biografické prvky či historické události, pak jsou vždy okrajové, nedostačující a arbitrárně chaotické!³⁰

I aškenázská civilizace je mezi 11. a 15. stoletím poznamenána zvláštním literárním druhem s historickými prvky, tzv. *Memorbücher* neboli „vzpomínkové knihy“. Tyto nedílné součásti archivů židovských obcí zahrnovaly nejen jména významných rabínů či učitelů, ale především seznamy osob umučených pro svou víru (*kiduš ha-šem*), jež byly pravidelně čteny při vzpomínkových bohoslužbách za zemřelé. Nebyly však považovány za historická díla, ale za součást modliteb za duše mučedníků, a jejich záznamy se povětšinou týkaly pouze historie lokální komunity jako například *Memorbuch* Eliezera ben Nathana z Mohuče či Efrajima ben Jakoba z Bonnu. Jen vzácněji zachycovaly i širší události jako například norimberský *Memorbuch* z let 1296–1392 psaný hebrejsky a starofrancouzsky a zahrnující martyrologii pronásledování Židů v Německu a ve Francii od první křížové výpravy v roce 1096 až po morovou epidemii z roku 1349.³¹

Situace se mění na počátku 16. století, kdy se předmětem studia židovských kronikářů stává nejen samotné vyhnání Židů ze Španělska (1492) a z Portugalska (1497), ale i mesiášská vize těchto tragických událostí v rámci obecného historického kontextu. Poprvé se tak setkáváme s širším zájmem o historiografii³² a to především u autorů, kteří byli nuceni emigrovat z Pyrenejského poloostrova na území Osmanské říše, do Nizozemí či do Itálie.

Kroniky vydané španělskými emigranty v Osmanské říši patří mezi nejslavnější historická díla tohoto období: za vůbec nejvyspělejší a nejvýznamnější je považován spis Salomona Ibn Vergy *Ševet Jehuda* (Judovo žezlo), publikovaný poprvé v roce 1554 v And-

27) Sylvie-Anne Goldberg a kol., „*Historiographie*“, in: *Dictionnaire encyclopédique*, op. cit., str. 526.

28) Příkladem této symetrie může být užití čísla 7 a jeho násobků: První Chrám byl postaven za 7 let a zničen po sedmiletém obléhání. Doba zničení prvního Chrámu započala 21 let před jeho zničením, druhý Chrám byl budován 21 let apod.

29) Yosef Hayim Yerushalmi, *Zachor*, op. cit. (franc. překl.), str. 54.

30) *Idem*, str. 47–48.

31) *Idem*, str. 61–67.

32) *Idem*, str. 74.

rinopoli. V podobě imaginárních dialogů zasazených do rámce židovských persekucí Ibn Verga nabízí vůbec první sociologickou analýzu dějin židovské poroby a aplikuje na ni filozofický koncept „přirozené příčiny“ (*ha-sibah ha-tivit*), čímž se vyhýbá mesianistické interpretaci dějin. Nicméně zůstává synem své doby a žádným způsobem nepopírá působení boží prozřetelnosti.³³

Mezi historicko-kronikářské práce tohoto období ovlivněné mesianismem se řadí genealogické dílo Abrahama ben Samuela Zacuta *Sefer Ha-juchasin* (Kniha rodokmenů), jež bylo vydáno v roce 1566 v Konstantinopoli. Zacuto v něm sleduje vývoj židovského národa z hlediska náboženské tradice a předkládá nejen erudovanou historii rabínských učenců a řadu údajů z dějin Židů, ale i chronologii světových událostí.³⁴

Mesiášské naděje a vize vévodí i dílu Elijahu Capsaliho.³⁵ Pocházel sice z Kréty, ale židovští emigranti z Pyrenejského poloostrova přicházející na jeho rodný ostrov jej hluboce ovlivnili. Ve spise *Sipurej Venezia* (Benátské příběhy) zaznamenává nejen kroniku událostí města Benátek, ale i osobní zkušenosti z pobytu v něm i v Padově v letech 1508–1515. Kolem roku 1523 Capsali navázal na svou prvotinu vyzrálým dílem *Seder Elijahu zuta* (Malý pořádek Eliášův), kde představuje propracované dějiny jak osmanských Turků tak i tureckých a španělských Židů až po iberskou židovskou katastrofu.

I v humanistické Itálii zaznívají mesianistické tóny – byť utajeně v rafinovaných metaforách – v historiografických dílech židovských vyhnanců: ve Ferrare roku 1553 vydává Samuel Usque svou portugalsky psanou práci *Consolaçam as tribulaçoens de Israel* (Útěcha pro soužení Izraele), v níž formou výchovného dialogu mezi alegorickými postavami Jáкова, Zachariáše a Náhuma, ale i v duchu prorockých příslibů pojímá celé židovské dějiny. V obdobném duchu, ale i v návaznosti na středověkou „literaturu řetězců předávání“, Gedalia Ibn Yahia publikuje v Benátkách roku 1587 spis *Šalšelet ha-Kabala* (Řetězec tradice), jenž ale na rozdíl od starší literatury tohoto žánru obsahuje řadu informací o historických událostech v Itálii i jinde. Apokalyptická tradice se vznášela i nad dílem jednoho z nejvýznamnějších emigrantských kronikářů, Josefa Ha-Kohena, jenž disponoval solidními znalostmi o historických pracích svých antických předků i nežidovských současníků, byl si vědom novosti svého počínání, neboť jak napsal „od Josefa Flavia Izraeli

33) *Idem*, str. 81; *Ševet Jehuda* bylo do 19. století často vydáváno a přeloženo do jidiš, ladina, španělštiny a latiny. Anglicky vyšlo poprvé v roce 1949 v New Yorku: A. S. Neuman, „The Shebet Yehudah and Sixteenth-Century Jewish Historiography“, in: Louis Ginzberg *Jubilee Volume*.

34) Yosef Hayim Yerushalmi, *Zakhor*, op. cit. (franc. překl.), str. 73.

35) *Idem*, str. 81; žádně z *Capsaliho* děl nevyšlo za autorova života. Všechny jeho spisy pak byly vydány souborně pod názvem *Seder Elijahu zuta* v kritickém vydání kolektivu autorů (*Shmuelevitz, Simonsohn, Benayahu*) v roce 1976–77 v Jeruzalémě.

chyběli kronikáři”,³⁶ a všemožně se snažil mesianistické prvky skrýt či potlačit. Proslavil se dílem *Dibrej ha-jamim le malchej Carfat u malchej Bet Otoman ha-Togar* (Dějiny králů Francie a osmanských sultánů v Turecku), které vyšlo roku 1594 v lombardské Sabbionetě, a především dějinami židovského utrpení od pádu druhého Chrámu až do autorovy současnosti s názvem *Emek ha-Bacha* (Údolí slz), jež byly publikovány až v 19. století³⁷.

Přítomnost a působení židovských vzdělců a kronikářů v 16. století na Apeninském poloostrově může na první pohled vzbuzovat dojem, že italská renesanční a humanismem prodchnutá kultura jim vtiskla svůj vliv, o to více, že zde mnozí vydávali svá díla a vypůjčovali si pro ně informace z italských dějin. Nicméně se jedná o dojem mylný, neboť i pro spisy židovských učenců a kronikářů jsou prvky humanistické italské kultury pouhým estetickým nátěrem, a nesou-li v sobě hlubší stopy nežidovského kulturního vlivu, jedná se o vliv iberský.³⁸ Výjimku tvoří pouze italský rodák, lékař a učenec Azariah de Rossi, jemuž vyšla v letech 1573–1575 v Mantově průkopnická řada historických esejů pod názvem *Meor ejnajim* (Světlo pro oči)³⁹: autor se zde žádným způsobem nevěnuje Pyrenejské katastrofě ani duchovní krizi, jež z ní vyplynula, ale poprvé po staletích ožívuje zájem o helénistickou židovskou literaturu (např. o Filóna Alexandrijského apod.) a pečlivě přezkoumá klasickou rabínskou literaturu a židovský kalendář. Na rozdíl od mnoha děl své doby – a to i děl italských Židů – je *Meor ejnajim* ojedinělý plod zrozený ze setkání židovských tradic s renesanční kulturou, prodchnutý duchem humanismu i skutečným počátkem historické kritiky.⁴⁰

Vliv iberské tragédie, ale i renesančního myšlení Azarii de Rossi, a následný zájem o dějiny pronikly i mezi Židy do střední Evropy. V roce 1592 byla v Praze vydána významné

36) Yosef Hayim Yerushalmi, *Zakhor*, op. cit. (franc. překl.), str. 77.

37) *Emek ha-bacha* bylo poprvé vydáno M. Letterisem a s poznámkami S.D. Luzatta ve Vídni roku 1852.

38) Yosef Hayim Yerushalmi, *Zakhor*, op. cit. (franc. překl.), str. 76–77.

39) Sylvie-Anne Goldberg, *La Clepsydre*, op. cit., str. 318–320; Azariovo dílo bylo napadeno rabínskými autoritami od Prahy až po Safed jako heretické a muselo být staženo. Svého docenění došlo až v roce 1794, kdy bylo publikováno židovskými osvícenci (maskilim) v Berlíně.

40) Nicméně za kritické exegety před haskalou bývají považováni i Ibn Ezra (1092–1167), Ibn Yahia (1515–1548) a samozřejmě Baruch Spinoza.

41) David ben Šelmo Awza řečený Gans (1541–1613) se narodil ve Vestfálsku a do Prahy, kde se trvale usadil, jej přivedla v roce 1564 studia u rabína Löwa (MaHaRaI). Svůj život zasvětil vědě a věnoval se nejen dějinám, ale i vědám přírodním, především astronomii (viz dílo Magen David a Nechmad ve-najim). Viz André Neher, *David Gans, disciple du Maharal de Prague, assistant de Tycho de Brahe et de Jean Kepler*, naklad. Klincksieck, Paříž, 1974; Jiřina Šedinová, „K 450. výročí narození Davida Ganse“, in: *Židovská ročenka 1991–1992*.

dvoudílné dílo Davida Ganse *Cemach David* (Výhonek Davidův).⁴¹ Gans se tak stal prvním „kronikářem“ aškenázské tradice, jež do té doby nevěnovala dějinám žádnou pozornost. Vědom si svého prvenství, Gans v předmluvě svého díla odůvodňuje svůj zájem o dějiny i jejich užitečnost pro judaismus. V první části své kroniky předkládá podrobné chronologické shrnutí židovských dějin „od stvoření světa“ až do konce 16. století včetně událostí, jež se týkají vývoje Židovského města v Praze; druhá část *Jemot olam* (Dny světa) je rozsáhlým pokusem o pojetí obecných dějin světa.

Nicméně tyto historiografické pokusy zůstaly ojedinělé a krátkodobé: většina Židů setrvala vůči dějinám v tradičních pozicích a hledala na konci 16. století smysl svého utrpení i svého exilu v náboženství. Odpovědí se jim stala interpretace Kabaly Jicchaka Lurii a jeho učedníků ze Safedu. Na jejich základě se zrodila mystická hnutí v Osmanské říši i v Evropě a poznamenala historické události stejně jako kulturně-náboženský a společenský vývoj Židů v 17. a 18. století do té míry, že na poli kronik a jim podobných spisů došlo k naprosté odmlce.⁴² Výjimku tvoří pouze díla osobního až intimního charakteru memoárového žánru jako například paměti německé obchodnice Gluckel von Hameln⁴³ či rabína Jakoba Emdena⁴⁴.

První požadavky systematického zpracování židovských dějin se objevují až s počátky osvětenství. Poprvé se o ně pokusil francouzský kalvinistický diplomat Jacques Basnage svou sedmidílnou prací *Histoire du peuple juif depuis Jésus-Christ jusqu'à présent, pour servir de continuation a l'histoire de Joseph*, vydanou v Rotterdamu v letech 1706 až 1711. Inspiroval i holandského Žida, Menachema Man Amilandera, k napsání dějin Židů v jidiš, které pod názvem *Šejris Jisroel* vyšly v Amsterdamu v roce 1743. Nicméně v židovských kruzích se další vývojová fáze zájmu o dějiny manifestuje až pod vlivem myšlení

42) Viz Gershom Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York, 1954, či Sabbatai Zewi: *The Mystical Messiah*, University Press, Princeton, 1973.

43) Léon Poliakov (edit.), *Mémoires de Gluckel Hameln*, překlad z jidiš, naklad. Minuit, Paříž, 1971.

44) Jacob Emden, *Mémoires ou l'anti-Shabbatai Zewi*, překlad z hebrejštiny, naklad. Cerf, Paříž, 1992.

45) Moses Mendelssohn (1729–1786) je předchůdce i teoretik emancipace, duchovní vůdce německého osvíceného judaismu (haskala), předkantovský filosof, učenec a překladatel hebrejské Bible do němčiny. Viz Dominique Bourel, *Moses Mendelssohn. La naissance du judaïsme moderne*, naklad. Gallimard, Paříž, 2004, či Maurice-Ruben Hayoun, *Moïse Mendelssohn*, P.U.F., Paříž, 1997.

Mosese Mendelssohna⁴⁵ a *haskaly*⁴⁶ v druhé polovině 18. století. Prostřednictvím hebrejského osvícenského časopisu *Ha-Measef*, na jehož vydávání od roku 1783 se Mendelssohn podílel, se mezi německými Židy šíří nejen články s kapitoly z jejich dějin či biografie významných židovských osobností, ale i filosofické, politické, morální či literární úvahy o významu historie. Vůdci osobností se v tomto směru stává Naftali Zvi Weisel alias Hartwig Wessely se svou programovou výzvou ke studiu dějin uveřejněnou v jeho díle *Dibrej Šalom ve-Emet* (Slova pokoje a pravdy), které vyšlo v Berlíně v roce 1782.⁴⁷ Počátek skutečně systematické práce židovských historiků na dějinách jejich lidu se datuje až od počátku 19. století se vznikem vědy o judaismu - *Wissenschaft des Judentums*.

Literatura

- Bourel, Dominique, Moses Mendelssohn. La naissance du judaïsme moderne, naklad. Gallimard, Paříž, 2004.
- Emden, Jacob, Mémoires ou l'anti-Shabbataï Zewi, překlad z hebrejštiny, naklad. Cerf, Paříž, 1992.
- Goldberg, Sylvie-Anne, La Clepsydre. Essai sur la pluralité des temps dans le judaïsme, naklad. Albin Michel, Paříž, 2000.
- Goldberg, Sylvie-Anne a kol., Dictionnaire encyclopédique du judaïsme, naklad. Cerf, Paříž, 1993.
- Hayoun, Maurice Ruben, La littérature rabbinique, Presses Universitaires de France, Paříž, 1990.
- Hayoun, Maurice-Ruben, Moïse Mendelssohn, P.U.F., Paříž, 1997.
- Neher, André, David Gans, disciple du Maharal de Prague, assistant de Tycho de Brahe et de Jean Kepler, naklad. Klincksieck, Paříž, 1974.
- Neusner, Jacob, „The Religious Uses of History: Judaism in First Century A.D. Palestine and Third-Century Babylonia.“, in: History and Theory, 5/1966, str. 153-171.
- Neusner, Jacob, Messiah in Context. The Foundations of Judaism: Method, Teleology, Doctrine, Fortress Press, Philadelphie, 1984.
- Neusner, Jacob, The Christian and Judaic Invention of History, Scholars Press, Atlanta, 1990.
- Poliakov, Léon (edit.), Mémoires de Gluckel Hameln, překlad z jidiš, naklad. Minuit, Paříž, 1971.
- Rad, Gerhard von, Theologie des Alten Testament I., II., naklad. Kaiser Verlag, Mnichov, 1957.
- Scholem, Gershom, Major Trends in Jewish Mysticism, New York, 1954.
- Scholem, Gershom, Sabbataï Zewi: The Mystical Messiah, University Press, Princeton, 1973.
- Šedinová, Jiřina, „K 450. výročí narození Davida Ganse“, in: Židovská ročenka 1991-1992.
- Yerushalmi, Yosef Hayim, Zakhor, Jewish History and Jewish Memory, University of Washington Press, 1982.

46) Haskala označuje židovské osvícenské hnutí (jeho stoupenci bývají označováni jako maskilim), jež na konci 18. století vystoupilo s požadavkem přiblížit Židy i judaismus pro-fánním hodnotám nežidovského světa, tedy se snahou a-kulturace, asimilace a integrace.

47) Yosef Hayim Yerushalmi, Zakhor, op. cit. (franc. překl.), str. 98.

Martin Soukup

Virchow a Haeckel: spor o teorii biologické evoluce

Abstract

Aim of the paper is analysis of scientific works of Rudolf Virchow and Ernst Haeckel. Particular attention is devoted to Virchow – Haeckel controversy on the theory of biological evolution. Principal part of the article is focused on the analysis of Haeckel's work as potential root of the theory of race as well as racial hygiene in the period National Socialism in Germany. In detail is discussed monistic philosophy and role of Monist League.

Klíčová slova:

Evoluční teorie, darwinismus, sociální darwinismus, eugenika.

Key words:

Evolutionary Theory, Darwinism, social Darwinism, Eugenics

V nedávné době jsme si připomněli dvě významná výročí britského přírodovědce Charlese Roberta Darwina (1809–1882). Uplynulo dvě stě let od jeho narození a sto padesát let od prvního vydání jeho stěžejního díla *On the Origin of Species* (O původu druhů, 1859), v němž položil základy současné teorie biologické evoluce. Darwinova teorie biologické evoluce se nestala dominantním výkladovým schématem v přírodních vědách okamžitě, ale teprve postupně nacházela své přívržence. Občas se stala i předmětem bouřlivých diskuzí a polemik, v různých částech světa se tak ovšem dělo z různých důvodů a v rozmanitých kontextech. Např. ve Spojených státech se odpůrcem Darwinovy teorie

stal Louis Agassiz (1807–1873), jejím přívržencem naopak Asa Gray (1810–1888), který se však nikdy zcela nevzdal názoru, že evoluci řídí Bůh (deistická evoluce). Mezi nejznámější kontroverze patří mnohokrát popsaná kauza Thomas Henry Huxley (1825 – 1895) versus Samuel Wilberforce (1805–1873) (srov. např. Bowler 1992, 2003, Croce 1998).

Specifickým způsobem se spor vyhroutil v Německu 19. století, kde se o Darwinovu teorii biologické evoluce střetli dva významní přírodovědci tehdejší doby – Rudolf Virchow a Ernst Haeckel, který byl hlasitým apologetem biologické evoluce. Teorie biologické evoluce nakonec získala v německých přírodních vědách převahu. Podle některých teoretiků, jejichž dílům se budeme věnovat později, dláždila teorie biologické evoluce v Německu cestu rasistickým teoriím a rasové hygieně, které se staly jedním z tragických výrazů totalitární ideologie nacionálního socialismu. K jejich rozvoji a prosazení měl přispět Haeckel svými politickými, společenskými a vědeckými aktivitami. Spor o biologickou evoluci v německé vědě 19. století a její haeckelovské pojetí by pak představovalo rozhodující moment ve formování totalitární ideologie nacistického Německa.

Rudolf Virchow a biologická evoluce

Rudolf Virchow neodmítl teorii biologické evoluce bezvýhradně, měl k ní rezervovaný, ale nikoli jednoznačně nepřátelský postoj. Ke zhodnocení jeho názorů na biologickou evoluci a pro pochopení jeho konfrontace s Haeckelem je nutné uvést je v souvislosti celého jeho vědeckého bádání. Rudolf Ludwig Carl Virchow byl lékařem, patologem a fyzickým antropologem, který významně ovlivnil německou vědu a biomedicínský výzkum druhé poloviny 19. století. Jeho badatelské úsilí přispělo k etablování vědeckého oboru patologické anatomie. Virchow se narodil 13. října 1821 v západním Pomořansku ve městě Świdwin (Schivelbein), kde také nastoupil na obecnou školu. Gymnaziální studia pak absolvoval v nedalekém Koszalinu (Köslin), která úspěšně zakončil v roce 1839. Následně studoval jako stipendista medicínu v Berlíně, a to na slavné *Pépinère* – akademii vojenské medicíny, kde se stal žákem významného německého lékaře Johannese Müllera (1801–1858). Müller byl také děkanem fakulty, který 21. října 1843 Virchowa promoval na doktora medicíny (Posner 1921).

Během své vědecké dráhy Virchow významně ovlivnil německou antropologii a posílil její institucionální zázemí. V roce 1869 spolu s německým antropologem Adolfem Bastianem (1826–1905) založil *Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* (Berlínskou společnost pro antropologii, etnologii a pravěk) a v následujícím roce *Anthropologische Gesellschaft* (Antropologická společnost). Vedle toho vychoval mnoho žáků, kteří mu z celého světa posílali kosterní materiály k prozkoumání. Nebyl však jen kabinetním vědcem, neboť se zúčastnil archeologických výprav do Troje (1879) a do Egypta (1888), které vedl německý archeolog Johan Ludvik Heinrich Julius Schliemann (1822–1890). Sám podnikl také výzkumnou cestu do Řecka (Bertram 1987,

Petermann 2004). V době prusko-francouzské války v letech 1870–1871 pomohl vybudovat vojenský nemocniční vlak, na kterém sám jako lékař následně sloužil.

Virchow se řadí k vědcům, kteří rozhodujícím způsobem přispěli k zavedení buněčné teorie do medicíny. Buňku považoval za základ života a prostředek jeho zachování. Podle Virchowa vznikají dceřiné buňky dělením mateřských buněk a všechny buňky jsou tak jen kopiemi originálních buněk. Na základě svých experimentů a pozorování vysvětloval pomocí buněčné teorie i patologické změny buněk a vznik novotvarů a nádorových onemocnění (Porter 2001). Virchow svými názory vyvracel naturfilozofické teorie „životní síly“, která údajně oživuje organismus, jenž bez ní nemůže žít a fungovat. Virchow se tím odvrátil od názorů svého učitele Müllera a přiklonil se k mechanickému výkladu života (Rádl 2006 2/2). Jak konstatoval Wendt, „*po éře Müllera následovala éra Virchowa*“ (Wendt 1965: 170).

S Darwinovou teorií se seznámil záhy po vydání Darwinova stěžejního díla a reagoval na něj již v roce 1863 textem *Ueber Erbllichkeit. Die Theorien Darwin's* (O dědičnosti. Darwinovy teorie). V této práci tvrdí, že dědičný materiál by se mohl měnit a takto změněn by mohl být předáván mezi generacemi (Virchow 1863). Virchowův postoj k darwinismu tedy nebyl jednoznačně odmítavý. Považoval jej za hypotézu, která v jeho době nebyla dosud opřena o jednoznačné důkazy. Nicméně proměnlivost druhů v čase považoval za samozřejmou. Při přednášce v Rostocku v roce 1871 prohlásil, že proměnlivost druhů přijímá přátelsky (Vasold 1990:305). Na dotaz, proč tedy není darwinistou, prý odpověděl: „*Jsem v srdci darwinista, jako jsem v srdci kosmopolita*“ (Vasold 1990:305). Virchow rozlišoval mezi výzkumem a teorií. Výzkum chápal jako formulování hypotéz a hledání řešení vědeckých problémů, kterým nesmí stát nic v cestě. Vědecké problémy a hypotézy nejsou teorie, tam musí vládnout naprostá jistota. Proto v roce 1877 na shromáždění německých přírodovědců přímo prohlásil, že pokud by teorie biologické evoluce byla prokázána, musela by se vyžadovat její výuka na školách (Vasold 1990:306). Virchow zkrátka považoval darwinismu za oblast výzkumu, a nikoli teorie. Dokladem je závěr jeho vystoupení na zmíněném shromáždění německých přírodovědců, v němž Virchow tvrdil, že nám sice může připadat přirozené, že člověk vznikl evolucí z nějakého druhu primátů. Evoluce člověka pro něj představovala relevantní výzkumnou otázku, nikoli spolehlivý výsledek vědeckého bádání (Vasold 1990:306–307). Virchow k darwinismu choval sympatie a v roce 1877 dokonce navrhl, aby se Darwin stal korespondujícím členem Berlínské společnosti pro antropologii, etnologii a pravěk.

Odmítal však spekulace o evolučním původu ras, neexistuje žádný postupný vývoj lidských ras od subhumáních primátů k člověku. Virchow nicméně neodmítal existenci ras, v tomto směru byl typickým německým antropologem své doby. Lidské rasy chápal jako klasifikační tělesné typy, které lze stanovit na základě antropometrických postupů uplatněných při výzkumu konkrétních lidských populací. Rasa tedy představuje statistickou konstrukci (srov. Virchow 1870). V této souvislosti stojí za pozornost Virchowem řízený rozsáhlý výzkum, během kterého antropologové ve spolupráci s učiteli a úředníky

zkoumali více než šest miliónů německých dětí. Zaměřili se na sběr dat o barvě očí, vlasů a kůže. Tento postup zvolili, aby mohli do výzkumu zapojit široké spektrum spolupracovníků neškolených v antropologii. K získání takových dat nejsou potřeba speciální znalosti a dovednosti, jsou zjistitelné pozorováním, a tak je mohou snadno pořizovat i neprofesionálové. Na základě výsledků došlo k antropologickému rozlišení německé a židovské rasy v Německu, a to jako rasového „typu blond“, respektive „typu brunet“ (Virchow 1876, srov. Zimmerman 1999). Podle Virchowa ovšem tělesné rozdíly mezi rasami neznamenají také rozdíly v inteligenci, mentálních schopnostech, nebo způsobilosti pro přežití. V tomto smyslu odmítal rasové teorie, protože podle jeho zjištění závisí například lidské zdraví na životních podmínkách, a nikoli na odolnosti získané díky příslušnosti k nějaké rase. Virchow byl také toho názoru, že neexistuje čistá árijská rasa, protože výskyt jejích charakteristických znaků zaznamenáváme také u jiných populací. Byl přesvědčen, že soubor tělesných znaků v rámci rasy nezůstává konstantní napříč generacemi, ale neustále se proměňuje. Nelze tedy hovořit o čistých lidských rasách (Virchow 1877, srov. Zimmerman 1999).

S jeho názory na evoluci souvisí i jeho hodnocení zkamenělin druhu *Homo sapiens neanderthalensis*. Virchow totiž popřel, že by fosilie objevené roku 1856 v Neanderově údolí mohly patřit pravěkému člověku. Měl příležitost osobně prozkoumat kosterní pozůstatky a referoval o nich v roce 1876 v Hamburku. Podle Virchowa kosterní pozůstatky z Neanderova údolí patřily člověku, jemuž nemoc zásadně deformovala stavbu kostry (Wendt 1965). Pravdou ovšem je, že tyto kosterní pozůstatky byly spíše na okraji jeho zájmu. Na druhou stranu uznával možnou existenci mezičlánku mezi člověkem a zvířetem. Někteří jeho současníci tvrdili, že původní obyvatelé Austrálie jsou oním hledaným mezičlánkem. Virchow ovšem tento názor odmítl s odůvodněním, že jsou stejnými lidmi jako všichni ostatní (Vasold 1990:309). Pokud by existoval nějaký takzvaný přechodný článek mezi člověkem a zvířetem, pak je podle Virchowa nezbytné hledat jeho fosilie v Indonésii (Mazák 1977, Soukup 2004). Haeckel, který byl na rozdíl od Virchowa darwinistou, předpokládal, že se evoluce života na Zemi odehrála ve dvaceti dvou stupních. Člověk vznikl až v posledním stupni. Mezi člověkem a zvířetem, tedy na dvacátém prvním stupni, podle něj stojí tzv. přechodný článek, zvíře s druhovým označením *Pithecanthropus alalus* (tedy němý opočlověk), který podle Haeckela žil na bájně Lemurii. Virchowův názor přiměl holandského lékaře Eugène Duboise (1858–1940) hledat tento Haeckelem postulovaný hypotetický přechodný článek. Dubois svými terénními výzkumy na Jávě, kde slavil úspěchy nálezem fosilií druhu *Homo erectus*, se řadí k zakladatelům paleoantropologie jako systematické empirické vědy (srov. Soukup 2004).

Rudolf Virchow byl nesporně mnohostranným vědcem, který posunul vědecké poznání kupředu. Z diskutovaných otázek je patrné, že Virchow neodmítl Darwinovu teorii biologické evoluce, současně však kritizoval některé její aspekty a upozorňoval na její politické důsledky. Virchow však není znám pouze jako lékař a vědec, ale měl za sebou také úspěšnou politickou kariéru, během které prosazoval reformy ve zdravotnictví

a nové hygienické normy. Jako aktivní levicově orientovaný politik byl zvolen za člena Pruského zemského sněmu a Říšského sněmu (1880–1893). Jako politik prosazoval názor, že medicína je sociální věda a politika je jen medicinou v širším pojetí. Téměř jednoosmdesátiletý vědec byl v plné tvůrčí síle, když si v lednu 1902 při cestě na přednášku v Geografické společnosti při seskakování z tramvaje nešťastně zlomil krček levé stehenní kosti. Sice se zlomenina zhojila, ale jeho zdravotní stav tato událost podlomila natolik, že 2. září 1902 zemřel. Pohřbu se zúčastnilo na deset tisíc Berlíňanů.

Ernst Haeckel a monistická filozofie

Slavný německý přírodovědec Ernst Haeckel (1834–1919) se stal stoupencem Darwinovy teorie biologické evoluce krátce po jejím zveřejnění v roce 1859. V tehdejší Německu patřil k prvním a zejména nejhlasitějším stoupenců Darwinovy teorie, ačkoli sám vypracoval vlastní verzi teorie biologické evoluce, v níž vycházel nejen z Darwina, ale také z Lamarcka a německé naturfilozofie, hlavně však z Goethea. V průběhu akademické dráhy publikoval četné studie a knihy, v nichž propagoval a dále rozvíjel Darwinovu teorii biologické evoluce. K jeho nejvýznamnějším dílům v tomto ohledu patří *Generelle Morphologie der Organismen* (Všeobecná morfologie organismů, 1866), ve kterém mimo jiné formuloval biogenetický zákon (viz níže). Dále se k jeho hlavním dílům řadí *Natürliche Schöpfungs-Geschichte* (Přirozené dějiny stvoření, 1868) a *Anthropogenie* (Původ člověka, 1874).

Haeckel se narodil v Potsdamu v rodině vysokého státního úředníka. Po gymnaziálních studiích se zapsal na studium medicíny v Berlíně, ale ještě téhož roku přestoupil na univerzitu ve Würzburgu, kde studoval mimo jiné pod vedením Rudolfa Virchowa (Richards 2008). Jeho materialistické vysvětlování života a fungování organismů jako interakce buněk na něj mělo zásadní formativní vliv. Haeckel studoval v porevolučním Německu. Revoluční fiasko znamenalo prohloubení politických a sociálních problémů tehdejšího Německa, kdy došlo k potlačení liberalizačního hnutí a posílení konzervativní tendence. Haeckel se po studiích vydal na cestu do Itálie, která v té době procházela sjednocováním, které Haeckel sledoval na vlastní oči a mohl srovnávat situaci v Itálii a rodném Německu. Zde zřejmě leží kořeny Haeckelova patriotismu, nacionalismu a touhy po sjednoceném a silném Německu. Pod dojmem italského úsilí o sjednocení vyjadřoval v posílaných dopisech touhu po silném Německu a hrdě se hlásil ke svému němectví (Gasman 2004:3). V roce 1861 se habilitoval a v roce 1865 získal profesuru na univerzitě v Jeně, s níž spojil svou akademickou dráhu. Haeckel jako vědec věnoval mnoho času psaní odborných děl, přednášení a realizaci vědeckých expedic. Kromě toho dával po celém Německu veřejné přednášky a politicky se angažoval – stal se aktivním členem *Alldemokratischer Verband* (Všeněmecký svaz) a čestným členem *Gesellschaft für Rassenhygiene* (Společnost pro rasovou hygienu). Především se však stal proslulým popularizátorem monistické filozofie a teorie biologické evoluce. To vše mu přineslo věhlas, jenž sahал mimo hranice Německa.

O Darwinově teorii referoval již v roce 1863 v průběhu 38. sjezdu německých přírodovědců a lékařů, který se konal ve Štětíně. Přednesl zde přednášku s názvem *Über die Entwicklungstheorie Darwin's* (O Darwinově vývojové teorii). Pochvalně se o jeho přednášce vyjádřil redaktor *Stettiner Zeitung* (Štětínské listy), který ve vydání z 20. září 1863 uvedl, že Haeckel uchvátil publikum jasnou a vytříbenou přednáškou, po které následoval bouřlivý aplaus (Richards 2008). Ačkoli dalo publikum najevo své nadšení, tak se úspěch nakonec nekonal. Na sjezdu proti Darwinovi obecně a proti Haeckelovi konkrétně vystoupil německý geolog Georg Heinrich Otto Volger (1822–1897). Odmítl údajné Darwinovo tvrzení, že evoluce má nějaký směr a cíl. To by ovšem bylo v úplném rozporu s Darwinovou teorií, která naopak stojí na předpokladu, že evoluce přirozeným výběrem nemá žádný předem stanovený cíl. Druhou odpověď na Haeckelovo vystoupení nabídl Rudolf Virchow, který odmítl absolutizovat jakékoli vědecké závěry. Spor Virchowa s Haeckelem pak vyvrcholil v roce 1877, kdy Virchow ostře vystoupil na 50. sjezdu německých přírodovědců a lékařů. Ve vystoupení Darwinovu teorii napadl ve třech směrech: je politicky nebezpečná, epistemologicky nejasná a pedagogicky zneužitelná (Richards 2008).

Haeckelovy vědecké a politické názory je nezbytné interpretovat v kontextu jeho monistické filozofie, jejíž základy položil již v díle *Všeobecná morfologie organismů*. Podstatou monistické filozofie je předpoklad jednoty ducha a přírody. V díle *Záhady světa* píše, že monismus „...seznává ve vesmíru toliko jedinou podstatu, která je zároveň, bohem i přírodou; tělo a duše (nebo hmota a síla) jsou nerozlučně spojeny“ (Haeckel 1905a:23). Monistická filozofie tak rezonuje například s filozofickým systémem vystavěným Baruchem Spinozou (1632–1677) a s názory německého básníka Johanna Wolfganga von Goethe (1749–1832), kterého považoval za protoevolucionistu (Haeckel 1889). Haeckel jako základ monistické filozofie určil biologickou evoluci, která teprve umožňuje porozumění světu a jeho dějinám jako dynamické jednoty hmoty a ducha (Haeckel 1889:20). Pokroku lidstva je dosahováno konkurenčním bojem o přežití mezi rasami a motorem pokroku je silný centralizovaný stát. V *Přirozených dějinách stvoření* Haeckel píše, že nikde na světě nenajdeme mírové soužití druhů, „naopak vidíme všude bezohledný nanejvýš zuřivý boj všech proti všem. Nikde v přírodě ... neexistuje ono básníky opěvované idylické místo klidu – naopak všude je boj, úsilí o sebezáchovu, o zničení přímých konkurentů, o vyhlazení bližních“ (Haeckel 1889:18). Dějiny lidstva se podle Haeckela odehrávají jako nemilosrdný boj mezi národy. Haeckel měl vidinu silného státu, v němž by neměla mít katolická církev žádnou významnou roli, protože je podle něj brzdou žádoucího pokroku. Haeckel byl dobře známý svými antiklerikálními postoji, odporem proti ideologickému dogmatismu a podporou budování silného státu. Haeckelovy protináboženské názory se vyhrtily a odhalily v plné síle ve sporu s německým jezuitou a entomologem Erichem Wassmanem (1859–1931), který svými objevy významně přispěl k rozvoji výzkumů eusociálního hmyzu (Hölldobler a Wilson 1997). Haeckel ostře napadl Wassmanovu knihu *Die moderne Biologie und die Entwicklungstheorie* (Moderní biologie a vývojová teorie, 1904). Původně Wassman na základě svých empirických výzkumů odmítl teorii biologické evoluce, poz-

ději však pod přesvědčivou tíhou vlastních empirických výzkumů změnil názor a opřel se o teorii biologické evoluce, a to právě v uvedeném díle. Haeckel interpretoval změnu názoru jako jezuitskou lest. Podle Haeckela je „*Wassmanova kniha mistrovskou ukázkou jezuitského umění překrucovat a sofistiky*“ (Haeckel 1905b:32). Wassmanova kniha je podle Haeckela „*chaosem*“ (*der Wirrwarr*), kterému možná sám autor věří, ale může být také úmyslnou snahou autora zmást čtenáře, a tím podpořit přijatelnost jednoduchých náboženských dogmat (Haeckel 1905b:33). Ačkoli Haeckel odmítl náboženská dogmata, odmítal rovněž materialismus, který chápal jako světonázor protikladný monistické filozofii. Monistického Boha představil Haeckel těmito slovy: „*Náš monistický Bůh jako všeobsáhlá světová esence – Spinozova a Goetheova jednota boha a přírody – je totožná s věčnou, vše oduševňující energií, která nestojí nepřátelsky a cize vůči materii zabírající prostor, nýbrž je navěky a nekonečně spoutána se substancí*“ (Haeckel 1905b:92).

Monistická filozofie a Německá monistická liga

Haeckel svou monistickou filozofii šířil především prostřednictvím přednášek a knih, ale měl také ambice dát tomuto úsilí formální podobu, která by umožnila systematické šíření jeho idejí a jejich uskutečňování v politice a společenském životě. Přírozeným vyústěním tohoto úsilí se stalo založení *Deutsche Monistenbund* (Německá monistická liga). Konkrétně se tak stalo 11. února, kdy se konalo ustavující setkání v Jeně. Jejím prvním předsedou byl zvolen německý pastor Albert Kalthoff (1850–1906), který ovšem přesně čtyři měsíce po svém zvolení zemřel. Jedním z ideových impulzů pro vznik Monistické ligy se stala Haeckelova kniha *Welträthsel* (Hádanky světa, 1899), v níž souhrnně a populární formou představil monistickou filozofii. Cílem samotné Německé monistické ligy se stalo zejména šíření vědeckých poznatků a monistické filozofie zvláště. Důraz se kladl na vědecké řízení státu, antiklerikalismus, později též eugenické principy a rasovou hygienu. Obecně lze konstatovat, že liga měla vlastní sociálně politický program, který vycházel z tezí lamarkismu a politických názorů britského filozofa Thomase Malthuse (1766–1834). Ten prosazoval zrušení zákonů o chudobě, protože vedou jen ke krátkodobé úlevě, ale z dlouhodobého hlediska přinesou ještě větší utrpení chudých. Za cíl si stanovili pokrok společnosti založený na vymýcení vlivu všech konzervativních sil ve státě a společnosti, za hlavního nepřítele státu byla ovšem pokládána římskokatolická církev, kterou Haeckel označoval za protikulturní, barbarskou a potlačující svobodné bádání (Haeckel 1905). Německá monistická liga se rychle rozrostla, vnikly četné zahraniční odnože (například ve Spojených státech a v Čechách), vnikaly časopisy a publikovalo se množství knih o monistické filozofii. Členská základna Německé monistické ligy narůstala rychlým tempem, ruku v ruce s tím však docházelo k diverzifikaci názorů a postojů členů i vedení. Pevným pilířem, který ve svých dílech vystavěl již Haeckel jako ideový strůjce Ligy, nadále zůstávalo prosazování silného a centralizovaného státu. Ačkoli tedy nadále zůstávala těžištěm aspirací a sociálně politického programu Haeckelova monistická filozofie, názory na to, jak toho dosáhnout se rozrůžňovaly. Po konci první

světové války, který představoval pro ideology silného Německa hořkou pilulku, došlo jednak k částečnému odchodu členů ligy do hnutí nacionálního socialismu, které se po válce zformovalo, a jednak k částečnému umírnění jejího programu a příklonu k socialismu. Její význam byl zastíněn rostoucím proudem nacionálního socialismu a nakonec byla Německá monistická liga v souvislosti s politickým vývojem v Německu rozpuštěna v roce 1933 (Richards 2008:372).

Je ovšem otázka, nakolik mohly názory a teorie samotného Haeckela přispět k totalitární ideologii nacionálního socialismu obecně a rasovým teoriím a rasové hygieně zvláště. Německou monistickou ligu a monistickou filozofii dává do souvislosti s rozvojem ideologie německého nacionálního socialismu řada badatelů. Mezi jinými hlavně Daniel Gasman (2004) a Richard Weikart (2004). Gasman uvádí, že se monistická filozofie ztělesněná v Německé monistické lize stala jedním z hlavních ideových zdrojů pro rozmanité myšlenkové proudy, které se později setkaly pod sjednocujícím rámcem nacionálního socialismu (Gasman 2004:147). Podle Gasmana je právě Haeckel zodpovědný za vytvoření podmínek, v nichž se rasové teorie, kterým se dostalo silné podpory v nacistickém Německu, chápaly jako objektivní a nezpochybnitelné výdobytky vědecké práce. V pozdější práci Gasman dokonce tvrdí, že Haeckel byl antisemita, který byl intelektuálním otcem nacistických ideologií (Gasman 1998). Podobně i Weikart tvrdí, že byl Haeckel antisemita, který dláždil cestu nacistickým ideologiím. Weikart je toho názoru, že právě darwinismus, v podobě jak jej svébytným způsobem překovali němečtí přírodovědci, sehrál klíčovou úlohu při vzniku nacistické ideologie. Jednoznačně neviní darwinismus z tragických událostí druhé světové války, z eugeniky, ze sociálního darwinismu, ale ukazuje, jak je teorie biologické evoluce politicky zneužitelná (Weikart 2004). Je ovšem stále otázka, nakolik byl samotný Haeckel skutečným antisemitou a pomohl připravit cestu pro nástup totalitárních ideologií v nacistickém Německu.

Lze oprávněně tvrdit, že monistická filozofie rezonuje s idejemi nacionálního socialismu. Jestliže monistická filozofie hlásá, že duch je věčně a nedělitelně spjat s hmotou, že se vývoj člověka a společnosti odehrává v souladu s evolucí přírody a jejími zákony, a to zejména se zákonem „boje o přežití“ mezi rasami, pak společenské uspořádání v rozporu s těmito principy nutně vede úpadku, slabosti a zkáze národa. Podobně jako řada jeho současníků formuloval Haeckel ve svých dílech rasovou teorii. Ta má základ již v jeho představě o průběhu antropogeneze, kterou popsal v *Přirozených dějinách stvoření*. Evoluce života na Zemi se odehrála jako proces o dvaadvaceti postupných vývojových fázích. Člověk vznikl až v poslední z nich. Odmítá však myšlenku, že by lidstvo povstalo z jednoho zakladatelského páru, jak praví například biblický příběh o Adamovi a Evě. To stejné platí i pro jednotlivé národy – nepocházejí z jednoho původního zakladatelského páru (Haeckel 1889:721). V uvedeném díle se rovněž zabývá otázkou klasifikací lidských populací. Zamítl klasifikace založené na tvaru lebky (krátkolebost, dlouholebost), ale navrhl založit klasifikaci na jazyce a přirozené formě vlasů, která se dědí spolehlivěji než tvar lebky (Haeckel 1889:722–723). Na základě těchto klasifikačních principů vymezil

dvanáct druhů člověka a v jejich rámci třicet šest lidských ras. Za nejprimitivnější označil Papuánce a Hotentoty, kteří jsou nejbližšími žijícími potomky původní lidské formy, která byla celá pokrytá srstí. Za nejpokročilejší považoval indogermánskou rasu, která je jen o stupeň výše než hamitosemitská rasa (Haeckel 1889:726–727). Řazení ras podle jejich evoluční vzdálenosti od nejstarší formy člověka nese jednoznačné znaky rasismu, který byl typický pro řadu antropologických koncepcí v 19. století. Nicméně uvedené řazení ras naznačuje, že Haeckel nebyl vyhraněný antisemita.

Jak jsme již uvedli výše, Gasman (1998, 2004) a Weikert (2004) přišli s tezí, že Haeckel byl antisemita, a že na jeho názory na otázku židů se odkazovala ideologie nacionálního socialismu. Haeckela lze ovšem jen těžko označit za vyhraněného antisemitu. V Hádankách světa připisuje Semitům zásluhy za pokrok lidstva (Haeckel 1905). V rozhovorech, které s ním vedl Hermann Bahr (1863–1934) uvádí, židé jsou důležitou složkou německé kultury. Antisemitismus je podle něj pochopitelný vzhledem požadavku na jednotný stát a národ. Výhodu antisemitismu, ovšem nikoli v jeho nenávistné formě, spatřuje v tom, že představuje tlak na židy imigrující do Německa, aby se asimilovali. Haeckel doslova uvádí, že antisemitismus „v Němcích a židech vyvolává přesvědčení: židé se musí vzdát své svébytnosti a stát se dokonalými Němci co do mravů, obyčejů a pocitů“ (Bahr 1894:68). Takové formulace jsou přímo antitezí rasové hygieny tragicky prosazované a uskutečňované za druhé světové války.

Lamarckismus versus darwinismus

Rasovou teorii, kterou formuloval Haeckel, lze podle našeho názoru dát do souvislosti s rasovými teoriemi v německém nacionálním socialismu jen velmi obecně. Přestože se Haeckelovým guru stal hlavně Charles Darwin, opřel svou vlastní verzi biologické evoluce rovněž o teorii evoluce formulovanou Jeanem Baptistou Lamarckem (1744–1829), který svou teorii biologické evoluce založil na přesvědčení, že změna prostředí vede ke změně chování, které následně způsobuje změnu forem. Darwinismus naopak stojí na teorii přirozeného výběru, který operuje nad jedinci, kteří nesou vlastnosti, které získali od svých předků. Evoluce probíhá jako přirozený výběr jedinců, kteří disponují vlastnostmi, které jim umožňují přežít a reprodukovat se.

Haeckel považoval Lamarcka spolu s Darwinem a Johannem Wolfgangem von Goethe za zakladatele teorie biologické evoluce (srov. Haeckel 1866a, 1866b, 1889). O lamarckismus se podle některých teoretiků opírá i Haeckelem formulovaný biogenetický zákon, který praví, že „ontogeneze není nic než krátká a rychlá rekapitulace fylogeneze“ (Haeckel 1866b:7). Jinými slovy, jeho podstatou je předpoklad, že během ontogeneze jedinec rekapituluje celou evoluci svého druhu. Haeckel biogenetický zákon dokládá ve svých knihách značně zmanipulovanými kresbami fází embryonálního vývoje. Lamarckovská podstata biogenetického zákona je následující: Pokud by evoluční změny zapsané v dědičném materiálu ovlivnily průběh embryonálního vývoje organismu tak, že se v určitém okamžiku vývoj organismu vydává jiným směrem, než jak

probíhal u jeho předků, pak nemůže ontogeneze nikdy opakovat fylogenezi. Pokud se ovšem evoluce odehrává nárůstem variací přidáním nového stupně ve fylogenezi, pak se může v ontogenezi rekapitulovat fylogeneze. Takové vysvětlení je v souladu s lamarkismem – změny získávají jedinci v průběhu života a mohou následně všechny kumulované změny předat potomkům jako součást průběhu ontogeneze (srov. Bowler 1983:35–36). Na tuto nedarwinovskou povahu biogenetického zákona ovšem již dříve upozornil americký paleontolog Stephen Jay Gould (1941–2002), a to v práci *Ontogeny and Phylogeny* (Ontogeneze a fylogeneze, 1977).

Haeckel stál na pozicích lamarkismu podobně jako Herbert Spencer (1820–1903), který je považován za jednoho ze zakladatelů sociálního darwinismu. V šedesátých a sedmdesátých letech 19. století se ostře neodlišovala darwinovská verze teorie biologické evoluce od lamarkovské. Zásadní průlom pro vyjasnění pozic a formování současné teorie biologické evoluce znamenala hypotéza „zárodečné plasy“ (orig. *Keimplasma*), kterou formuloval August Weismann (1834–1914). Podstatou jeho hypotézy bylo, že se zárodečná plasma podílí jak na formování nového organismu a je v každé buňce těla, tak se současně uchovává v pohlavních buňkách organismu. Díky tomu prochází napříč generacemi prakticky neovlivněna životními okolnostmi a událostmi, které působí na konkrétní organismus. Weissmann tedy tvrdil, že napříč generacemi prochází dědičný materiál, na nějž nemá průběh života organismu žádný podstatný vliv (Weismann 1885). Tím dostala teorie biologické evoluce nový impuls, který fakticky znamenal rozsudek nad Lamarckovou teorií. Weismannova nauka se následně stala oporou rasových teorií, které formulovaly vědci a lékaři ve službách nacionálního socialismu (Proctor 2009). Tím se dostali do pomyslné pasti jak Haeckel, tak Spencer, když své vlastní teorie biologické evoluce opírali o Lamarcka. Haeckel na rozdíl od Spencera, který zastával politiku *laissez faire*, tvrdil, že v boji o přežití mezi rasami lze obstát jen díky silnému a centralizovanému státu. Tím dal nepochybně významný impuls národnímu socialismu, v němž se rovněž kladl na silný stát důraz. Jeho varianta teorie biologické evoluce, která se mimo jiné opírala o dědičnost získaných změn, se však ve své čisté podobě nemohla stát ideovým zdrojem rasových teorií a programů rasové hygieny, které vznikly v rámci totalitárních ideologií nacistického Německa.

Po převládnutí Weissmanovy teorie se v německých vědeckých a lékařských kruzích lamarkovské pojetí evoluce převážně interpretovalo jako neslučitelné s vědeckými poznatky. Lamarkovské chápání procesu biologické evoluce totiž dávalo prostor vlivu materiálního, sociálního a kulturního prostředí. To by ovšem znamenalo popření determinující síly biologických faktorů obecně a rasy zvláště. Bylo by to tedy neslučitelné s vizí, že rozhodující je rasa, nikoliv prostředí. Naopak darwinismus a mendelismus, které zásadně podpořil Weissman, se staly rozhodující ingrediencí v totalitárních ideologiích nacistického Německa, jelikož odebraly prostředí jakýkoli podstatný formativní vliv na jedince. Lamarkismus byl v prvních desetiletích odsouzen jako marxistická doktrína, která podporuje vědecky nezdůvodnitelnou premisu, že určující je ekonomika a třída (Proctor

2009:43). Lamarkismus a darwinismus se tak staly součástí totalitárních ideologií v nacistickém Německu, kde lékaři a vědci na domněle nezpochybnitelných vědeckých důkazech vybudovali rasovou teorii a doktrínu rasové hygieny.

Závěr

Virchow nechoval k darwinismu jednoznačně nepřátelské postoje, ale domníval se, že logicky povede k nebezpečnému socialismu. Před těmito důsledky varoval své kolegy na shromáždění německých přírodovědců v roce 1877 (Richards 1987). Jiní stoupenci teorie biologické evoluce, kteří jsou řazeni k ideologii sociálního darwinismu, se naopak domnívali, že kapitalismus je ospravedlněn právě teorií biologické evoluce, kterou tlumočil Herbert Spencer. Proto mohl John Davison Rockefeller (1839 – 1937) prohlásit následující: „*Růst velkého obchodu je jen přežití nejzdatnějších... růže Americká krása může být vy-pěstována do nádhery a libé vůně, které přinášejí jejímu majiteli potěchu, jen obětováním časných pupenů, které vyrazí okolo ní. To stejné není nemravná snaha v obchodě. Je to pouze rozpracování zákona přírody a zákona božího*“ (Ghent 1902:29). Jak je vidět, lze o teorii biologické evoluce opřít rozmanité politické programy a ideologie, které jsou v právě uvedených případech zcela neslučitelné. Z takových zneužití a dezinterpretací teorie biologické evoluce nelze vinit samotnou teorii. Na to upozorňuje již citovaný Weikart, když tvrdí, že darwinismus nezpůsobil holocaust, ale bez něj a jeho sociálně-darwinistických a eugenických metamorfóz by nacistická ideologie postrádala své rádobý vědecké opory (Weikart 2004:233). Darwinismus a teorie biologické evoluce je potenciálně zneužitelná. Pregnantně to vyjádřil americký historik vědy Robert Richards, když napsal: „*Ačkoli není, jak tvrdím, evoluční teorie kompatibilní s každou sociální a morální filozofií, může vyhovět široké škále historicky typických doktrín. Tudíž aby se evoluční teorie podvolila určitým závěrům o vhodné praxi, vyžaduje zprostředkování sociální teorii, která určí prostředky a souvislosti zamýšleného cíle*“ (Richards 1987:598).

Literatura

- BAHR, H. 1894. Der Antisemitismus. Ein internationales Interview. Berlin: S. Fischer Verlag.
 BERTRAM, M. 1987. Rudolf Virchow als Prähistoriker. Sein Wirken in Berlin. Berlin: Museum für Ur- und Frühgeschichte.
 BOWLER, P.J. 1983. The Eclipse of Darwinism: Anti-Darwinian Evolution Theories in the Decades around 1900. Baltimor: The John Hopkins University.
 BOWLER, P.J. 2003. Evolution: The History of an Idea. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
 CROCE, P.J. 1998. Probabilistic Darwinism: Louis Agassiz vs. Asa Gray on Science, Religion, and Certainty. The Journal of Religious History. 22(1):35–58.
 GASMAN, D. 1998. Haeckel's Monism and the Birth of Fascist Ideology. New York: Peter Lang Publishing
 GASMAN, D. 2004. The Scientific Origins of National Socialism. New Brunswick: Transaction Publishing.
 GHENT, W.J. 1902. Our Benevolent Feudalism. New York: The McMillan & Company.
 GOULD, S.J. 1977. Ontogeny and Phylogeny. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.
 HAECKEL, A. 1905a. Záhady světa. Populární studie o monistické filosofii. Praha: Samostatnost.
 HAECKEL, A. 1905b. Der Kampf um den Entwicklungs-Gedanken. Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer.
 HAECKEL, E. 1866a. Generelle Morphologie der Organismen. Erster Band: Allgemeine Anatomie der Organismen. Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer.
 HAECKEL, E. 1866b. Generelle Morphologie der Organismen. Zweiter Band: Allgemeine Entwicklungsgeschichte der Organismen. Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer.

- HAECKEL, E. 1889. *Natürliche Schöpfungs-Geschichte*. Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer.
- HÖLDOBLER, B. a WILSON, E.O. 1997. *Cesta k mravencům*. Praha: Academia.
- MAZÁK, V. 1977. *Jak vznikl člověk: saga rodu Homo*. Praha: Práce.
- PETERMANN, W. 2004. *Die Geschichte der Ethnologie*. Wuppertal: Peter Hammer Verlag.
- PORTER, R. 2001. *Největší dobrodini lidstva: historie medicíny od starověku po současnost*. Praha: Prostor.
- POSNER, C. 1921. *Rudolf Virchow*. Wien: Rikola Verlag.
- PROCTOR, R.N. 2009. *Rasová hygiena: lékařství v době nacismu*. Praha: Academia.
- RÁDL, E. 2006. *Dějiny biologických teorií novověku (2 díly)*. Praha: Academia.
- RICHARDS, R.J. 1987. *Darwin and the Emergence of Evolutionary Theories of Mind and Behavior*. Chicago: University of Chicago Press.
- RICHARDS, R.J. 2008. *The Tragic Sense of Life: Ernst Haeckel and the Struggle over Evolutionary Thought*. Chicago: The University of Chicago Press.
- SOUKUP, M. 2004. *Dějiny antropologie*. Praha: Karolinum.
- VASOLD, M. 1990. *Rudolf Virchow. Der Große Arzt und Politiker*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- VIRCHOW, R. 1863. *Ueber Erblichkeit. Die Theorie Darwin's*. Deutsche Jahrbücher für Politik und Literatur. 6: 339–358.
- VIRCHOW, R. 1870. *Menschen- und Affenschädel*. Berlin: Franz von Holtzendorff.
- VIRCHOW, R. 1876. *Berichterstattung über die statistischen Erhebungen bezüglich der Farbe der Augen, der Haare und der Haut*. Correspondenz-Blatt der Deutschen Anthropologischen Gesellschaft. 1: 91–102.
- VIRCHOW, R. 1877. *Die Ziele und Mittel der modernen Anthropologie*. Correspondenz-Blatt der Deutschen Anthropologischen Gesellschaft. 8: 1–7.
- WEIKART, R. 2004. *From Darwin to Hitler: Evolutionary Ethics, Eugenics, and Racism in Germany*. New York: Palgrave Macmillan.
- WEISMANN, A. 1885. *Die Continuität des Keimplasmas als Grundlage einer Theorie der Vererbung*. Jena: Verlag von Gustav Fischer.
- WENDT, H. 1965. *Ich suchte Adam: Die Entdeckung des Menschen*. Hamburg: Rowohlt.
- WINTER, K. 1976. *Rudolf Virchow*. Leipzig: B. G. Teubner Verlagsgesellschaft.
- ZIMMERMAN, A. 1999. *Anti-Semitism as Skill: Rudolf Virchow's Schulstatistik and the Racial Composition of Germany*. *Central European History*. 32(4): 409–429.

Jiří Mertl

Friedrich Nietzsche: reflexe vlivu masových médií na společnost

Abstract

Thoughts and writings of Friedrich Nietzsche are often framed to the ethics, metaphysics and general critical philosophy. Although this framing includes reflections of the politics, society and media, Nietzsche's thinking about influence of (mass) media on society is so little cited that it is practically opted out from this frame. The goal of this text is to somewhat disrupt this framing and introduce Nietzsche as one of the few thinkers in his time who had been thinking about impact which the mass media had on society and individual. To fulfil this goal we will assemble as many Nietzsche's mentions about the mass media (in this case about the press) and corresponding technology as we can and, together with secondary literature, we will try to show Nietzsche's theory of the media and technological impact on society. Based on this theory, we will try to figure out if Nietzsche had the specific media philosophy on his mind. Also we will see that Nietzsche is very critical toward the mass media and its effect on thinking and potentially exploitable power which could be utilised in legitimizing of totalitarianism.

Klíčová slova:

Nietzsche, filozofie médií, totalitarismus, média, moderní masová společnost.

Key words:

Nietzsche, media philosophy, totalitarianism, media, modern mass society.

Úvod

Masová média jsou jako jeden z velmi významných fenoménů moderní doby předmětem častých a záběrem velmi širokých debat a výzkumů. Můžeme se tak samozřejmě setkat s empirickými i čistě teoretickými pracemi, které řeší různorodá témata – od konceptualizace znaků, průběhu a charakteru komunikace po obecný vliv masových médií na fungování společnosti a psychologii jedinců. A právě kritickou reflexí vlivu médií na společnost se v určitém smyslu budeme zabývat i v tomto textu, byť nebudeme konstruovat svůj jakkoliv unikátní pohled, nýbrž se pokusíme vyložit myšlenky Friedricha Nietzscheho. Spojení Nietzscheho a médií se může na první pohled zdát přinejmenším neobvyklé. Při hlubším zkoumání je však patrné, že je tato situace dána zejména poměrně striktním zarámováním Nietzscheho díla do oblasti etiky, metafyziky a obecného kritického filozofování (kam spadá politická, společenská, ale právě také velmi málo zmiňovaná mediální reflexe). V tomto zarámování se však přímo Nietzscheho reflexe médií buď vůbec nenachází, nebo bývá vytlačována. Důvodem je velká roztříštěnost mediální reflexe v Nietzscheho díle a také skutečnost, že ji Nietzsche sám tak často neakcentuje. My se však za pomoci kritické obsahové analýzy pokusíme Nietzscheův pohled na (masová) média v souvislosti se společností složit dohromady a vytvořit koherentní teorii. Při obsahové analýze se budeme soustředit na pasáže, které jakýmkoliv způsobem a v jakékoliv souvislosti zmiňují média a také technologie spojené s médii, přičemž relevantní pro nás budou zejména pasáže týkající se spojení médií a společnosti. Do textu se poté pokusíme začlenit i sekundární literaturu, které je ovšem k této tématice velmi poskrovnu. Pouhé pospojování myšlenek by však zřejmě nestačilo a působilo by jaksi genericky nebo vykonstruovaně, proto se pokusíme zasadit Nietzscheův pohled na média do širších souvislostí (ale kvůli velmi limitovanému prostoru ne přispřílíš širokých). Z tohoto důvodu se budeme zabývat Nietzscheovým dílem trochu obecněji, což se týká především začátku práce, kde si představíme Nietzscheovo rané dílo *Zrození tragédie*, které obsahuje teorii o ideální kultuře a úpadku této kultury. Nietzscheova vize kultury je důležitá, neboť je spolu s Nietzscheovou kritikou moderní společnosti propojena s reflexí médií. Všechny tyto tři složky poté vytváří určitý celek a v podstatě finální podobu výše zmíněné teorie, na kterou se budeme zaměřovat.

Když jsme zmínili pojem kultury, je ještě potřeba ujasnit si jednu specifickou skutečnost. Poukazuje na ni Robert E. McGinn (1980:680-681), který uvádí, že Nietzsche ve svých dílech a myšlení pracuje s německým pojmem *Kultur*, který znamená „způsob života“. Nicméně Nietzsche tento význam dále slučuje s jiným, a to s „úrovní lidského pokroku“. Vzniká tak nepřehledná situace, protože je nutná hlubší (často až hermeneutická) analýza sdělení, abychom mohli plně pochopit, jestli má Nietzsche na mysli jeden z významů zvlášť nebo jejich „sloučeninu“. Téma reflexe médií v souvislosti se společností je charakteristické právě slučování obou významů, protože média ve své podstatě ovlivňují jak způsob života, tak úroveň lidského pokroku, a to duševní i materiální. Z tohoto důvodu by nemělo příliš velký význam v této práci analyticky oba významy oddělovat ani u Nietzscheho a jeho reflexe médií.

Ačkoliv je hlavním cílem představit Nietzscheho a jeho dílo i mimo již zmiňované záramování a nastolit debatu o Nietzscheově vztahu k médiím, stanovíme si pro větší názornost dvě hypotézy. V rámci první hypotézy budeme předpokládat, že Nietzsche ve svém díle reflektoval média ve spojení se společností tak zevrubně, že z toho lze vyvodit jeho obecnou teorii vlivu médií na společnost. Jelikož má taková teorie specifický charakter (můžeme s její pomocí vyvodit, jak masová média ovlivňují moderní společnost), lze ji zařadit do oblasti filozofie médií, což znamená, že i Nietzsche zformuloval svoji specifickou filozofii médií. To bude zároveň naše druhá hypotéza. Na obě hypotézy samozřejmě odpovíme v závěru textu a zároveň také naznačíme, jakým směrem by se měl ubírat výzkum spojnice Nietzscheho a médií.

Nietzschův ideál kultury jako základ pro reflexi médií

Pojem kultury jako jeden ze základních stavebních kamenů Nietzscheova filozofování se vine celým jeho dílem. Jakýsi základ reflexe kultury a společnosti poskytuje Nietzsche v díle *Zrození tragédie*, ve kterém představil ideál kultury založený na řecké kultuře, ale také důvod, proč tento ideál upadl. Podle Nietzscheho se dá řecká kultura rozdělit na dvě navzájem protikladné složky, na apollinství a dionýství. Apollinství představuje sice tvůrčí, ale stále v určitém smyslu umírněnou a racionální, složku kultury. Nietzsche přímo píše, že apollinská tvůrčí osobnost žije v jakémisi zdání skutečnosti (či možná určité inspiraci), ve kterém zažívá šťastné chvíle, ale také strasti. Tato osobnost si však zdání uvědomuje a může z něho kdykoliv vystoupit. Dionýství je, jak již bylo řečeno, protikladem apollinství, tvůrčí osobnost v něm nemá povědomí o umírněnosti nebo racionalitě. Dionýství je tedy charakteristické opojením, ať už požitím nápoje nebo psychickým blouzněním. Člověk v opojení nevnímá realitu, pouze tvůrčí síly, které řídí jeho momentální rozpoložení. Nietzscheovým ideálem, který, jak sám píše, převzal od Řeků, bylo prolínání obou složek. Apollinství a dionýství by se tak měly navzájem doplňovat a neustále mezi sebou soupeřit. Výsledkem by poté byla jakási syntéza obou složek, která by v sobě nesla čistou kreativitu a racionalitu, tedy nelepší prvky apollinství i dionýství (Kellner 2004b:9; Nietzsche 2008:27-34).

Úpadek řecké kultury nastal v souvislosti s příchodem Sokrata a jeho filozofie, která načrtla čistě racionální způsob kreativity. Upřednostnila tak jistý druh apollinství (nikoli však úplně tak, jak nastínil Nietzsche, který tvrdí, že sokratovská kultura není ani jednou ze dvou složek) a zavrhl dionýství, čímž narušila harmonii (Nietzsche 2008:107). Nietzsche při kritice Sokrata poukazuje na jeho slavnou sentenci: „Vím, že nic nevím.“ Právě touto ideou a teorií Sokrates odvrhl instinkt a přisoudil racionalitě nadvládu a narušil řeckou rovnováhu (Nietzsche 2008:116-117). Důsledkem toho se vytratil z kultury mýtus, což vyvolalo odliv kreativity v oblastech poezie a hudby, které mýtus přímo zprostředkovávaly. Hudba se stala pouhým mechanickým kopírováním událostí nebo jevů a přestala vyjadřovat nehmateriální věci – hodnoty (v Nietzscheových slovech obecnosti a pravdy nezávislé na čase) a hlavně pocity. Hudba tak přestala být hodnotou samou

o sobě a musela se začít těmto jevům přizpůsobovat (Nietzsche 2008:147-149). Tato racionalizace pronikla přirozeně i do moderního světa, kde se ze sokratovství zrodil člověk, jenž chce pouze poznávat a pracovat ve jménu vědy, nikoli být kreativním. Člověk, který by chtěl žít jinak, vitalisticky, je poté považován doslova za nezvyklou existenční formu (Nietzsche 2008:153-155). Sokrates se tedy pro Nietzscheho stal symbolem společenského úpadku, a to prostřednictvím slábnoucí role a původního významu kultury. V důsledku úpadku společnosti jako celku trpí ale také jedinci ve společnosti, kteří nežijí, ale pouze přežívají, protože se z nich stávají racionálně kalkulující a nekreativní stroje (Kellner 2004b:8). Či jinými slovy Josepha Vincenza (1992:166) se sokratovská doba pro Nietzscheho stala symbolem smrti klasické řecké tragédie jako ztělesnění kulturního ideálu a zároveň vystrnadění transcendentní složky lidského života.¹

Je jasné, že na první pohled je Nietzscheho reflexe kultury velmi abstraktní, a tudíž těžko zachytitelná v praxi. Navíc symbolické připodobňování takto „nastavených“ jedinců k Sokratovi a jeho filozofii je zřejmě spíše výrazem dobové německé filologie, než Nietzscheův vlastní pohled (Vincenzo 1992:165). Nicméně z tohoto rozvažování nad kulturou a společností lze vyvodit velmi důležitý důsledek. Když totiž Nietzsche mluví o kulturním ideálu jako o syntéze dionýství a apollinství říká tím, že obě složky se nejenom doplňují, ale také podmiňují. Dionýský duch potřebuje apollinskou racionalitu, aby mohl manifestovat svoji kreativitu, a apollinský duch vyžaduje dionýskou kreativitu, aby měl nad čím rozvažovat. A právě ona manifestace je pro nás klíčová, neboť značí, že je zapotřebí médium k tomu, abychom mohli kulturu a její obsah zřít, reflektovat a myšlenkově zpracovat. Jestliže poté na kulturu budeme nahlížet z hlediska její základní funkce spočívající v začleňování jedinců do společnosti, pak je jasné, že bude vždy nutné nějaké médium, aby se kultura k jedincům dostala.² Řecká tragédie tedy potřebuje divadlo, aby ji lidé ve společnosti mohli vidět a aby skrze tragédii a divadlo mohli cítit společenskou sounáležitost. Médium tedy hraje roli nejenom zprostředkovatele, ale také přímé součásti společnosti (Stiegler 2009:128). Společnost je tudíž ovlivňována tím, jaký má kultura obsah a také formu, přičemž Nietzsche je přesvědčen, že obsah kultury ustupuje formě. Tento ústup souvisí s technologickým pokrokem, který způsobuje, že některá média zastarávají a inovují se nebo vznikají úplně nová. Nová média mají poté přirozeně jiné charakteristiky než ta stará. Pro Nietzscheho je hlavní určující charakteristikou nových médií jejich dosah, pomocí něhož telegraf nebo masově vydávané noviny mohou oslovit velké množství lidí a nabídnout jim obrovské penzum různorodých informací. To ovšem

1) I proto později Nietzsche slavně píše, že je Bůh mrtev.

2) Nietzsche tuto funkci kultury bere jako klíčovou, protože silná kultura vede jedince ke kreativnímu individualismu, přičemž tyto individuálně založení jedinci poté zpětně kulturu podporují a obohacují. Naopak slabá a fragmentovaná kultura vychovává průměrné a méně kreativní jedince, kteří nejsou schopni uspokojivě tvořit (Kellner 2004a:3).

znamená, že člověk přijímá i informace, které nejsou přímo spojeny s prostředím, ve kterém žije (tedy poměrně jasně definovanými kulturními charakteristikami). Tím je modifikována zmíněná základní úloha kultury a začlenění jednotlivců do společnosti neprobíhá na základě (kvality) obsahu, ale formy (kvantity a rychlosti) (Stiegler 2009:127,129). Tímto vlivem nových médií a technologií se však podle Nietzscheho (2005a:378) nikdo nezabývá a je otázkou, zda jej vůbec jsme schopni do důsledku domyslet: „*Postuláty věku mechanizace*. – Tisk, stroj, železnice, telegraf jsou postuláty, jejichž tisícileté závěry si ještě nikdo nedovolil načrtnout.“ My se v další kapitole podíváme, jak se tyto závěry pokusil načrtnout Nietzsche.

Vliv nových médií a technologií na společnost

Ačkoliv jsme nepřímo v předešlých řádcích definovali, co pro Nietzscheho znamená pojem „nová média“ a „technologie“, nebude na škodu, když si přímo řekneme, že dále budeme pracovat v podstatě pouze výhradně tiskem jako jediným masovým médiem v Nietzscheově době a telegrafem jako technologií, která byla pro tisk velmi významná. O tisku se Nietzsche (2008:173; 2005b:10,59) nevyjadřuje příliš lichotivě, protože mu vadí žurnalistický styl novin, který všechny problémy příliš zjednodušuje. Žurnalisté jsou pro něj tudíž „papíroví otroci dne“, protože chrlí co nejvíce článků za co nejkratší dobu, aniž by danou problematiku dostatečně reflektovali. Součástí žurnalistiky je poté také špatná stylistika, která je stejnorodá, neoriginální a navíc plná chyb (pracuje zde zejména s němčinou a německými médii). Tato „lehká elegance“ (jak ironicky a jízlivě Nietzsche poznamenává), s níž žurnalista píše a nahlíží na věci, poté negativně a hluboce ovlivňuje celou společnost. Tento vliv je dalekosáhlý, neboť noviny mají široké pole působnosti, takže mohou ovlivnit společnost daleko více a snáze než kdykoliv předtím. To je podle Nietzscheho vidět také na vzdělání a vědě jako součástech společnosti, které by teoreticky měly být určitou protiváhou žurnalistice, ale situace je spíše opačná, protože učitelé i vědci jsou nuceni se mu přizpůsobovat. Nietzsche jako příklad uvádí situaci, kdy se učitel snaží žákům komplexně přiblížit složitou problematiku helénské doby. Tato snaha je ovšem marná, neboť si po skončení hodiny žáci vezmou ke čtení noviny nebo populárně napsané romány, aby se složitým tématům vyhnuli (White 2006:221). Učitelé jsou tak přizpůsobují žurnalistickým návykům u žáků, aby jim bylo rozumět. Bráno do důsledku jsou pak učenci (a vzdělanci obecně) podle Nietzscheho důsledně průměrní a jakýkoliv pokus o individuální prosazení na základě geniality ducha je nemožný, neboť jsou všechny zárodky geniality okamžitě systematicky udupávány. Systém vzdělání se poté pod tíhou zjednodušování soustředí zejména na užitečnost a na kvantitu, nikoli na originalitu, tvořivost a kvalitu. Moderní vzdělanci jsou tudíž vychováni tak, aby byli co nejdříve užiteční, což z nich dělá zchytralé a přemoudřelé žvanily o státu, církvi a umění, nikoli svobodné učence, jak by tomu mělo podle Nietzscheho být. I věda a bádání se tudíž podřizují žurnalistické popularizaci místo toho, aby byly nezávislé (Nietzsche 2005b:120-121,140).

Výsledkem vlivu žurnalistiky tudíž podle Nietzscheho není pouhá „vulgarizace“ jazyka, ztenčování slovní zásoby, problémy při sebevyjádření nebo menší znalosti. Jednoduchý jazyk novin totiž nenutí člověka kriticky hodnotit to, co čte, což přímo ovlivňuje jeho schopnost myslet a také styl jeho myšlení. Takto jsou systematicky oslabovány dispozice lidí číst a pochopit složitější sdělení. Mike Sandbothe (2005:92-93) v tomto ohledu tvrdí, že právě to byl jeden z hlavních důvodů, proč Nietzsche začal psát svoje knihy v aforismech.³ Nedílnou součástí čtení aforismu je totiž také jeho výklad, což vyžaduje přemítání nad významem a větší míru soustředěnosti. Navíc složitost umožňuje, jak sám Nietzsche (2001:232) píše, autorovi „vpustit“ jen ty čtenáře, které opravdu vpustit chce. V *Ecce homo* se proto Nietzsche (1993:81,92) vyjadřuje v tom smyslu, že aforismy jsou formami věčnosti, skrze něž chce v deseti větách vyjádřit to, co jiní vyjadřují v celé knize nebo ani v celé knize nedokážou vyjádřit. Důraz na hluboký obsah děl vyjadřuje Nietzsche (2001:140) také jinde, a sice v díle *Radostná věda*, kde se v jednom z aforismů ptá: „*Knihy. – Co záleží na knize, která nás ani nepřenese přes všechny knihy?*“ Podle Nietzscheho (2002:14; 2003:142) je však myšlení postavené na žurnalistice tak zakořeněno, že pro moderního člověka zůstanou jeho knihy a spisy nečitelné ještě dlouhou dobu. A pokud se nastolený trend velkého vlivu žurnalistiky nepřehodnotí a proběhne-li ještě jedno století novin, pak budou všechna slova páchnout, jak si v jedné poznámce Nietzsche zapsal (Sandbothe 2005:92). Tato Nietzscheova kritika je samozřejmě příliš přehnaná, protože jak v jeho době, tak dnes můžeme najít vynikající myslitele, kteří rozhodně měli a mají vyvinutý smysl pro kritické myšlení. Stejně tak si dnes můžeme vybrat ze široké škály literatury, která by nejspíše Nietzscheovy nároky splňovala. Nicméně pokud se na celou problematiku podíváme ze široka, pak zjistíme, že Nietzsche popisuje stejný trend jako například Neil Postman (1999:92-94), který tvrdí, že příchod televize znamenal narušení kritického systematického přemýšlení. Stačí, abychom si u Postmana namísto televize dosadili Nietzscheův žurnalistismus, a máme v podstatě ekvivalentní kritiku. Ačkoliv je tedy Nietzsche ve své kritice až příliš upjatý, nijak to jeho teorii nesnižuje.

Zastavme se nyní ještě na chvíli u oslabování kritického myšlení (a myšlení vůbec) vlivem žurnalistiky. Nietzsche si totiž v souvislosti s těmito skutečnostmi všiml určitého jevu dávno před tím, než byl ve 20. století popsán (zejména v souvislosti s televizním vysíláním). Tímto jevem je *agenda setting*, tedy nastolování témat, o kterých se poté ve společnosti mluví. Nietzsche (2005a:287) si totiž stěžuje, že noviny v jeho době

3) Například podle Friedricha Kittlera (1999:200-201) bylo však hlavním důvodem přechodu na aforismy zdraví (potiže se zrakem), kvůli kterému nemohl Nietzsche příliš dlouze číst, psát a soustředit se. Nemožnost dlouhého psaní Nietzsche vyřešil tím, že si pořídil psací stroj, který byl v jeho době stále ještě poměrně velkou raritou. Neschopnost soustředit se delší dobu poté mírnil právě za pomoci aforismů (či telegrafického stylu, jak píše Kittler), které mu umožňovaly vyjádřit se o složitých problémech v minimalizované formě.

akcentují pouze nevýznamné a každodenní události, namísto významných politických událostí, které jsou odsunovány jako nezajímavé. Otázkou tak podle něj zůstává, jak můžeme tisku, jenž má takovou politiku informovanosti založenou na šokování a ohlušování, vůbec přikládat nějakou důležitost. Nietzsche (2005a:164) dále upozorňuje na jedno nebezpečí, které je s *agenda setting* spojeno. Noviny podle něj sice umožňují vyjádřit názor toho, kdo do nich přispívá, ale dotyčný poté cítí malou zodpovědnost vůči tomu, co napsal. To zároveň umožňuje, aby dotyčný někdy účelově svůj názor nevyjadřoval, například ve prospěch politické strany, se kterou sympatizuje. Mimo morálního provinění, které pro svědomí není takovou zátěží, však vzniká nebezpečí zneužitelnosti takového chování. Pokud se totiž stane z toho, že novinář napíše účelově o řádku méně nebo více, pravidelný jev, hrozí, že takový novinář ztratí veškeré zábrany. Každý, kdo podle Nietzscheho má dostatek peněz a vlivu, může této ztráty zábran využít a proměnit jakýkoliv názor ve veřejné mínění. Jinými slovy Nietzsche varuje před zneužíváním *agenda setting* k účelovému prosazování témat ve společnosti a před možností vnucování stanovisek ze strany masových médií. Zároveň s tím oslabují média, která jsou pro Nietzscheho tradiční a která tradičně nastolovala ve společnosti témata k přemýšlení. Divadlo se tedy coby nejstarší a nejpřirozenější nástroj morální výchovy doslova hází do starého haraburdí jako dávno překonaná vzdělanost (Nietzsche 2008:193). Samotné umění pokleslo na stupeň pouhé zábavnosti a psaní poté kleslo do obrovské povrchnosti (Nietzsche 2008:207).

Přestože Nietzsche technologický pokrok jako takový bral více neutrálně než pokrok v médiích, jak uvádí McGinn (1980:690), viní některé nové vynálezy, zejména pak telegraf a psací stroj, z toho, že umožnily prosazení žurnalismu a masového tisku. Psací stroj podle Nietzscheho přímo vybízí člověka k tomu, aby se vyjadřoval ve stylu žurnalismu. Mechanické psaní je totiž rychlejší a snazší, což lidem dovoluje napsat za stejný časový úsek větší množství textu, který se dá navíc snadněji opravovat (Kittler 1999:187,200). Telegraf poté „zásobuje“ noviny v podstatě nekonečným přívalem informací, což znamená, že se hlavním motivem moderního člověka stává co nejrychlejší zpracování a posouzení informací, jež se k němu dostávají skrze noviny nebo telegraf, aby z nich měl co největší užitek (Nietzsche 2005b:249). Telegraf se tak (skrze noviny) významně podílí na skutečnosti, že je člověk v moderní době vždy uspěchaný, myslí „s hodinkami v ruce“ a žije jako by mohl každou chvíli něco zmeškat. Člověk tedy radši něco dělá, než aby nedělal nic, což má podle Nietzscheho negativní dopad na individualitu. To se nejvíce projevuje u mladých lidí, kteří ztratili reálnou možnost sebeurčení, neboť jim sice nechybí charakter, nadání ani píle, ale jsou uspěchaně tlačeni moderní dobou do určitého směru (souboru povinností), který si sami nevybrali. Je tedy velkou chybou, že mladí lidé nemají čas a není jim ani dovoleno, aby si sami přirozeně vybrali svůj směr (Nietzsche 2004:112-113). Život se tedy jednoduše stal honbou za ziskem, čímž každý vydává svého ducha až do úplného vyčerpání, protože se musí při svém snažení neustále přetvařovat a někoho přelstít a předhánět. Takto se největší ctností stalo udělat něco za kratší dobu než ten druhý. Potěšení ze společnosti a umění si tak dopřávají

pouze „umoření a upracování otroci“ (Nietzsche 2001:172-173). Pokud poté přihlédneme k moderní industrializaci, technologie a stroje z člověka vytváří v podstatě živý nástroj na jedno použití, neboť ovládní většiny strojů nevyžaduje prakticky žádné schopnosti nebo učení. Zároveň masové zavádění strojů člověka depersonalizuje a obírá jej o jeho individualitu (McGinn 1980:683). Technologický pokrok tak zavádí zcela nové způsoby, jak lidé informace přijímají, a redefinují jejich vztah k životu a realitě (White 2009:220).

S tím samozřejmě souvisí také výše uvedená změna začleňování jedinců do společnosti skrze kulturu. Kvůli úspěchanosti a přemíře informací se společenská absorpce jedinců zrychluje a důsledkem toho jsou jedinci začleňováni do společnosti povrchně, takže mnohdy nejsou zcela srozuměni s tím, co to znamená být členem dané společnosti. Z druhé strany jsou kvůli všem výše popsaným důvodům oslabeny i schopnosti jedinců nejenom pochopit a přijmout dané společenské a kulturní skutečnosti, ale také v podstatě jakoukoliv informaci. Jedinci tak informace z masových médií přijímají za své jen velmi těžko, neboť než tak učiní, objeví se nové. Tím v myslích lidí vzniká informační chaos (Stiegler 2009:130-132).⁴ Podle Nietzscheho (1980:28) tudíž člověk již automaticky bere za svou úlohu jakéhosi pozorovatele událostí, který informace o těchto událostech nezpracovává, ale využívá je. Jakmile je informace využita, je k ničemu, proto média musí v rychlém sledu servírovat další a další informace. Tato rychlá cirkulace poté brání zpracování informací tak, aby měly nějaký trvalejší kulturní význam. Kultura tak jako něco trvalého vlivem masových médií a technologie ztrácí svoji sociální nehmátemelnou hodnotu, která spočívá v poskytování smyslu života členům společnosti prostřednictvím umožnění jejich seberealizace (Landgraf 2005:34-35). Všechny tyto mediální a technologické vlivy mají samozřejmě velmi hluboký dopad a podle Nietzscheho vytváří specifický typ společnosti, jímž se nyní budeme krátce zabývat.

Moderní masová společnost jako výsledek vlivu masových médií na společnost

V důsledku pronikání žurnalismu do myšlení jedinců i tradičních institucí, úspěchanosti a nedostatečného začleňování jedinců do společnosti vzniká podle Nietzscheho specifický typ společenského uspořádání – moderní masová společnost. Základní charakteristikou této společnosti je sklon jejích členů k nihilismu, který je výsledkem působení všech tří elementů. Nihilismus totiž nastává v důsledku životní nejistoty a duševní zmatenosti jednotlivců ve společnosti, přičemž masová společnost již není společností v pravém slova smyslu, ale pouze masou nebo shlukem jedinců (Stiegler 2009:125,133). Tento stav však podle Nietzscheho není ničím příliš novým, protože se podobná situace stala již v antice,

4) Příkladem může být výzkum Ignacia Ramoneta, který uvádí například Thomas Hylland Eriksen (2001:71). Podle Ramoneta se za posledních 30 let vyprodukovalo tolik informací jako předtím za 5000 let a jeden výtisk nedělních New York Times obsahuje více informací, než kolik kultivovaný člověk 18. století vstřebal za celý život.

kde rozvinuté společnosti díky svému opuštění kočovného života, expanzi, rozvíjejícím se technologiím a slabé kulturní absorpci také začaly podléhat pesimismu. V rámci tohoto pesimismu pak v těchto společnostech vyvstala otázka, co je vlastně smyslem života. Nicméně na rozdíl od masových společností si například Řekové byli vědomi, že jako smysl života nelze brát technologický rozvoj nebo jiné čistě materiální cíle. Věděli, že pokud nebude existovat kulturní a duchovní princip, bude ve společnosti vždy existovat pesimismus, který by se mohl zvrhnout v nihilismus a faktický zánik společnosti. Čelili tedy tomuto pesimismu větším důrazem na duchovno a kulturu, čímž vznikla pro Nietzscheho tak důležitá řecká filozofie a tragédie (Wilkerson 2006:70-74). Ovšem Řekové nemuseli čelit fenoménu masových médií, proto je situace v masových společnostech naprosto rozdílná. Díky médiím s takovou působností, která je založená na žurnalismu, se masovost stala hlavním stavebním kamenem společnosti. Co je masové, je podle Nietzscheho (2003:136) pro chod společnosti rozhodující a určující. Díky tomu jsou lidé náchylnější k manipulaci a celkově si vystavují idoly, jež idoly ve skutečnosti nejsou, neboť potřebují určitý pojící prvek namísto kultury. Nietzsche (2002:131) poté celou situaci kriticky ukazuje na německé společnosti:

„[...] že v dnešním Německu sklízí úspěch *každý* druh švindlířského duchovníčení, souvisí s nepopíratelným a doslova hmatatelným *zpusnutím* německého ducha, jehož příčinu bych hledal v příliš výhradní konzumaci novin, politiky, piva a wagnerovské hudby, plus v tom, co je předpokladem této diety: předně nacionální usklípnutost a ješitnost, silný, ale úzký princip, Deutschland, Deutschland über alles, dále však paralysis agitans, moderních idej' [...]”

Nietzsche tedy všemi myšlenkovými systémy, které měly pouze náznak charakteru moderních ideologií, opovrhoval, neboť jsou to podle něj iluze suplující sjednocující úlohu kultury. Moderní stát, který ideologie nutně využívá, pak Nietzsche nazývá studenou nestvůrou a staví jej do kontrastu s tradiční společností. Podle něj je moderní stát umělým produktem doby a ve srovnání s tradiční společností, která si svoje hodnoty vytvořila postupem doby, tedy přirozenou cestou, působí svým vytvářením masových hodnot špatně a nepřirozeně. Navíc je Nietzsche přesvědčen, že moderní masový stát jde ruku v ruce s moderní masovou politikou, která v sobě opět skrývá nebezpečí manipulace s masami lidí (Kellner 2004a:6; Kellner 2004b:30-31; Nietzsche 1995:42-43). V *Radostné vědě* Nietzsche (2001:219-220) také v tomto ohledu uvádí metaforu s divadlem jako kritiku unifikace, kterou s sebou masová společnost přináší:

„V divadle je člověk poctivý jen jako masa; jako jednotlivec lže, obelhává se. Necháváme sebe samé doma, když jdeme do divadla, vzdáváme se práva na vlastní jazyk a volbu, zříkáme se svého vkusu, dokonce i statečnosti, kterou ve svých vlastních čtyřech stěnách máme a užíváme vůči bohu a člověku. Do

divadla si nikdo nepřináší nejjemnější smysly svého umění, ani umělec, který pro divadlo pracuje: tady jsme lidem, publikem, stádem, ženou, farizejem, hlasujícím dobyt看, demokratem, bližním, spolučlověkem, tady podléhá ještě i nejosobnější svědomí nivelizujícímu kouzlu ‚velkého počtu‘, tady působí hloupost jako nakažlivá neřest, tady vládne ‚soused‘, tady se *stáváme* sousedy [...]”

Nietzsche proto ve své rané tvorbě a myšlení hledal cestu, jak z masové společnosti a jejího žurnalisticko-technologického unifikačního vlivu pryč. Řešením pro něj bylo navrátit se zpět k řecké kulturní harmonii, tedy vyzdvihovat kulturu jako nejdůležitější a nejhodnotnější prvek společnosti. Proto v raných dílech optimisticky věřil, že německá společnost neztratila smysl pro pravou kulturu a umění a že je schopna v tomto ohledu obnovit dionýstvi skrze hudbu (Nietzsche 2008:207). Výběr hudby u Nietzscheho samozřejmě není náhodný, neboť byl velkým obdivovatelem tvorby Richarda Wagnera, do něhož ohledně obnovy antické kulturní harmonie vkládal velké naděje. Ve filozofii a obecně literární tvorbě pak podobné naděje Nietzsche vkládal do Arthura Schopenhauera, jenž podle Nietzscheových slov také prozřel a byl schopen umělecky a společensky rozlišovat mezi apollinstvím a dionýstvi (Nietzsche 2008:136). Do jaké míry byly osobní kvality Wagnera a Schopenhauera pro Nietzscheho důležité, lze dokumentovat i na prostoru, který jim ve svém raném díle věnoval. O každém z autorů totiž napsal jednu velmi zevrubnou analýzu ve svých *Nečasových úvahách*, kde se dokonce o Schopenhauerovi vyjadřuje jako o svém mentorovi (Nietzsche 2005b:161). I Nietzsche však po nějaké době podlehl pesimismu a nihilismu, který sám definoval, a ztratil v tyto postavy veškerou důvěru. Přestože mu zůstala vize nápravy společnosti skrze kulturu, sám věděl, že tento plán není v praxi uskutečnitelný, protože hodnoty založené na žurnalismu a úspěchosti jsou již příliš zakořeněny. Jak píše Edgar Landgraf (2005:39-40) Nietzsche byl chycen do jakéhosi ideálu archaické a premoderní společnosti. A místo toho, aby se pokoušel o vlastní definici moderní společnosti, nostalgicky vyzdvihoval řeckou společnost a vymezoval ji vůči té moderní.

Závěr – lze mluvit o filozofii médií?

Pokud bychom nějakým způsobem měli shrnout předešlé stránky a Nietzscheův pohled na masová média, pak by nám při velké zjednodušení stačilo zřejmě jedno slovo – kritika. Nietzsche je vůči masovým médiím snad až příliš kritický a jednostranně zaměřený, když v podstatě výhradně vidí pouze negativa a žádná pozitiva. Nicméně to neplatí pro média jako taková, která Nietzsche považuje za nedílnou a významnou součást společnosti. Je tedy jasné, že můžeme v rámci Nietzscheovy teorie vlivu médií na společnost rozlišit klasická média (zejména divadlo, hudbu a knihy) a masová média (tisk). Zatímco klasická média slouží pro budování a manifestaci kultury jako mechanismu pro začleňování jedinců do společnosti (Nietzsche jejich vliv tedy vidí pozitivně), masová média tento mechanismus narušují (a mají tedy negativní vliv). Tisk za pomoci telegrafu a psacího stroje

(kterého si ale Nietzsche považoval) dokáže na jedince ve společnosti doslova chrlit nepočít informací za krátkou dobu. Tím nejenom u recipientů vzniká obrovský duševní zmatek, protože než jednu informaci zpracují, přijde druhá, ale také se zjednodušuje myšlení jedinců, protože na ně informace nekladou žádné nároky. Čtení novin tak podle Nietzscheho nenutí lidi, aby kriticky rozmýšleli nad tím, co čtou, což oslabuje celkové kritické myšlení. Nietzsche si navíc všiml v souvislosti se skutečností, že noviny mohou jako masové médium ovlivnit velký počet recipientů najednou, specifického jevu, který byl popsán až ve 20. století, jímž je agenda setting. Spolu s oslabenou kritickou reflexí recipientů to znamená, že noviny mohou v podstatě účelově vyzdvihávat nebo upozadovat určité záležitosti a kdykoliv účelově nastolit jakékoliv téma. Proti žurnalismu by teoreticky měla být protiváhou akademická sféra a celkově instituce zajišťující vzdělání, nicméně podle Nietzscheho žurnalismus proniká i tam, a to zejména přes žáky. Žákům se poté musí přizpůsobovat i učitelé, čímž žurnalismus proniká ještě dále a vzniká tak spirála, jejímž vyústěním je zjednodušování celého vzdělávacího procesu, který má navíc vychovávat užitečné, nikoli kreativní jedince. To přispívá k úspěchanosti jako dalšímu výsledků vlivu masových médií a nových technologií na společnost. V důsledku úspěchanosti se lidé vždy snaží informace využít ve svůj prospěch, namísto toho, aby se je pokusili zpracovat a rozvažovat nad nimi. Tím však informace a také lidské konání ztrácí svůj kulturní význam ve smyslu trvalosti, což dále velmi znesnadňuje absorpci jedinců do společnosti. Oslabuje se tím ovšem také určitá jistota a individualita u jedinců, kteří tím ztrácejí i možnost seberealizace v rámci společnosti. Tím vzniká nihilismus, který je charakteristický pro moderní masovou společnost, kterou Nietzsche označuje jako přímý produkt vlivu masových médií na klasickou společnost. V masové společnosti je poté kultura nahrazována ideologiemi, které mají masy neboli shluk jednotlivců držet pohromadě.

Z toho shrnutí Nietzscheho uvažování nad médii lze celkem jasně kladně odpovědět na první hypotézu, což znamená, že Nietzsche vypracoval teorii vlivu médií na společnost. Tento vliv je velmi hluboký a systematický, navíc se Nietzschemu povedlo vyvodit velké množství jevů spojených s masovými médii, které můžeme pozorovat i dnes. Jeho teorie tak vůbec neztratila na relevanci, protože ať už dosadíme za tisk jakékoliv jiné masové médium dneška, kritika a charakterizace bude platit stále. Tomu odpovídá i skutečnost, že již zmiňovaný Postman vypracoval v podstatě stejnou kritiku a teorii vlivu jako Nietzsche s tím rozdílem, že posuzuje vliv televize. To vše by znamenalo, že můžeme kladně odpovědět také na druhou hypotézu a zobecnit všechny Nietzscheovy postřehy na specifickou filozofii médií. Nicméně je otázkou, zda je to postup zcela korektní, protože není jasné, zda Nietzsche sám reflektoval skutečnost, že vytvořil takto obecný myšlenkový systém týkající se médií. Navíc se může objevit námitka, že skládat Nietzscheovu filozofii médií z velmi roztroušených myšlenek a postřehů, je přinejmenším velmi diskutabilní. Z těchto důvodů ponecháváme druhou hypotézu spíše otevřenou pro další bádání

a texty, přičemž výzkum by si zasloužilo také propojení Nietzscheovy teorie mediálního vlivu s mediální teorií 20. století a současnosti.

Každopádně Friedricha Nietzscheho můžeme považovat za jednoho z jakýchsi předchůdců myslitelů, kteří se snažili a snaží popisovat vliv masových médií na společnost. Pokud bychom šli ještě dále, tak podle Douglase Kellnera (2004a:1) nebo Barbary Stiegler (2009:125) bychom jej mohli považovat dokonce za vůbec prvního myslitele, který se explicitně snažil zabývat vlivem masových médií na společnost. Jeho kritický pohled navíc naznačuje, že bychom se měli mít na pozoru před mocí masových médií, která může být poměrně snadno zneužita, například k legitimizaci totalitarismu.

Literatura

- ERIKSEN, T. H. 2001. *Tyranny of the Moment: Fast and Slow Time in the Information Age*. London: Pluto Press.
- KELLNER, D. 2004a: Nietzsche's Critique of Mass Culture. Přístupné na: <<http://www.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/essays/nietzschescritiquemassculture.pdf>>, stáhnuto: 5.4. 2010.
- KELLNER, Douglas (2004b): *Modernity and Its Discontents: Nietzsche's Critique*. Přístupné na: <<http://www.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/essays/modernityanditsdiscontents.pdf>>, stáhnuto: 6.4. 2010.
- KITTLER, F. 1999. *Gramophone, Film, Typewriter*. Stanford: Stanford University Press.
- LANDGRAF, E. 2005. The Disintegration of Modern Culture: Nietzsche and the Information Age. *Comparative Literature*. 57(1):25-44.
- MCGINN, R. E. 1980. Nietzsche on Technology. *Journal of the History of Ideas*. 471(4):679-691.
- NIETZSCHE, F. 2008. *Zrození tragédie*. Praha: Vyšehrad.
- NIETZSCHE, F. 2005a. *Human, All Too Human*. Cambridge: Cambridge University Press.
- NIETZSCHE, F. 2005b. *Nečasové úvahy*. Praha: Oikymenh.
- NIETZSCHE, F. 2004. *Ranní červánky*. Praha: Aurora.
- NIETZSCHE, F. 2003. *Mimo dobro a zlo*. Praha: Aurora.
- NIETZSCHE, F. 2002. *Genealogie morálky*. Praha: Aurora.
- NIETZSCHE, F. 2001. *Radostná věda*. Praha: Aurora.
- NIETZSCHE, F. 1995. *Tak pravil Zarathustra*. Olomouc: Votobia.
- NIETZSCHE, F. 1993. *Ecce homo*. Praha: Naše vojsko.
- NIETZSCHE, F. 1980. *On the Advantage and Disadvantage of History for Life*. Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- POSTMAN, N. 1999. *Ubavit se k smrti*. Praha: Mladá fronta.
- SANDBOTHE, M. 2005. *Pragmatic Media Philosophy*. Přístupné na: <<http://www.sandbothe.net/pmp.pdf>>, stáhnuto: 6.4. 2010.
- STIEGLER, B. 2009. On the Future of Our Incorporations: Nietzsche, Media, Events. *Discourse*. 31(1-2):124-139.
- VINCENZO, J. 1992. Socrates and Rhetoric: The Problem of Nietzsche's Socrates. *Philosophy and Rhetoric*. 25(2):162-182.
- WILKERSON, D. 2006. *Nietzsche and the Greeks*. London: Continuum.
- WHITE, D. 2006. The Informatic Will to Power. *International Journal of the Humanities*. 3(7):219-230.

Radim Kočandrle

Proč Aristotelés neuvádí Anaximandra z Mílétu v I. knize Metafyziky?

Abstract

Aristotle doesn't mention Anaximander of Miletus in his review of the predecessors in Metaphysics A. This study aims to show that Aristotle and Theophrastus mention Anaximander by name mainly in connection with Anaxagoras and Empedocles within the context of the coming-to-be. For them the Anaximander's principle was similar to the mixture of Anaxagoras, which can be described as the one and manifold. Therefore, we may suppose that Anaximander is not mentioned explicitly because Aristotle regarded Anaxagoras to be more significant representant of the doctrine of coming-to-be as separation off of the opposites. The other reason might be the indefinity of Anaximander's principle. However, the intermediate element in Metaphysics A might be interpreted as the Anaximander's principle.

Klíčová slova:

Anaximandros, Aristotelés, monismus, pluralismus, princip, směs, Theofrastos

Keywords:

Anaximander, Aristotle, mixture, monism, pluralism, principle, Theophrastus

Studie je realizována na základě grantového projektu GA ČR 401/07/0516.

Předkládaná studie si chce položit otázku, proč není Anaximandros z Mílétu uváděn ve výčtu myslitelů, který Aristotelés podává v I. knize *Metafyziky*.¹ Pokud Aristotelés v této knize, která v mnohém určila dnešní recepci přehledu nejstarší řecké filosofie, přiřazuje svým předchůdcům konkrétní ἀρχή („počátek“, „princip“), je jeho mlčení ohledně Anaximandra pozoruhodné. Přitom Diogenés Laertios od Anaximandra odvíjí „iónskou větev“ filosofie (*DL* I,13). Naproti tomu I. kniha Aristotelovy *Fyziky*, která je podobně důležitým pramenem, uvedený problém nepředstavuje, neboť v ní je Anaximandros výslovně jmenován.²

Položená otázka může být do jisté míry limitovaná vzhledem k problematice povaze zachování samotného Aristotelova díla. Aristotelés navíc nebyl historikem filosofie, a nelze tak očekávat úplnost jak ve výkladu předchozích koncepcí, tak ve výčtu představitelů.³ Přesto nemusí být irelevantní. Aristotelovy spisy totiž představují zásadní svědectví o myšlení předsókratovských myslitelů a jsou *de facto* nejstarším dostupným textovým pramenem mílétského myšlení.

Jedním z výsostných témat *Metafyziky* má být poznání „počátečních příčin“, neboť „každý něco tehdy ví, když se domníváme, že zná první příčinu toho“ (*Met.* I,3,983a25-26).⁴ Jakmile Aristotelés ve 3. kapitole I. knihy podá výčet příčin, které rozlišuje, a připomene, že se jimi již zabýval v „knihách o přírodě“, chce přihlédnout i k myslitelům, kteří jej předcházeli, „neboť také oni zřejmě uznávají jisté počátky a příčiny...“ (*Met.* I,3,983b3-4).⁵ Nekriticky přitom soudí, že „většina nejstarších filosofů se domnívala, že počátkem všech věcí jsou jenom počátky ve způsobě látky“ (*Met.* I,3,983b6-8).⁶ Za původce tohoto způsobu myšlení považuje Thaléta z Mílétu, který měl za ἀρχή údajně pokládat vodu (*Met.* I,3,983b20-21). Aristotelés si není v ohledu Thalétova myšlení evidentně příliš jist a celou jeho „nauku“ rozostřuje poukazem k dávným předkům. V dané souvislosti zmíní kriticky i Hippóna.

Očekávali bychom, že po uvedení Thaléta zmíní Aristotelés Anaximandra. Ku podivu tomu tak není. Anaximandros je vynechán a v textu *Metafyziky* následují Anaximénés z Mílétu a Diogenés z Apollónie, kteří měli za ἀρχή pokládat vzduch, Hipposos z Metapontu a Hérakleitos z Efesu zase považovali za počátek oheň, Empedoklés všechny čtyři

1) Studie je realizována na základě grantového projektu GA ČR 401/07/0516. Studie byla napsána v roce 2009 a její části byly následně zapracovány in: KOČANDRLE, Radim (2010): *Anaximandros z Mílétu*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.

2) Není-li uvedeno jinak, překlady antických autorů pořídil na základě starších překladů Vojtěch Hladký a kol.

3) Aristotelés v *Metafyzice* sám píše, že jeho pojednání o principech je pouze stručné (*Met.* I,7,988a18-19).

4) Překl. Antonín Kříž.

5) Překl. Antonín Kříž.

6) Překl. Antonín Kříž.

prvky a podle Anaxagory z Klazomen mělo existovat bezmezná množství principů. Pokud se v obecném povědomí s Anaximandrem jako ἀπὸ τοῦ ἄπειρου („bezmezno“), je evidentní, že uvedené místo Aristotelova spisu k tomu přinejmenším neposkytuje oporu.

Jak je možné, že Aristotelés opomene uvést právě Anaximandra, jehož výklad bychom čekali? Je poněkud zarážející, že tak důležitá postava, jakou je Anaximandros, není ve výčtu jednotlivých Aristotelových předchůdců v I. knize *Metafyziky* zmíněna. Může se jednat o náš lichý předpoklad nebo očekávání mylné „učebnicové“ chronologie?

Avšak Anaximandros z Miletu je myslitel, o němž máme dostatek informací, že napsal spis, z něhož se do dnešní doby dochoval známý zlomek DK 12 B 1 - spíše jsou ale zachována pouze některá slova či slovní spojení (DL II,2 = DK 12 A 1; *Suda*, s. v. 'Αναξίμανδρος = DK 12 A 2; Themistios, *Or.* 36,317 = DK 12 A 7). Anaximandros je proto z mnoha důvodů výsostnou postavou - nejen pro posloupnost autorů v „dějinách filosofie“. A je-li Aristotelés do určité míry „zodpovědný“ za naše dnešní vnímání linie myslitelů archaické doby, které jsme zvykli nazývat „filosofy“, je o to více překvapující, že právě Anaximandros z Miletu není vůbec v jejich výčtu v I. knize *Metafyziky* zmíněn. V první řadě si ovšem musíme uvědomit, jakou pozornost vlastně Aristotelés Anaximandrovi věnuje a v jakém kontextu jej uvádí.

Anaximandros u Aristotela

Pokud se zaměříme na jmenovité Aristotelovy zmínky o Anaximandrovi, nezbyváá než konstatovat, že jsou velmi sporadické. Anaximandrovo jméno nalezneme pouze dvakrát ve *Fyzice* (*Phys.* I,4,187a21, 203b14) a jednou v *Metafyzice* (*Met.* XII,2,1069b22), *O nebi* (*De caelo*, II,13,295b12), a rovněž jednou v pseudo-aristotelském spise *De Melisso, Xenophane, Gorgia* (*MXG* II,975b22). Můžeme předpokládat, že Aristotelés má na mysli Miletána i na jiných místech svých spisů, neuvádí však jeho jméno. Přičítat tato místa Anaximandrovi je ovšem spíše otázkou našeho výkladu a pochopení Miletánova myšlení. V této studii proto přihlídneme zejména k výslovným zmínkám. V každém případě můžeme konstatovat, že Anaximandra Aristotelés nepomíná a právě způsob, kterým jej uvádí, je vodítkem k možné odpovědi na výše uvedenou otázku. Anaximandrovo jméno se totiž ponejvíce objevuje v souvislosti s Anaxagorou a Empedokleem.

Vycházíme-li z textu *Metafyziky*, je jediným místem daného spisu, kde je Anaximandros jmenovitě uveden, 2. kapitola XII. knihy. Aristotelés zde tematizuje, že to co vzniká, vzniká ze jsoucího, které je v možnosti, zatímco z nejsoucího nic nevzniká. O tom, co je v možnosti, se dále vyjadřuje (*Met.* XII,2,1069b20-23 = DK 59 A 61):

„A toto [to v možnosti] je ono Anaxagorovo jedno – neboť to je lepší výraz než jeho „všechno pospolu“ i než Empedokleova a Anaximandrova směs.“

Jak jsme právě zmínili, daná pasáž je v *Metafyzice* jediným přímým dokladem o Miletánovi a Aristotelovi slouží k ilustraci, že výše uvedení představitelé předjímalí jeho vlastní

koncept první látky, která je jako podklad změny pouze v možnosti. Celý text v mnohém opakuje a současně zobecňuje pasáž z Fyziky. Aristotelés, jenž vysvětluje vznikání na základě látky, která je podkladem, a dvou protikladů – tvaru a zbavenosti, ve Fyzice v případě „přírodních myslitelů“ zevšeobecňuje, že všichni pokládali protiklady za principy (Phys. I,5,188a26) a tak vlastně předjímal jeho vlastní nauku. Ještě předtím však vyloučí eleatské úvahy o jednom nehybném principu a vzápětí charakterizuje právě myšlení „badatelů o přírodě“ (Phys. I,4,187a12-23 = DK 12 A 9 a DK 12 A 16):

„Jak však tvrdí badatelé o přírodě, jsou dva způsoby [výkladu]. Jedni se totiž domnívají, že [živlové] těleso, které je základem, je jedno, ať už některé ze tří [živlových těles], nebo jiné, které je hustší než oheň a jemnější než vzduch. Ostatní věci se podle nich rodí zhušťováním a zředňováním, čímž vznikají mnohé věci. Toto jsou protiklady, obecně vzato nadbytek a nedostatek, stejně jako když Platón mluví o velkém a malém, až na to, že podle Platóna těmi protiklady je látka a tvar, ale tvar je jedním, zatímco podle badatelů o přírodě je látka to jedno v základu a protiklady jsou rozdíly a formy. Další tvrdí, že protiklady se vydělují z jedna, v němž jsou, jak tvrdí Anaximandros a ti, kdo říkají, že je jedno a mnohé, jako Empedoklés a Anaxagorás. I podle nich se totiž všechno ostatní vyděluje ze směsi.“

Uvedená pasáž je navíc významná již z toho důvodu, že nás mimo jiné upozorňuje na možný rozdíl v interpretaci Miletanů. Thalés a Anaximénés jsou zmíněni v první skupině „badatelů o přírodě“, kteří měli podle Aristotela za „podklad“ určit jeden z prvků, přičemž celá další mnohost světa z něho vznikala zhušťováním a zředňováním. Anaximandros je naproti tomu jmenován ve skupině druhé, která měla popisovat vznik na principu vydělování protikladů z původního jedna. V každém případě je opět potvrzena Anaximandrova myšlenková příbuznost konceptům Empedoklea a Anaxagory.

Anaximandros je ve Fyzice uveden jménem ještě na jednom místě. Zdá se přitom, jakoby následující pasáž stála v opozici vůči právě uvedenému. Zmíněním jiných příčin, totiž mysli nebo lásky, jsou Anaxagorás a Empedoklés explicitně vyloučeni ze zamýšleného okruhu myslitelů, který je přitom charakterizován Anaximandrovým jménem (Phys. III,4,203b6-15 = DK 12 A 15):

„Neboť všechno buď je počátkem, nebo je z nějakého počátku. Není však žádný počátek bezmezný, neboť by pak [počátek] byl jeho mezí. Dále je [bezmezný] jak nezrozený, tak nezanikající, pokud je jakýmsi počátkem. Protože to, co vzniká, nutně postihne konec, a každý zánik má svůj konec. Proto jak říkáme, tento [počátek] nemá počátek, ale zdá se, že on sám je počátkem jiných věcí, že všechny věci objímá a řídí; jak říkají ti, kdo vedle bezmezného nepředpokládají jiné příčiny, například mysl nebo lásku. A bezmezný

je božstvím, neboť je nesmrtelné a nehynoucí, jak praví Anaximandros a většina badatelů o přírodě.”

Vyloučení Empedoklea a Anaxagory však nemusí být tak silné, neboť i oni jsou v konceptu uvažování a pouze se liší stanovením dalších příčin. Anaximandros se tak s jejich koncepty míjel co do postulování dodatečné příčiny, neboť podle doxografie mělo být τὸ ἄπειρον samo nadáno věčným pohybem. Z daného úhlu pohledu se tak jedná pouze o korekci vůči Empedokleovi a Anaxagorovi.

Aristotelés Anaximandra uvádí rovněž ve spise *O nebi*, kde jej jmenuje jako typického představitele myslitelů, kteří se domnívali, že se Země nalézá na svém místě vzhledem k rovnováze (*De caelo*, II,13,295b10-b16 = DK 12 A 26):

„Jsou však tací, kteří tvrdí, že Země setrvává v klidu díky rovnováze; jako ze starých myslitelů Anaximandros. Nic, co je usazeno ve středu a je stejně vzdálené od krajů se nemůže pohybovat spíše nahoru, dolů nebo do stran. Současně je nemožné, aby se to pohybovalo v protikladných směrech, takže nutně setrvává v klidu.”

Aristotelés v uvedené pasáži odlišuje Anaximandra od jiných badatelů o přírodě s tím, že Země u něho nesetrvává uprostřed vzhledem k působení různých sil, jako například víru (s nímž bývá Anaximandros někdy spojován, ačkoli k tomu není v textech vlastně opora), o němž pojednával předcházející text *O nebi*, nýbrž díky rovnováze. Vzhledem k tomu, že se v naší studii nebudeme blíže zabývat souvislostmi mezi kosmologiemi, můžeme předběžně pouze konstatovat, že k našemu pátrání uvedený text mnoho nového nepřináší.

Není to jiné ani v případě problematického pseudo-aristotelského spisu *De Melisso, Xenophane, Gorgia* v části, která pojednává o Melissovi. Záhy po výkladu Empedoklea a krátké zmínce o Anaxagorovi není tentokrát Anaximandros uváděn v přímé spojitosti s Anaxagorou či Empedokleem, ale s Anaximenem. Jedná se tedy o jediné místo, kde jsou oba Míléťané uváděni pospolu (MXG II,975b21-25):

„Nadto není nic, co by bránilo tomu, aby veškerenstvo bylo ve svém tvaru jakousi jednou podstatou, jak říkají jednak Anaximandros, jednak Anaximenés, z nichž první tvrdí, že veškerenstvo je voda, zatímco druhý, Anaximenés, že je to vzduch; i všichni ostatní, kteří usoudili, že veškerenstvo je v takovémto smyslu jedno. A toto pak [různými] podobami, množstvím i malostí a tím, že se stává řidším a hustším, vytváří mnohé a [počtem] nekonečné věci, které jsou a které se dějí, a činí z nich celek.”

Celá pasáž se nese v rámci kontextu předpokladu jedné podstaty. Jakoby zde ovšem Anaximandros stál omylem na místě Thaléta, neboť mu je podsouvána voda jako schéma

tradičního monismu. V textu je v souvislosti se vznikem mnohých věcí navíc zmíněno zhušťování a zředování, které, jak jsme viděli a ještě uvidíme, staví Aristotelés proti pluralistické koncepci vydělování protikladů z jedna, a tedy právě proti Anaximandrovi. Uvedený úryvek tak přináší mnoho kontroverzí do textů, které známe z jistějších zdrojů. Sám jeho autor není znám a samotná datace je sporná, přičemž například H. Diels jej kladl až do 1. století po Kr. (BOHÁČEK, Kryštof, 2004, s. 20–21).

Anaximandros u Theofrasta

Poté, co jsme nahlédli na uvedená místa Aristotelových spisů, měli bychom obrátit pozornost k Aristotelovu nástupci ve vedení školy a zároveň jednomu z nejdůležitějších pramenů pro předsokratovské myšlení, Theofrastovi. Z toho důvodu ovšem musíme až k mysliteli z přelomu 5. a 6. stol. po Kr., který Theofrasta zachovává. Potvrzení výše uváděných spojitostí a dost možná i nepřímou odpověď na otázku v názvu této studie totiž patrně nabízí Simplikios, scholarcha Platónovy Akadémie v Athénách. A to ve svém komentáři Aristotelovy *Fyziky* (*In Arist. Phys.* 24,13-25 = DK 12 A 9):

„Mezi ty, kteří mluvili o [počátku] jakožto o jednu, jako o pohyblivém a bezmezném, patří Anaximandros z Mílétu, syn Praxiadův, žák a nástupce Thaletův. Za počátek a prvek toho, co je, prohlásil bezmezo. Jako první dal počátku toto jméno. Říká, že počátkem není ani voda, ani žádný z takzvaných prvků, nýbrž jakási jiná přirozenost, která je bezmezná, z níž vznikají všechna nebesa [oblohy, světy] a světy [uspořádání] v nich. Z těch pak je jsoucím věcem vznik, do toho nastává i zánik, podle nutnosti; navzájem si totiž platí trest a pokutu za [své] bezprávi, podle řádu času. Takto to říká slovy dosti básnickými. Je zřejmé, že když pozoroval vzájemnou proměnu čtyř prvků, neuznal za podklad jeden z nich, ale něco jiného mimo ně. Podle něj vznik není působen proměnou prvku, ale oddělováním protikladů skrze věčný pohyb. Proto jej Aristotelés zařadil k těm kolem Anaxagory.“

Odlisný způsob vznikání byl důvodem, proč měl Aristotelés řadit Anaximandra „k těm kolem Anaxagory“. Vznik u Anaximandra tedy nesouvisel s proměnou prvku, ale byl podobně jako u Anaxagory působen „oddělováním protikladů skrze věčný pohyb.“ Simplikios v dalším pokračování textu, když pojednává o Anaxagorovi, navíc explicitně připojuje, že i Theofrastos - analogicky k Aristotelovi - dával oba myslitele do vzájemné souvislosti (*In Arist. Phys.* 27,11-23 = část DK 59 A 41):

„A Theofrastos říká, že Anaxagorovo učení se v tomto podobá Anaximandrovi. Anaxagorás totiž tvrdí, že při vydělování z bezmezna se sourodé věci pohybují k sobě a že to, co bylo v [původním] celku zlatem, stává se zlatem, a co bylo zemí, stává se zemí. A stejně je tomu i s každou jinou věcí: nevznikají, nýbrž

trvaly již předtím v [původním celku]. Za příčinu pohybu a vzniku považoval Anaxagorás mysl; a to, co se jejím působením vydělilo, zrodilo světy a přirozenost ostatních [věcí]. „A při takovémto pojetí by se zdálo“, říká [Theofrastos], že Anaxagorás považuje látkové počátky [počtem?] za bezmezné, a že je jedna příčina pohybu a vzniku, totiž mysl. Jestliže by se však někdo domníval, že směs všech [věcí] je jednou přirozeností, neurčitou jak tvarem, tak velikostí, vyplývá z toho, že tvrdí, že jsou dva počátky: přirozenost bezmezna a mysl. Tak se ukazuje, že předpokládá tělesné prvky podobným způsobem jako Anaximandros.“

Nemusí být bez zajímavosti, že Anaxagorás je přirovnáván k Anaximandrovi, a nikoli naopak. Simplikios pasáž *de facto* zopakuje na jiném místě svého komentáře Aristotelovy *Fyziky* (*In Arist. Phys.* 154,14–23 = DK 12 A 9a). Na začátku druhé věty je v českém překladu sice uveden Anaxagorás, původní slovo *ἐκείνος* se však stalo předmětem kontroverze, neboť není jasné, ke kterému z obou myslitelů se vlastně vztahuje. Otázka nepostrádá na významu, neboť, pokud by se jednalo o Anaximandra, měli bychom k dispozici poměrně konkrétní popis způsobu vzniku a pasáž by vrhala jasnější světlo na povahu τὸ ἀπειρον. Zdá se však, že termín opravdu zastupuje Anaxagoru. Již proto, že příklad se zlatem užívá v referenci o Anaxagorovi i Diogenés Laertios (*DL* II,8 = DK 59 A 1). Ani následné uvedení Anaxagorova jména v dalším pokračování textu nemusí znamenat změnu podmětu. Můžeme soudit, že Simplikios vsadil do původního textu vlastní komentář, jak plyne minimálně z opakování fráze o mysli jako příčině pohybu a vzniku, který odkaz k Anaxagorovi v rámci celé argumentace jen podporuje. Anaximandrovo jméno se nejspíše znovu objevilo až v samotném závěru celé pasáže, aby Simplikios podtrhl, v čem spočívá udávaná podobnost mezi mysliteli. H. B. Gottschalk pak analyzuje smysl daného referátu v celém kontextu předchozí argumentace (*In Arist. Phys.* 26,31–27,11). Simplikios popisuje Anaxagorův systém, podle něhož všechny substance již existovaly v rámci „všeho ve všem“, kdy každá věc je takovou, nakolik v ní dané substance převažují. Dále pak připojuje popis mysli, o níž dříve nebyla zmínka, jako příčině pohybu a vzniku všeho a celý obraz tak získává jasných kontur. Bez předchozího popisu o dělení bezmezna a toho, jak se jednotlivé sourodé věci snášejí navzájem k sobě, by celá věta o mysli doslova „visela ve vzduchu“. A protože Simplikios nepřisuzuje argument jinému mysliteli, užil zájmena *ἐκείνος*, neboť se opět vrátil k Anaxagorovi poté, co zmínil Theofrasta (GOTTSCHALK, Hans, 1965, s. 42; KAHN, Charles, 1960, s. 41–42).

V čem ale spočívá zmíněný příměr, podle kterého lze vidět mezi Anaxagorou a Anaximandrem podobnost? Podle Theofrasta je možné číst Anaxagoru dvěma způsoby. Na jedné straně lze soudit, že postuloval bezmezný počet principů a jednu pohybovou příčinu. Všechny substance tak již existovaly a byly přítomny v původní směsi. Jednalo by se tedy o směs nezměrného množství prvků a Anaxagorás by předpokládal nekonečné množství ἀρχαί a jednu hybnou příčinu, vůč. Priorita této varianty plyne z Theofrastova

dovození druhého způsobu, který je spíše domyšlenou koncepcí. Pokud tedy na druhé straně budeme pokládat směs všeho za jedno, stává se Anaxagorův princip jedinou substancí, neurčitou jak tvarem, tak velikostí. Tehdy by Anaxagorás mluvil pouze o dvou principech. Právě v tomto bodě by měla spočívat podobnost s Anaximandrem. Ovšem zase, týká se zmíněná podobnost mezi Anaxagorou a Anaximandrem této ambivalence, kdy by i v případě Miletána bylo možné číst jeho princip dvěma způsoby, nebo jde přímo o druhou z možností, kdy se princip stává jedním a neurčitým? Anaxagorovo myšlení by pak bylo podobné Anaximandrovu právě tehdy, pokud bychom směs chápali jako jedno a látkové principy se promění v jedinou neurčitou substanci. Domníváme se, že druhé čtení je tím, které měl Aristotelés sám na mysli, a současně tak Simplicios pochopil Theofrasta, jak lze usoudit ze začátku zopakované pasáže (*In Arist. Phys.* 154,14-16 = DK 12 A 9a): „Theofrastos dává dohromady Anaxagoru a Anaximandra a vykládá to, co říká Anaxagorás, způsobem, že je to možné [pochopit] tak, že podklad je jedna přirozenost ...“ (GOTTS-CHALK, Hans, 1965, s. 43; McDIARMID, John, 1953, s. 100).

Monisté a pluralisté

I

Theofrastova úvaha, jež Anaximandrův princip činí současně jedním i směsí, může být zřejmá na pozadí dříve uvedených paralel z Aristotela, kde je Anaximandros kladen bok po boku s pluralisty. Viděli jsme, že Aristotelés ve *Fyzice* (*Phys.* I,4,187a12-23) odlišuje dvě skupiny badatelů přírody na základě jejich pojetí vzniku mnohosti. Zatímco první skupina - monisté - měla předpokládat jeden prvek, z něhož veškerá další mnohost pocházela jeho zhušťováním a zředňováním, je Anaximandros uveden ve druhé skupině, podle níž se měly protiklady vydělovat z jedna, v němž byly obsaženy. Současně je daný princip popsán jako jedno i směs zároveň. Lze zvážit nakolik uvedená druhá skupina představuje dílčí rozdělení do dvou dalších skupin. Zdá se, jakoby se k Anaximandrovu v uvedené pasáži vztahovalo pouze *tò êv*, zatímco k Empedokleovi a Anaxagorovi se vztahuje reference o existenci jednoho a mnohého i původního stavu - směsi. Anaximandrovu *tò áπειρον* by tak bylo považováno za původní jednotu, jakkoli měl vznik u Anaximandra souviset s procesem „oddělování protikladů“ a důraz by byl kladen na jedno, v němž byly protiklady obsaženy. Z toho důvodu by byl uveden jako první, neboť jeho princip je podle této interpretace jednu daleko bližší. Empedoklés a Anaxagorás by naopak předpokládali směs, která je jedno i mnohé zároveň, s důrazem na mnohé. Můžeme však poukázat na to, že vzhledem k tomu, že věta končí frází „i podle nich“, odkazuje k Anaximandrovu i zmínka o směsi. V každém případě je Anaximandros řazen Aristotelem mezi pluralisty. A jakkoli může být referát Augustina problematický (*De civ. dei*, VIII,2 = DK 12 A 17), i on pokládá Anaximandra za pluralistu, neboť věci podle něho neměly vznikat z jedné substance, ale každá ze svých vlastních principů, kterých mělo být bezmezná množství (GOTTSCHALK, Hans, 1965, s. 38-39; SELIGMAN, Paul, 1974, s. 40-41).

Jak jsme viděli, podobně je Anaximandros klasifikován i v *Metafyzice* (*Met.* XII,2,1069b20-23), tentokrát bez jakéhokoli uvažovaného odlišení. Aristotelés zde nadto o Anaxagorovu principu mluví jako o „jednu“, kriticky nahrazující původní popis „všechno pospolu“. Poněkud problematické může být vztažení slova „směs“ na Anaximandra, neboť ta je, zdá se, uvedena spíše v souvislosti s Empedokleem. V každém případě se jedná o analogické vyjádření. Oproti pluralitě zde Aristotelés zdůrazňuje právě jednotu ἀρχαί, a z pluralistů se tak stávají monisté. Celá krátká pasáž je ovšem vložena do kontextu argumentace, že původní směs je pouze v možnosti a nikoli ve skutečnosti. Tím měli Aristotelovi předchůdci předjímat jeho vlastní koncept látky (GOTTSCHALK, Hans, 1965, s. 39).

Zatímco monisté měli pokládat vznik a zánik za kvalitativní změnu (ἀλλοίωσις) podkladu, kdy veškerá změna je kvalitativní proměnou jednoho prvku, měli pluralisté naopak hovořit o slučování a odlučování (ἔκκρισις) více prvků. Pokud Aristotelovi koncept ἔκκρισις splýval v jedno se směsí, mohl být Anaximandrov princip ve *Fyzice* dobře spojen se směsí Anaxagory a Empedoklea. A ze závěru pasáže z *Fyziky* „i podle nich se totiž všechno ostatní vyděluje ze směsi“, kdy společným jmenovatelem je právě ἔκκρισις. Ize vyvodit, že se jedno chápe jako směs vlastně automaticky. V textu *Metafyziky* jsou naopak směsi interpretované jako jedno až dodatečně (HÖLSCHER, Uvo, 1970, s. 286-287).

II

Ve skupině pluralistů uvedené v 1. kapitole I. knihy *O vzniku a zániku* však Anaximandros chybí, přičemž jmenování jsou Empedoklés, Anaxagorás a Leukippos. Anaxagorovi přitom Aristotelés vyčítá, že přestože uznával množství prvků, nepochopil vlastní koncepci, když měl vznik a zánik pokládat za kvalitativní změnu (*De gener. et corr.* I,1,314a13-16). Podobně se o Anaxagorovi vyjadřuje ve *Fyzice*, a to patrně v protikladu k Empedokleovi, který vznik považoval za slučování a rozlučování (*Phys.* I,4,187a29-31). Kritika je nejspíše založena na ambivalentním čtení Anaxagorovy koncepce, podle níž byly původně „všechny věci pohromadě, bezmezná co do množství i malosti“ (*DK* 59 B 1) či výrazu „všechno ve všem“ (*DK* 59 B 6). Zatímco Empedokleovy prvky jsou v Aristotelových očích již dále neredukovatelné a vše vzniká jejich slučováním a rozlučováním, měl Anaxagorás předpokládat nekonečný počet principů - stejnorodých (ὁμοιομερῆ) prvků a opozit. Každá věc se následně nazývá podle toho, která částice v ní převažuje nejvíce a taková je i přirozenost dané věci (*Phys.* I,4,187b2-7). Prvky je pak vlastně možné v dané koncepci svým způsobem chápat jako proměnlivé. Anaxagorás se tak v Aristotelových očích ocitá v blízkosti monistů i z dalšího úhlu pohledu (HOBZA, Pavel, jr., 2005, s. 69-71).

Rozlišení mezi monisty a pluralisty má tedy spíše omezený význam a je poplatné vlastnímu Aristotelovu pojetí možnosti a skutečnosti. Když Aristotelés v *Metafyzice* poprvé zmíní Anaxagoru (*Met.* I,3,984a11-16), přisuzuje mu bezmezná množství stejnorodých (ὁμοιομερῆ) prvků. O mysl, kterou uvede jako „původce světa a řádu“, přičemž Anaxagorás je představen jako střídavý mezi „zmatenými“ (*Met.* I,3,984b15-19), dále pojednává v souvislosti s účelovou příčinou (*Met.* I,4,985a18-21; I,7,988b6-11). V dalším textu

však Anaxagorův postoj poněkud upravuje, když za skutečné adekvátní pojetí pokládá pouze dva prvky. Činí tak ovšem s plným vědomím, že se jedná o domyšlení celé koncepce, které sám Anaxagorás nepodnikl. Těmito dvěma prvky jsou na jedné straně nesmíchaná a čistá mysl a na druhé straně neurčitá (ἀόριστος) směs (*Met.* I,8,989b16-19):

„Důsledkem toho jest, že jednou za počátek prohlašuje „jedno“ - neboť to jest jednoduché a nesmíchané - a po druhé „jiné“. Jak my nazýváme to, co je neurčité, dokud ještě nebylo určeno a nenabylo účasti v některém tvaru.“⁷

Směs tak Aristotelés odhaluje jako něco neurčitého, co svoji určitost teprve získává a může být v zásadě vyloženo i jako jedno. Theofrastův výklad (Simplikios, *In Arist. Phys.* 27,11-23 = část *DK* 59 A 41) ukazující dvě možné explikace Anaxagorova principu zde získává zřejmou oporu. Téma směsi pak Aristotelés samostatně rozvíjí zejména v 10. kapitole I. knihy spisu *O vzniku a zániku*, kdy směs charakterizuje pluralisticky (*De gener. et corr.* I,10,327b27-29):

„Zdá se však také, že věci smíšené, jak se předtím sloučily, když byly od sebe odloučeny, tak se zase potom mohou odloučit.“⁸

O tom, co je obsaženo v původní směsi, se ovšem těsně předtím vyjadřuje jako o tom, co je „v možnosti“ (*De gener. et corr.* I,10,327b25) a o samotné směsi se v závěru zmiňuje (*De gener. et corr.* I,10,328b22):

„směs pak je splynutí kvalitativně změněných smísitelných věcí.“⁹

Jejich oddělení se pak rovněž děje kvalitativní změnou, kdy ve spise *O nebi* (*De caelo*, III,3,302a21) Aristotelés píše o ἔκκρισις ohně a země z masa a dřeva, v nichž byly obsaženy v možnosti, přičemž se tím zároveň naznačuje i kvalitativní změna. Oba koncepty, protikladné v kritice předchůdců, jsou přitom sloučeny v samotném Aristotelově pojetí. Aristotelés mohl kvalitativní změnu podkladu chápat jako oddělení potenciálně přítomných vlastností a současně mohl ambivalentně vykládat směs jako „jedno a mnohé“ (HÖLSCHER, Uvo, 1970, s. 287-288; SELIGMAN, Paul, 1974, s. 46). Když bude směs chápána jako „složenina“ aktuálně existujících prvků, bude se jednat o mnohé, a naopak, v případě popisu původního stavu, když jsou v ní tyto před svým oddělením obsaženy v možnosti, může být popisována jako jedno, jak je patrné z uvedené pasáže

7) Překl. Antonín Kříž a Milan Mráz.

8) Překl. Antonín Kříž a Milan Mráz.

9) Překl. Antonín Kříž a Milan Mráz.

Metafyziky (*Met.* XII,2,1069b20-23) nebo v následujícím úryvku ze spisu *O vzniku a zániku* (*De gener. et corr.* I,1,315a19-25):

„Nejisté je při tom ještě to, zda se za jejich počátek má předpokládat jedno či mnohé - míním oheň a zemi a tělesa patřící s nimi k jedné skupině. Pokud totiž jedno je jako látka podkladem, z něhož přeměnou, dějící se působením pohybu, vznikají země a oheň, je ono tím prvkem; pokud však jedno vzniká složením, když se země a oheň slučují, pak spíše ony mají povahu prvku a jsou co do přirozenosti původnější.“¹⁰

III

Viděli jsme, že Aristotelés mohl u Mílétana dobře kombinovat jak monistický princip τὸ ἅπειρον vyložený jako jedno, tak motiv pluralistické změny ve smyslu „oddělování“, ἀποκρίνεσθαι, aniž by si přitom odporoval. Sám spíše tíhl k tomu, spojovat Anaximandrovo jedno s Anaxagorovou směsí (*Phys.* I,4,187a12-23), přičemž danou směs jinde vyložil jako jedno (*Met.* XII,2,1069b20-23). Theofrastos zastával analogické pojetí, ovšem za předpokladu, že směs bude vyložena právě jako jedno. Anaxagorův princip explikovaný spojením „všechno ve všem“ byl přitom chápán nikoli jako složenina, ale jako jednota bez jakýchkoli kvalit, jak potvrzuje Simplikios i ve druhém uvedení Theofrasta (*In Arist. Phys.* 154,14-16 = *DK* 12 A 9a). Pokud měl tedy Aristotelés se zařazením Anaximandra konceptuální problém, Theofrastos jej řadil mezi monisty, jak explicitně dokládá začátek Simplikiova referátu: „Mezi ty, kteří mluvili o [počátku] jakožto o jednu, jako o pohyblivém a bezmezném, patří Anaximandros...“ (*In Arist. Phys.* 24,13-25 = *DK* 12 A 9). A zároveň poukazoval na neurčitost Anaximandrova principu, který „není ani voda, ani žádný z takzvaných prvků, nýbrž jakási jiná přirozenost, která je bezmezná, ...“ Na neurčitosti nadto staví i jasné odlišení Anaximena, kterého uvádí záhy v textu svého komentáře k Aristotelově *Fyzice* (*In Arist. Phys.* 24,26-25,1 = *DK* 13 A 5) a který měl naopak postulovat jednu určitou základní přirozenost - vzduch.

Simplikios ve svém dovětku k zlomku *DK* 12 B 1 jako důvod Anaximandrova řazení mezi „ty kolem Anaxagory“ udává, že Mílétan postuloval vznik jako „oddělování protikladů věčným pohybem“ a nikoli „proměnu prvku“. Ačkoli jsou zmíněnými protiklady bezesporu míněny párové protiklady tepla-chladu a sucha-vlhka, můžeme spíše předpokládat, že Anaximandrova původní myšlenka postihovala širší škálu protikladných a naprosto konkrétních výrazů. Ať již bylo zmíněnými protiklady míněno cokoli, mohl Aristotelés vlastním konceptem ἐκκρίνεσθαι učinit z τὸ ἅπειρον směs protikladů. Zařadit následně Anaximandra mezi pluralisty bylo jen přirozené, neboť pro Aristotela protiklady, jako aktuálně existující konstituenty prvků a celého světa, byly původně

10) Překl. Antonín Kříž a Milan Mráz.

potenciálně zahrnuty v ἀρχή, která, jako původní jedno z něhož se oddělily, je jejich někdejší možností. Následně bylo poměrně nezávazné jak ji nazvat a Miletčan tak mohl být konzistentně vřazen i do skupiny monistů, aniž by ovšem ve skutečnosti do jedné ze skupin opravdu patřil. Oddělování protikladů přitom nemůže sloužit jako důkaz pro explikaci τὸ ἀπείρον ve smyslu původní směsi protikladů, které v ní existovaly, neboť podle Theofrasta byla směs všeho jedna φύσις „neurčitá jak tvarem, tak velikostí“ (KAHN, Charles, 1960, s. 41; KIRK, Geoffrey Stephen, RAVEN, John Earle a Malcolm SCHOFIELD, 2004, s. 167-168; SELIGMAN, Paul, 1974, s. 46).

Závěr – odpověď na otázku studie

Po našem výkladu explicitního uvádění Anaximandrova jména u Aristotela a Theofrasta se vraťme k otázce v názvu této studie. Viděli jsme, že to byla otázka vzniku, která Aristotela vedla k tomu, aby spojoval Anaximandra s „těmi kolem Anaxagory“, než aby jej uváděl v souvislosti s Miletčany, jak bychom možná na první pohled čekali. Můžeme proto vyslovit oprávněný předpoklad, že Aristotelés neuvádí Anaximandra bezprostředně po Thalétovi právě proto, že jej principiálně chápal spíše v souvislosti s Anaxagorou a Empedokleem? Zde by se nabízel otázka, proč jej tedy nejmenuje, když k oběma poparmenidovským myslitelům ve výkladu dojde. Otázka v záhlaví této studie by tedy vlastně mohla být dvojí. Proč není Anaximandros uváděn spolu s Miletčany, a není-li s nimi uváděn z důvodu jeho řazení vedle Anaxagory, proč tedy není v *Metafyzice* uveden právě spolu s nimi? Nezbyvá než spekulativně odvodit, že Aristotelovi se pochopitelně nejednalo o plný výčet, jak lze očekávat u Theofrasta, ale když došel k Anaxagorovi, Miletčana nezmínil z toho důvodu, že Anaxagorás s Empedokleem mu byli hlavními představiteli zmíněného způsobu vzniku a Anaximandros tedy ve srovnání s nimi poněkud zanikne. Již z prostého porovnání výskytu doslovných jmenovitých zmínek. Koneckonců samotná jména Miletčanů nejsou u Aristotela příliš frekventovaná a můžeme spíše tušit bezejmenné uvádění jejich koncepcí. Neuvést Anaximandra se pak rovná z Aristotelova pohledu drobnému opomenutí, které je zajímavé s odstupem let, kdy máme k dispozici tak málo textu, a kdy se snažíme zrekonstruovat názory vzdálené doby.

To by byla jedna z možných úvah. Ruku v ruce s ní ovšem vystupuje jiná možnost. Když Theofrastos nezastírá neurčitost Anaximandrova principu, lze soudit, že Anaximandrovo myšlení bylo pro peripatetiky obtížně zařaditelné do jejich výkladů. Snad již vzhledem k charakteru Anaximandrova spisu, který mohl být napsán pro pozdní myslitele poněkud vágní formou - pokud jej vůbec měli k dispozici. Navíc dnes můžeme soudit, že samotné τὸ ἀπείρον bylo Anaximandrovi přiřazeno jako princip až dodatečně. Může vyjadřovat peripatetickou „reakci“ na Anaximandrův text, kdy tento termín užíli pro koncept, který z Anaximandra vyčetli, ale pochopili jej a vyložili podle svých vlastních hledisek. Podobná skutečnost, kdy se Anaximandros „nevešel“ do peripatetického schematismu by v první řadě mohla osvětlit Aristotelovo mlčení o Anaximandrovi na začátku I. knihy *Metafyziky* (KAHN, Charles, 1960, s. 46).

Možná je ale Anaximandros v I. knize *Metafyziky* uveden. Ovšem tak, aniž by byl konkrétně jmenován. Jedná se o pasáže, které obsahují narážky na tzv. střední prvek. Aristotelés na celkem devíti místech hovoří o prvku, který je uprostřed mezi dvěma jinými a již od dob starověku byl střední prvek mnohdy přisuzován Anaximandrovi.¹¹ A právě o prvku, který měl být hustší než oheň a řidší než vzduch, Aristotelés pojednává v *Metafyzice* jen krátce poté, co jmenuje Empedoklea, Anaxagoru a také prvky ostatních iónských myslitelů (*Met.* I,7,988a30). Následně se zmiňuje o prvku, který je hustší než vzduch a zároveň řidší než voda (*Met.* I,8,989a14). Vzhledem k tomu, že se střední prvek vyskytuje právě mezi prvky, které měli postulovat ostatní iónští myslitelé, Thalés, Anaximénés a Hérakleitos, bylo by pro nás dnes jen přirozené, hledat mezi nimi právě Anaximandra (KAHN, Charles, 1960, s. 44).¹² Jak jsme již dříve upozornili, proti podobné úvaze však stojí výše uvedená pasáž z *Fyziky* (*Phys.* I,4,187a12-23), v níž je prvek, který je „hustší než oheň, ale jemnější než vzduch“, přiřazen skupině přírodních myslitelů, která je Anaximandrově skupině protikladná. Pokud by ovšem střední prvek představoval pouze kategorii do níž lze Anaximandra z jednoho hlediska zahrnout a z jiného nikoli, bylo by možné tento protiklad překlenout. Není-li ovšem celý problém tzv. středního prvku pouze Aristotelovou konceptuální interpretací v rámci jeho vlastního systému. Sám totiž nikoho jmenovitě se středním prvkem ve svých spisech nespojil, ačkoli již ze závěru úryvku *Metafyziky* (*Met.* I,7,988a28-32) se zdá, že skutečně existoval myslitel, jehož „nauka“ mohla úvahu o středním prvkem vyvolat. Třebaže formulovaná aristotelskou optikou, naznačuje, že se Aristotelés mohl „vyrovnávat“ s pojetím, které se příliš do peripatetického konceptu nevešlo. Zda se však na zmíněném místě *Metafyziky* opravdu jedná o Anaximandra, nemůžeme s jistotou tvrdit.

Summary

Aristotle presents an entire review of the Greek philosophy in his Metaphysics A. Surprisingly, there is no mention of Anaximander of Miletus there. This study investigates the fact, that Aristotle and Theophrastus mention Anaximander by name only in connection with

11) Aristotelés uvádí prvek mezi vzduchem a vodou v *Phys.* III,4,203a18, *Phys.* III,5,205a27, *De caelo*, III,5,303b12, *Met.* I,8,989a14. Mezi ohněm a vzduchem: *Phys.* I,4,187a14, *De gener. et corr.* II,1,328b35, *Met.* I,7,988a30. Obě možnosti jsou zmíněny také v *De gener. et corr.* II,5,332a19. Mezi vodou a ohněm v *Phys.* I,6,189b3. V *De gener. et corr.* II,5,332a20-22 je hustší než vzduch a oheň a řidší než ostatní.

12) Charles Kahn soudí (KAHN, Charles, 1960, s. 44): „For instance, there is absolutely no mention of Anaximander in the entire review of Greek philosophy in *Metaphysics A*, unless it is his doctrine which is meant by the intermediate element at *Met.* 988a30 and 989a14. The possibility of this total omission, corresponding to the mention of a comparable but unattested theory, seems too remote to be seriously entertained.“

Anaxagoras and Empedocles within the context of solving the problem of the coming-to-be. Therefore, we may suppose that Aristotle forget Anaximander in Metaphysics A because his doctrine was difficult for the Peripatetics to handle since it unifies the monistic principle with the pluralist doctrine of change. The other reason might be that Aristotle regarded Anaxagoras as more important than Anaximander to represent the doctrine of change as separation off of the opposites. On the other hand, we may suppose that the Anaximander's principle is understood as the doctrine of the intermediate element in Metaphysics A.

Seznam zkratk citovaných děl

(Spisy řeckých i latinských autorů uvádíme ve standardní latinské podobě.)

Aristotelés
De gener. et corr. - *De generatione et corruptione*
Met. - *Metaphysica*
Phys. - *Physica*

Pseudo-Aristotelés
MXG - *De Melisso Xenophane Gorgia*

Augustinus
De civ. dei - *De civitate dei*

Diogenés Laertios
DL - *Diogenis Laertii Vitae philosophorum*

Simplikios
In Arist. Phys. - *In Aristotelis Physicorum libros commentaria*

Themistios
Or. - *Orationes*

Seznam použité literatury

Prameny

DIELS, Hermann a Walther KRANZ (2004-2005): *Die Fragmente der Vorsokratiker*. I-III., Zürich: Weidmann.

České překlady pramenů

Není-li uvedeno jinak, překlady antických autorů pořídil na základě starších překladů V. Hladký a kol.

ARISTOTELÉS (1946): *Metafysika*. Překl. Kříž, Antonín. Praha: Jan Leichter.

ARISTOTELÉS (1984): *Člověk a příroda*. Překl. Kříž, Antonín, upravil Mráz, Milan. Praha: Svoboda.

ARISTOTELÉS (1996): *Fyzika*. Překl. Kříž, Antonín. Praha: Nakladatelství Petr Rezek.

Sekundární literatura

BOHÁČEK, Kryštof (2004): *Proč Gorgiás mluví. Úvod do filosofie nebytí*. Praha: Filosofia.

GOTTSCHALK, Hans (1965): Anaximander's Apeiron. *Phronesis* 10: 37-53.

HOBZA, Pavel, jr. (2005): *Střední prvek a Aristotelova katalogizace přírodních filosofů*. *Reflexe* 27: 51-74.

HÖLSCHER, Uvo (1970): Anaximander and the Beginnings of Greek Philosophy, in: Furlay, David a Reginald Allen, ed., *Studies in Presocratic Philosophy*, I., s. 281-322. New York: Routledge & Kegan Paul.

KAHN, Charles (1960): *Anaximander and the Origins of Greek Cosmology*. New York: Columbia University Press.

- KIRK, Geoffrey Stephen, RAVEN, John Earle a Malcolm SCHOFIELD (2004): *Předsókratovští filosofové. Kritické dějiny s vybranými texty*. Překl. Karfík, Filip, Kolev, Petr a Tomáš Vítek, Praha: OIKOYMENH.
- KOČANDRLE, Radim (2010): Anaximandros z Milétu. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- McDIARMID, John (1953): Theophrastus on the Presocratic Causes. *Harvard Studies in Classical Philology* 61: 85-156.
- SELIGMAN, Paul (1974): *The Apeiron of Anaximander*. London: Greenwood Press.

Motivy českých pracovních migrujících a strategie vstupu do cílového prostoru.

Zaměření na konomicko-politický kontext | Alena Pařízková

Alena Pařízková

Motivy českých pracovních migrujících a strategie vstupu do cílového prostoru. Zaměření na ekonomicko-politický kontext^{1, 2}

Abstract:

Labour migrants always leave their home country with some expectation and goals which they want to fill in the destination country. Their goals are strongly influenced by economic and political situation in both countries. This paper is based on an ethnographic research and it focuses on motives and strategies of current labour migrants from the Czech Republic. The most attractive country for them is the United Kingdom. They opened their labour markets for newcomers in May 2004 when the Czech Republic entered the EU. The research of current migrants shows that they look abroad for self-realization more than for purely economic reasons. Findings from the research indicate that the language plays the biggest importance in motivation for migration. However the economic motives still persist. The other influential factor for initiating migration is a favourable political situation. Among the contemporary labour migrants there can be detected two main strategies of entrance – the utilizing of social networks and using services of specialized labour agencies.

1) Tato studie vznikla s podporou Grantové agentury České republiky (grant č. 403/09/0038) a za finanční podpory vnitřního grantu Filozofické fakulty Západočeské univerzity v Plzni.

2) Toto je upravená a rozšířená verze textu, který byl přednesen v rámci workshopu „Inequalities and Migration in Post-communist Societies“ pořádaném Polskou sociologickou asociací v Poznani, 21. – 22. 09. 2009, a která byl zveřejněn v připravované knize.

Klíčová slova: pracovní migrace, motivy, migrační sítě, agentury, životní standard, ubytování, Velká Británie.

Key words: labor migration, motives, migration networks, agencies, living standard, accommodation, United Kingdom.

V případě ekonomické migrace opouští jedinci své rodné země proto, aby zlepšili svůj socio-ekonomický standard. Odjíždějí za lepší práci, výdělkem a získáním vyšší životní úrovně. Většina občanů České republiky, kteří ji v současné době opouštějí, může být zařazena do kategorie ekonomické migrace stejně jako většina občanů/ek zemí střední Evropy (OKÓLSKI, 2004). Celou druhou polovinu 20. století byla Česká republika, resp. tehdejší Československo, vyloučena z procesu pracovní mobility. Politická změna režimu po roce 1989 přinesla střední a východní Evropě v této oblasti nové možnosti. Do vstupu České republiky do Evropské unie (EU) v roce 2004 byla nedílnou součástí tohoto procesu ilegalita. Mnohé země Evropy sice otevřely po pádu Berlínské zdi své hranice pro bezvízový vstup, ale pracovní trhy zůstaly stále relativně uzavřené. Teprve postupně začaly „staré“³ země EU otevírat své pracovní trhy a tím také rozšiřovaly možnosti pro pracovní migraci. Tyto příležitosti stále rostou⁴.

Pracovní migranti/ky⁵ opouští svou zemi s určitými očekáváními a motivy, které chtějí v zahraničí naplnit. Tato očekávání jsou silně ovlivněna ekonomickou a politickou situací jak ve výchozím, tak cílovém prostoru. Existují také další významné faktory ovlivňující migrační proces, jako např. sociální či osobní důvody. Tento text se při analýze pracovní migrace z České republiky do Velké Británie soustředí zejména na faktory ekonomické a politické, neboť ty nejen že významně ovlivňují motivace k migraci a strategie odchodu pracovních migrantů/ek, ale také samy za posledních 20 let prochází v kontextu evropského prostoru významnými změnami.

Předkládaná studie je založena na kvalitativním výzkumu pracovních migrantů/ek z České republiky do zahraničí, konkrétně do Spojeného království Velké Británie

3) Jako staré země EU jsou označovány ty, které byly členy před 1. květnem 2004

4) Možnosti pracovní migrace se postupně objevovaly také do zemí mimo EU. Například Nový Zéland od roku 2005 otevřel programy pro získání pracovního povolení. Jedná se ale o programy s omezeným počtem krátkodobých pracovních víz ročně. Například program Czech Working Holiday Scheme nabízí ročně 1200 míst (více na: <http://www.immigration.govt.nz/migrant/stream/work/workingholiday/czechwhs.htm>). V současné době je pro občany České republiky nejatraktivnější prostor pro pracovní migraci uvnitř EU.

5) Pojmy migrující a migrant/ka označují jedince v migračním procesu. Jsou používány synonymně, a to ze stylistických důvodů.

a Severního Irska (dále jen Velká Británie)⁶. Jejím cílem je ukázat souvislosti mezi ekonomicko-politickou situací v obou zemích a motivy a jednáním migrujících. V tomto kontextu analyzují faktory, které české migrující ovlivňují v jejich rozhodování a motivují⁷ je k odchodu za prací do ciziny. Další zájem je soustředěn na volbu způsobu vstupu do cílového prostoru. Na základě výpovědí migrujících prezentují, jak se během posledního desetiletí změnily strategie vstupu do cílového prostoru, tedy v tomto případě do Velké Británie. Stanovené cíle migrujících jsou úzce provázané s požadavky na životní standard v procesu migrace. Tento vztah analyzují skrze dráhy bydlení zpovídanych jedinců.

Metoda sběru dat:

Studie je vedena optikou a metodologií kvalitativního paradigmatu, konkrétněji zásadami interpretativního výzkumu. Ten umožňuje hlouběji nahlédnout do komplexnosti fenoménu pracovních migrací a zkušeností samotných aktérů. Práve z tohoto důvodu mi kvalitativní paradigma bylo průvodcem pro hledání odpovědí na otázku, „jak je sociální zkušenost vytvářena a jaký je jí dáván význam.“ (DENZIN a LINCOLN 2005:10). Hlavním výzkumným nástrojem jsou hloubkové rozhovory s narativními⁸ prvky s pracovními migranty/kami. Informace z rozhovorů doplňují statistickými daty z obou zemí – zemí původu a cílové země.

Výzkum se soustředí na pracovní migranty/ky směřující na počátku své zkušenosti do nízko-kvalifikovaných pracovních pozic, v nichž stále nachází (zejména své první) zaměstnání většina imigrantů/ek přicházejících z nově přistoupivších zemí⁹ (HOME OFFICE 2009). Migrující - „nováčky“ tedy často směřují do sekundárního trhu práce. Tento typ migrace považují za symbol pracovní migrace, který je nejčastěji ve veřejném diskursu zviditelňován a problematizován. Počáteční směřování do nekvalifikovaných

6) Další oblíbenou destinací českých pracovních migrantů/ek je také Irsko. Z tohoto důvodu byli také vybíráni k rozhovorům jedinci, kteří pracovali v Irsku. Ale z finančních důvodů byl výzkum v zahraničí omezen pouze na Velkou Británii, tudíž se studie soustředí pouze na tento prostor.

7) Motiv v tomto textu definuji jako důvod a příčinu určitého chování.

8) Naraci definuji jako orální „delší příběh o významném aspektu života jedince“ (Chase 2005:652).

9) Většina registrovaných imigrantů v období od května 2004 do března 2009 pracovala na různých pozicích v továrnách (28 %), skladech (8 %), v balárnách (6 %), kuchyních a cateringu (6 %) nebo jako uklízeči/práce v domácnostech (6 %) Další pracovní pozice patří k nejčastěji registrovaným pracím jsou čistič, čističnice, pokojská, práce v zemědělství, konstrukce a prodej (HOME OFFICE 2009: 14).

a nízkokvalifikovaných pracovních pozic v cílovém prostoru bylo tedy hlavním kritériem volby konverzačních partnerů/ek.

Pro účel této studie jsem vyhledávala jedince, kteří v současné době stále jsou migrujícími nebo jejich zkušenost s pracovní migrací není starší než deset let. Hloubkové rozhovory byly vedeny jak se současnými migrujícími ve Velké Británii, tak také s jedinci, kteří svou migrační zkušenost ukončili a nyní žijí v České republice. Nakonec jsem zpo- vídala 62 konverzačních partnerů a partnerek během let 2008 a 2009, z nichž svou mi- grační zkušenost již ukončilo 14 zpovídaných jedinců. Zbytek v době rozhovoru stále žil a pracoval ve Velké Británii.

První série rozhovorů byla uskutečněna v červenci roku 2008 ve Velké Britá- nii. Další sada rozhovorů byla uskutečněna v březnu až květnu 2009 v České republice. Poslední rozhovory se odehrály opět ve Velké Británii. Základním tématem rozhovorů byla migrační zkušenost jedince. Konverzační partneři/rky byli nejprve požádáni, aby vy- právěli svůj „příběh“ odchodu do ciziny. Po skončení jejich vyprávění byly migrujícím kla- deny rozvíjející dotazy k jednotlivým užším tématům migračního procesu, které tvořily následující osu – důvody odchodu, vstup do cílového prostoru a orientace v něm, pra- covní a životní zkušenosti, otázka návratu. Cílem bylo získat komplexní popis a hodno- cení zkušeností migrantů a migrantek. Data byla analyzována s pomocí softwaru MA- XQDA 10 a se zapojením principů tematické analýzy.

Participanti/ky výzkumu byli kontaktováni přes osobní síť, pomocí tech- niky sněhové koule a prostřednictvím webové stránky věnující se pracovním migrujícím z České republiky. Již na začátku výzkumu jsem si byla vědoma rizika přílišné podobnosti konverzačních partnerů/ek a jejich zkušeností, které je spojeno s hledáním prostřednic- tvím již existujících kontaktů. Z tohoto důvodu jsem se rozhodla také hledat počáteční body nabalovacího procesu na speciálních webových stránkách, které slouží jako plat- forma pro pracovní migrující ve Velké Británii¹⁰. S žádostí o rozhovor jsem tedy oslovo- vala diskutující a inzerující jedince na těchto webech. Odezva a ochota takto oslovených jedinců k rozhovoru byla výrazně nižší, než pokud byl rozhovor zprostředkován pomocí osobního kontaktu. Přesto se touto cestou povedlo diverzifikovat konverzační partnery/ ky v kontextu jejich migračních „příběhů“.

10) Vzhledem k popularitě Velké Británie jako cílové destinace mnoha českých a sloven- ských pracovních migrujících existuje značné množství webových stránek, které se tomuto tématu věnují. V mnoha případech se jedná o inzertní weby pracovních agentur, ale existu- jí také stránky souzřící jako platformy pro výměnu zkušeností, názorů a tipů mezi migrující- mi samotnými, např. www.pohyby.co.uk.

Charakteristiky konverzačních partnerů/ek:

Celkem bylo pro účely výzkumu získáno 62 konverzačních partnerů/ek, kteří byli rovnoměrně rozděleni podle pohlaví (32 mužů, 30 žen). Více než polovina zpovídaných migrujících byla mezi 27–33 lety (46). Statistiky britského úřadu Home Office ukazují, že 81% zahraničních pracovníků/ic registrovaných od května 2004 do března 2009 je věkem mezi 18–34 lety a poměr mužů k ženám je 56:44 (HOME OFFICE, 2009b). Tyto statistiky nerozlišují mezi národnostmi migrujících, ale lze předpokládat, že pracovní migrující z České republiky nejsou s těmito trendy v rozporu. Uvedené věkové rozpětí konverzačních partnerů/ek je také v souladu s Jansenem (1970) definovaným věkovým rozpětím, ve kterém je jedinec k migraci nejochotnější. Jansen (1970, s. 14) toto rozmezí stanovuje mezi 20.–34. rokem. Fakt, že pracovní migrace je skoro rovnocenná z hlediska pohlaví, lze pokládat za výsledek předchozí politické a ideologické situace. Politická ideologie socialismu emancipovala ženy v kontextu participace na placené práci a ustavila jako normu jejich účast na trhu práce (MOROKVASIC, 2004; GAL a KLIGMAN, 2000)¹¹. Z hlediska vzdělání byli nejpočetnější skupinou mezi konverzačními partnery/kami jedinci se středoškolským vzděláním (34), velkou část tvořili migrující s vysokoškolským diplomem (23) a pouze pět konverzačních partnerů/ek bylo vyučených. Ve většině případů se jednalo o individuální akt migrace, proces nezávislý na rodinných rozhodnutích. Tato skutečnost je dle některých autorů příznačná pro většinu migrujících ze střední a východní Evropy (např. MOROKVASIC, 2004). Velmi často lze nalézt migrující nesezdaný a bezdětný pár. Mezi respondenty takto odešlo do ciziny 14 z nich.

Většina pracovních migrantů/ek z České republiky plánuje a realizuje svůj pobyt v cílovém prostoru pouze na určité časové období a plánuje se vrátit zpět. Jana Vavrečková (2006) ve svém průzkumu velikosti migračního potenciálu českých občanů zjistila, že nejpreferovanější plánovaná délka migrace se u téměř poloviny respondentů pohybovala mezi jedním a dvěma roky. Většina konverzačních partnerů/ek z mého výzkumu uvedla, že plánovaná doba pobytu byla 1 až 2 roky (29). Nežádka se ale stane, že migrující plánovanou dobu pobytu překročí. Většina z bývalých migrujících, kteří již

11) *Tento proces byl ale značně limitován, neboť další mocenské vztahy zůstaly nezměněné a genderové nerovnosti zůstaly ukryté pod oficiální rétorikou (True 2003; Morokvasic 2004; Šmausová 2006). Nicméně fakt, že se participace žen na placené práci stala v rámci společnosti střední Evropy normou, je pokládán za jeden z důležitých faktorů ovlivňující budoucí migrační toky z těchto zemí. „Normálnost“ participace žen na trhu práce lze definovat jako faktor ovlivňující vnímání mezinárodní migrace ženami ze střední Evropy jako „přirozené“ alternativy pracovního uplatnění po uvolnění státních přeshraničních politik.*

ukončili svou zkušenost, zůstala v Británii 2 roky (7). Doba pobytu současných migrantů se pohybuje v rozmezí 3 až 7 let (33).

Proč Velká Británie?

V současné době je nejatraktivnější zemí pro české občany v migračním procesu Velká Británie. V polovině roku 2006 pracovalo ve „starých“ zemích EU zhruba 43000 českých občanů/ek. Z tohoto počtu pracovala ve Velké Británii skoro polovina z nich – 22000 (VAVREČKOVÁ et al., 2007). Tento poměr se nezměnil ani v důsledku ekonomické krize. Ke konci roku 2009 se stále jednalo o zemi s nejvyšším počtem registrovaných pracovníků/ic, jednalo se o 30 500 občanů/ek České republiky (MPSV)¹². Tato země byla také nejpreferovanější zemí ve výzkumu migračního potenciálu českých občanů/ek uskutečněného mezi lety 2000–2005 (Vavrečková 2006). Nutno podotknout, že udávané počty českých pracujících migrantů/ek zastupují pouze migrující registrované¹³. Počet skutečných pracovních migrantů/ek bude vyšší, neboť i přes legálnost práce a pobytu se ne všichni migrující registrují na příslušných úřadech.

Motivy k odchodu a stanovené cíle:

Motivy vztahující se k rozhodování o uskutečnění pracovní migrace lze rozdělit do dvou základních kategorií – ekonomické a ne-ekonomické. Ve spojitosti s pracovní migrací lze vyzdvihnout ekonomické motivy, jejichž důležitost je významně ovlivňována vývojem ekonomické situace v zemi původu a cílové zemi. Mezi tyto motivy patří snaha ušetřit určitý obnos peněz za specifickým účelem, nezaměstnanost v regionu původu nebo hledání lepších podmínek pro podnikání. S proměnou důležitosti ekonomických motivů se také mění význam těch ne-ekonomických, čemuž se věnuje tato kapitola.

Z klasických mikro-pohledů na pracovní migrace jsou osoby v ní účastné racionálně myslící individua, která usilují o zvýšení svého příjmu. Z tohoto důvodu tyto osoby odchází tam, kde jsou vyšší výdělků a poptávka po pracovní síle (MASSEY et al., 1998). Z této perspektivy jim větší výdělků v cílovém prostoru pomáhají našetřit peníze rychleji a tím naplnit své cíle, například koupí bytu či financování stavby domu. Pohledy zdůrazňující

12) Ministerstvo práce a sociálních věcí na základě získaných statistických dat uvádí, že ke konci roku 2009 působilo na území států EU/EHP a Švýcarska 76 466 českých zaměstnanců (MPSV). Jak je ukázáno v textu, skoro polovina z nich je registrována ve Velké Británii. Je třeba upozornit, že se jedná pouze o orientační údaj, neboť mnohé země zaměstnance jednotlivě neevidují, ale pracují pouze s odhady. Další statistické údaje zastupují pouze ty migrující, kteří jsou v daných zemích řádně registrováni.

13) Ve Velké Británii měli migranti z nově přistoupivších zemí povinnost se registrovat v rámci programu Work Registration Schedule po dobu prvního roku jejich práce. Tato povinnost byla k 30. 4. 2011 zrušena.

jedince jako racionální ekonomické aktéry byly v průběhu let podrobeny silné kritice, přesto ale zůstává prostor pro jejich částečné využití. Massey a jeho kolegové (1998, s. 78) poukazují na to, že platové rozdíly budou v migračním procesu stále důležitým faktorem, na který budou toky mezinárodní migrace „citlivě“ reagovat. Minimálně ve svých počátečních fázích. Stejně tak lze na rozhodnutí k migraci a následné jednání v ní do určité míry pohlížet jako na racionální odpovědi na strukturální podmínky prostředí (MASSEY et al., 1998). Ekonomické pohledy definující migrující jako racionálně reagující aktéry je ale možné zaměřit pouze na „dobrovolné“ migrační toky s vysokou mírou svobody“ (KIVISTO a FAIST 2009, s. 37). Na druhou stranu je nutné zdůraznit, že mzdové rozdíly nevyvětlí komplexnost migrace v současném světě, neboť ta vyžaduje zapojení do analýz dalších faktorů. Jedná se například o státní a nadnárodní migrační politiky, welfare stát, gender, domácnosti či význam sociálních sítí (WALLACE, 2001). Zejména sociální kontext migračního procesu je definován jako nejvýznamnější faktor působící na migrační toky a jednotlivé aktéry (BOYD 1989, PORTES 1995, MASSEY et al. 1998). Přesto je nutné mít na paměti, že migrace je výsledkem interakce sociálních, ekonomických a politických faktorů (BOYD 1989).

V kontextu pracovní migrace z České republiky lze zdůraznit racionální ekonomický kalkul¹⁴ jejích aktérů, kteří nebyli nuceni migrovat z důvodu válečných ohrožení, hladomoru či diskriminace¹⁵ a jedná se tedy o migrační tok s vysokou mírou dobrovolnosti pohybu. Výzkumy v sousedním Polsku hovoří o tamější emigraci jako o způsobu, jak vyhovět potřebám nově vzniklé střední třídy a nikoli jako o strategii přežití (MOROKVASIC, 2008). Zejména se jedná o zajištění přístupu ke konzumu, na který by lidé jinak nedosáhli – bydlení, auta, módní oblečení (MOROKVASIC, 2008). Na stranu druhou je také nutné pracovat s vlivem dalších faktorů. V souvislosti se zjišťováním motivů a cílů se jedná zejména o migrační politiku, migrační síť a migrační průmysl.

Ekonomická situace v České republice a nízký kurz české koruny vůči některé zahraniční měně (zejména „západních“ zemí) po delší dobu podporovaly silnou pozici ekonomických motivů v migraci českých občanů/ek do zahraničí. Mnoho pracovních migrantů/ek odjíždělo s jasně definovanými ekonomickými cíli, kterým na určitou dobu podřizovali vše ostatní. Strategii mnoha z nich se stal princip - v cizině našetřit a utráčet až doma. Toto migrační jednání mnohdy reflektovalo celospolečenské procesy. Po roce 1989

14) V rámci tohoto kalkulu mohou být také rozlišovány další ne-ekonomické zisky a náklady, které jedince lákají či odrazují v participaci na pracovní migraci. Neekonomickými faktory ovlivňujícími proces rozhodování v kontextu pracovní migrace může být například zlepšení jazykových schopností, získání nových zkušeností, přístup ke kvalitnějším školení či lepším technologiím.

15) Jedinou zkušeností v tomto kontextu je emigraci Romů, jejichž odchod z České republiky je odůvodňován existencí etnické diskriminace.

začala Česká republika procházet ekonomickou a politickou transformací. Důsledkem dřívějšího ekonomického a politického vývoje byla nižší ekonomická úroveň České republiky, než tomu bylo u většiny „starých“ členských zemí EU a tedy také u Velké Británie. Přestože Česká republika pomalu dohání ekonomickou úroveň zmíněných zemí, rozdíly v příjmech a kupní síle občanů stále existují¹⁶.

Situace se začala měnit na přelomu let 2006 a 2007. Česká republika prokazovala stabilní a pozitivní ekonomický růst (ČSÚ, 2009b) a stále rostoucí životní standard svých občanů. Oproti tomuto vývoji docházelo k poklesu kurzu britské libry vůči české koruně, ke sbližování kupní síly příjmů v obou zemích a ke stále se zvyšující konkurenci mezi migrujícími na pracovních trzích v tradičních cílových zemích (např. pracovní trhy se otevírají stejnou měrou pro občany všech nových členských zemí EU¹⁷, a dále je nutné započítat konkurenci migrujících z dalších zemí.). Jedním z příkladů změny ekonomické situace může být vývoj kurzu britské libry vůči české koruně. Kurz byl na svém vrcholu mezi lety 1999–2001 (zhruba 57 korun za libru), poté začal pomalu klesat. Zlom nastal v polovině roku 2007 a v současné době je kurz okolo 30 korun za libru (KURZY. CZ). Toto je jeden z významných faktorů ovlivňujících motivy a strategie pracovních migrujících. „Důležité je, že se to tady pomalu přestává vyplácet. Sedm let zpátky, když jsem sem přišel, tak libra byla za 60 korun, teď je za 30. Pro život je to dobrý, ale moc toho neušetříš.“ (muž, 30 let, 7 let)¹⁸.

Tento muž a také další jedinci, kterých se tento zájem týkal, bedlivě sledoval vývoj směnného kurzu mezi českou korunou a britskou librou. Snížování rozdílu vnímal jako ztrátu, která snižovala atraktivitu pracovní migrace do Velké Británie pouze z ekonomických důvodů. Jedním z indikátorů tohoto vývoje může být klesající počet českých občanů registrujících se každoročně k práci ve Velké Británii na úřadě Home Office. Za poslední tři roky počet žádostí o registraci klesl zhruba o 1000 žadatelů za rok a statistiky ukazují, že se tak bude dít i v roce 2009 (HOME OFFICE 2009a)¹⁹.

Do tohoto vývoje zasáhla v roce 2008 finanční krize. Nestabilita ekonomické situace sebou přináší zvýšenou nezaměstnanost, což ohrožuje zejména vyhlídky pracovních

16) Na přelomu let 2008/2009 byla v kupní síle příjmů na obyvatele Velká Británie na místě 11., zatímco Česká republika na místě 23. ze 40 evropských zemí (GOLA, 2009).

17) Toto neplatí pro Maltu, jejímž občanům se otevřely pracovní trhy celé EU v momentě vstupu v roce 2004.

18) Konverzační partneři/ky jsou identifikováni skrze pohlaví, věk a počet let strávených v zahraničí.

19) Otázkou zůstává, zda je pokles žádostí v roce 2008 pouze důsledkem zlepšujícího se ekonomického vývoje v České republice. Určitý, ale nikoli významný, vliv má také jistě trvající rozšiřování pracovních možností v dalších zemích EU. Není pravděpodobné, že by významný vliv sehráli neregistrovaní migranti. Těch je určité množství, ale z dlouhodo-

migrantů/ek. V důsledku současné finanční krize tak dochází k nestabilitě pracovních míst²⁰ a obtížnému hledání nových pracovních příležitostí. V důsledku tohoto vývoje lze předpokládat, že globálně poklesne počet mezinárodních pracovních migrantů/ek (SWARD a SKELDON 2009). Migrující totiž jako jedni z prvních při ekonomických otřesech ztrácí práci (KOEHLER et al. 2010). Z krátkodobého hlediska zažívají cílové země větší odchod imigrantských pracovníků a snížení příchodu nových (CASTLES 2009). Také ve Velké Británii pravděpodobně v důsledku tohoto vývoje rostl počet migrujících, kteří zemi opouští, a klesalo množství nově příchozích. V kontextu pracovních migrací nových členských zemí EU, opustila Velkou Británii skoro polovina migrujících z nových zemí EU, kteří přicházeli po roce 2004²¹ (KOEHLER et al. 2010). Nejedná se ale o homogenní proces postihující stejnou měrou všechny migrující. Ekonomičtí migranti/ky pociťují dopady ekonomické krize odlišně v kontextu svého profilu²² a pozice v rámci trhu práce (KOEHLER et al. 2010). Statistiky ukazují, že krize zasáhla více určité oblasti pracovního trhu, například stavebnictví, zatímco vliv na pozice v servisním sektoru péče, vzdělávání a zdravotnictví je méně negativní (KOEHLER et al. 2010). Je tedy potřebné reflektovat vlivy ekonomické krize na migrační toky, ale je nutné si při tom uvědomovat, že z dlouhodobého hlediska tento vývoj nezasahuje všechny migrující stejnou měrou.

Konverzační partnery/ky tohoto výzkumu většinou uváděli, že finanční krize do jejich životů téměř nezasáhla. Jako hlavní důvod poměrně vlažného vnímání ekonomické krize uváděli, že „*ty místa, co dělám já, ty místa pořád budou*“ (muž, 30 let, 3 roky) a „*tuhle práci stejně moc Angličani dělat nechtějí*“ (žena, 29 let, 6 let). Přesto ekonomická krize ovlivňuje také je samotné. „*Ale samozřejmě, že pokud to slyšíš v rádiu každý den, že spousta lidí ztrácí zaměstnání, tak myslím, že to ovlivňuje každého*.“

bého hlediska nelze předpokládat, že by odmítání registrace získávalo mezi migrujícími na oblibě. V roce 2009 začíná tyto počty registrovaných migrantů/ek také ovlivňovat ekonomická krize, která snižuje možnosti nalezení pracovního uplatnění ve Velké Británii.

20) Průměrná míra nezaměstnanosti v zemích EU vzrostla mezi lety 2008 a 2009 o necelá 4 % (ze 7 % na 9,9 %) (KOEHLER et al. 2010).

21) Občané/ky členských zemí EU reagují více na ekonomické změny a propady trhu práce, neboť odchází s vědomím, že se mohou vrátit zpět. Chování migrujících ze zemí mimo EU je v tomto případě odlišné. Ti více vyčkávají a snaží se zůstat uvnitř evropských hranic (KOEHLER et al. 2010). Dle autorů zprávy Migrace a ekonomická krize (KOEHLER et al. 2010) je potřebné se také ptát, do jaké míry má na současný odliv imigrantů z Velké Británie dopad sama ekonomická krize. Otázkou je, zda se nejedná o přirozený útlum objemu migračních toků a „ochabování“ migrační euforie, která nastala po otevření hranic a trhu práce z roku 2004.

22) Profil migrujících je tvořen jejich právním a občanským statutem a dále vzděláním, věkem, kvalifikací a genderem (KOEHLER et al. 2010).

I toho, kterej má celkem stabilní zaměstnání. A že každej se snaží šetřit peníze, i když nemusí. Takže z toho důvodu, nezasáhlo mě to až tak, ale snažím se být trošku opatrnější s mým penězma.“ (žena, 28 let, 7 let).

Výzkum současných migrujících ukazuje, že ti již v zahraničí hledají mnohem komplexnější cíle zaměřené spíše na seberealizaci než na uskutečnění čistě ekonomických cílů. Pro většinu zpovídaných migrujících je finanční stránka migrace stále důležitá, ale již není jediným a nejdůležitějším cílem. Rozhodnutí k migraci je obvykle poskládáno z několika motivací najednou. Jen v nemnoha případech konverzační partner/ka uvedl pouze jeden jediný motiv odjezdu a ani další motivy nevyplynuly z rozhovoru. Při výpovědích současných migrujících o jejich motivech a cílech hraje významnou úlohu také možnost legálního migračního procesu. Legální je nejen vstup do země, ale také život a práce v ní. Velká Británie spolu s dalšími dvěma zeměmi (Irsko, Švédsko) jako jediné otevřely své pracovní trhy v květnu roku 2004, když Česká republika vstoupila do EU. Díky otevření svého pracovního trhu již nebyl důvod obávat se sankcí a důsledků za nelegální pobyt a práci. Legalizace také výrazně zjednodušuje celý proces migrace, neboť není nutné splňovat přísné podmínky pro vstup do země²³ a usilovat o získání pracovního povolení, pokud jedinec chce svůj pobyt a práci legalizovat. Jediným požadavkem britských úřadů na zahraniční pracovní migranty z nových zemí EU byla registrace na úřadě Home Office v programu registrace pracovníků (Working Registration Scheme)²⁴.

Legálnost migraci nejen zjednodušuje, ale také spolupřispívá ke snížení pocítované nebezpečnosti tohoto procesu. Zatímco v procesu migrace do cizí země a na větší vzdálenost je stále obsažena určitá míra rizika, současné politické okolnosti a silná infrastruktura spojující obě země tato rizika v očích migrujících snižují a upozaďují. Zejména vnímaná relativní blízkost má výrazná pozitiva v očích migrantů a je

23) Například požadavek určitého obnosu peněz při cestě přes hranice.

24) Do 30. 4. 2011 představovala registrace vyplnění jednoho formuláře a zaplacení příslušného poplatku (90 GBP). Tento požadavek ale nebyl jediný v celém procesu začlenění do pracovního trhu. Pracovní migranti si ještě musí zařídit číslo státního pojištění (National Insurance Number) a otevřít bankovní účet. Pokud respondenti upozorňovali na překážky ztěžující celý proces, pak je spojovali zejména s otvíráním účtu (jež je podmíněn dokladem o pobytu v UK – např. jakýmkoliv účtem adresovaným žadateli a doručeným na adresu ve Velké Británii).

také významným důvodem toho, proč volba padá na Velkou Británii. Zde je zdůrazňováno zejména poskytování pocitu bezpečí:

„Protože si myslím, že je to jednodušší než jet třeba do Ameriky. A pro mě to bylo důležité, že to bylo blízko Čech a vždycky, kdyby se cokoliv stalo, je to easy, je to jednodušší odjet do Čech, že jo.“ (žena, 28 let, 3 roky).

„Víš, že kdyby se něco stalo, když selžeš, vždycky můžeš jít domů.“ (muž, 33 let, 4 roky).

Konverzační partneři/ky v rozhovorech zmínili 15 různých důvodů, proč se rozhodli odejít do Británie. Ty nejvíce citované jsou uvedeny v následujících řádcích. Současní migrující kladou značný důraz na anglický jazyk: *„A ani ne tak za penězma, což sem jede, nebo jezdila sem většina lidí. Ale před těma dvěma lety, kdy byl ten kurz někde na 40 korunách, tak sem si říkal, neježu sem vydělávat nějaký těžký peníze. Spíš sem sem jel za tím studovat angličtinu, najít nějakou tu práci, poznat život tady. Taky trošku jiné život.“* (muž, 27 let, 2 rok). Hlavním motivem migrace tedy byla nespokojenost s úrovní svých jazykových schopností a poznání. Konverzační partneři/ky tak nejčastěji definovali svůj cíl – potřebu naučit se nebo zlepšit angličtinu (28 krát). Angličtina byla také cílem tohoto zpovídaného muže: *„Do Anglie jsme jel hlavně kvůli jazyku. Zlepšit se v něm. No se spíš naučit.“* (muž, 34, let, 7 let). Mezi migrujícími je v důrazu na jazyk nalézt určité rozdíly. Za prvé, pro bývalé²⁵ migrující nebyl jazyk jediným a hlavním motivem k migraci. Za druhé, současní migranti/ky se již nespolehnají pouze na denní kontakt s jazykem a komunikaci s rodilými mluvčími, tak jako to převážně dělali migrující z dřívějších. Současní migrující začínají více investovat čas a peníze do zlepšení svých jazykových schopností. Skoro třetina z konverzačních partnerů/ek²⁶ (19) si platila a navštěvovala ve Velké Británii jazykové kurzy.

Systematické úsilí cílené na zlepšení jazykových schopností podporuje tvrzení o poklesu významu ekonomických motivů k migraci. Pokud je totiž pro jedince dominantní finanční přínos migrace, pak i čas strávený na kurzu vnímá jako ušlou mzdu, což je ekonomicky nevýhodné. V těchto případech migrující chtějí pracovat tolik hodin, kolik jen mohou, aby tak zvýšili svůj příjem a ušetřili více peněz. Pokud jim tedy zaměstnavatel nabídne přesčas, akceptují je. Zůstávají v práci na úkor volného času a nemohou pak pravidelně navštěvovat jazykové kurzy. Možnost zůstat v práci déle upřednostňovala také následující konverzační partnerka se svým přítelem: *„(Znalost anglického jazyka)* ²⁷ *No tak to je tragédie. My jsme chodili do školy, na takový kurzy. Ale když jsme pak mohli mít přesčas, když nám to zaměstnavatel nabídl, tak jsme zůstávali, to je jasný. Takže na*

25) Jako bývalé migrující označuji ty konverzační partnery/ky, kteří svou migrační zkušenost již ukončili a nyní žijí v České republice.

26) Mezi těmito konverzačními partnery/kami jsou dva jedinci ze skupiny bývalých migrantů.

27) Značky v transkripci: (...) vynechaná část citace; (.) pauza; (---) vynechán konkretizující název či jméno; (text bez kurzívy) vloženo autorkou textu.

školu nebyl čas." (žena, 32 let, 5 let). Další překážkou pro navštěvování jazykových kurzů a v pravidelném jazykovém vzdělávání jsou směnné provozy, ve kterých mnozí migrující pracují. Konverzační partneři/ky pracující v těchto provozech shodně deklarovali neochotu platit jazykové kurzy, neboť nemohou chodit na všechny hodiny. Zbytečně vynaložené náklady při časté absenci vnímá také tato migrantka: „*Ale práce ta mi neumožňuje, abych pravidelně chodila na kurzy. A když si je musíš platit a víš, že tam nebudeš moc chodit pokaždé, tak se ti to za to nechce dát.*" (žena, 30 let, 4 roky). Také nestandardní pracovní doba komplikuje participaci na jazykových kurzech, jak uvádí konverzační partner: „*No je to tím, že já dělám práci, kdy já chodím spát okolo šesté ráno (...), a prostě není to jednoduchý.*" (muž, 30 let, 3 roky).

Dalším faktorem ovlivňujícím investice do zlepšení jazykových schopností je únava. Konverzační partneři/ky uváděli, že je obtížné hodně pracovat a poté navštěvovat kurzy a ještě se věnovat domácí přípravě. Obtížnost skloubení práce a systematického zlepšování jazykových schopností řešil také tento migrant:

„Já jsem začal studovat tady institut s angličtinou. Což byla dobrá škola. (...) A byly to nějaký 3 hodiny denně 5 dní v týdnu za 400 na rok. No, což je prostě zadarmo. (...) No, takže jsem dělal tu školu 3 měsíce, a po těch 3 měsících to fakt nešlo. To si chodila z práce utahaná, přišel si někdy v půl třetí ve tři domu a v půl pátý, abys prostě jela do centra do školy na tři hodiny. Tři měsíce jsem to vydržel, pak jsem to snížil na tři dny v týdnu. Protože člověk trošku ten odpočinek potřebuje.“ (muž, 27 let, 2 roky).

U tohoto konverzačního partnera i přes deklarované obtíže zůstává rozvoj jazykových dovedností prioritou, neboť hledá cesty, jak dále kurzy navštěvovat. Práce v cílovém prostoru se v tomto případě stává nutným prostředkem realizace deklarovaných neekonomických cílů.

Také dle dalších vyjádření konverzačních partnerů/ek, velké pracovní vytížení a únava jim neumožňovali navštěvovat jazykové kurzy, ačkoliv zlepšení jazyka bylo pro ně důležitým motivem migrace. V tomto případě zůstávala jejich jediným způsobem pro zlepšení znalosti anglického jazyka „pouze“ každodenní komunikace s rodilými mluvčími. Tato strategie převažovala u bývalých migrujících, u kterých převažují ekonomické důvody, ale zároveň jim není lhostejná jejich znalost místního jazyka. Tento způsob uvažování lze stále nalézt také mezi současnými migranty/kami. Jak sami ale konstatují, spoléhání se na komunikaci s rodilými mluvčími může být však velmi zrádné. V tomto případě totiž velmi záleží, v jakém prostředí se migrující nachází a zejména v jakém pracuje. Pokud pracuje a žije s dalšími migranty/kami ze stejné země nebo země s blízkým jazykem, stává se pro něj velmi obtížné na jazykových znalostech intenzivněji pracovat a ve větší míře je zlepšovat. Zajímavou výukovou metodu uvedli tři konverzační partneři/ky, nezávisle na sobě. Jazyk se učili nejen díky každodennímu kontaktu s ním, ale také s pomocí on-line her, jejichž hlavním komunikačním jazykem je angličtina.

V obecné rovině lze konstatovat, že jazyk vidí migrující jako klíčový zejména proto, že zlepšováním svých schopností investují do svého vlastního vzdělání a navyšují

tak svůj lidský kapitál využitelný při návratu zpět do České republiky. Jsou si také vědomi toho, jak úroveň znalosti anglického jazyka zlepšuje jejich šance na pracovním trhu ve Velké Británii. Schopnost v určité úrovni ovládnout jazyk má dle následujícího konverzačního partnera nejen praktickou ale také symbolickou hodnotu, která „nálepkuje“ jedince na trhu práce: *„Jazyk je jednoznačně klíčový. To rozhodně. Protože neznalost jazyka ukazuje na určitou neschopnost, že jo, když se ani nenaučíš jazyk?“* (muž, 30 let, 7 let). Jazyk je klíčem ke dveřím, za kterými se skrývá lepší pracovní pozice, tzn. zejména zajímavější práce, dobré pracovní podmínky a lepší finanční ohodnocení. Pokud tedy migrující plánuje pracovní kariéru, je pro něj nezbytné získat dobrou úroveň angličtiny. Obecně platí, že ignorování jazyka je výraznou bariérou k pracovním příležitostem. Tento závěr také svým výrokem potvrzuje pracovnice agentury sídlící ve Velké Británii a věnující české a slovenské klientele pracovních migrantů a migrantek: *„Klíčem je jazyk. Ani my sami nevezmeme (na práci) nikoho bez angličtiny, musí umět alespoň trochu. Když přijde bez jazyka, řekneme mu, napřed se trochu nauč a pak přijď.“* (pracovnice agentury)²⁸.

Zdůrazňování jazykových motivů neznamená, že ekonomické důvody mizí úplně. Následující tři motivy náleží do kategorie ekonomických motivů. Druhým nejčastěji uváděným motivačním faktorem byl cíl vydělat „nějaké peníze“ (12 krát). Pro 9 konverzačních partnerů/ek byl tento důvod hlavním motivem k migraci. Plánovali, že ušetří peníze na koupi bytu nebo na další cestování. Další konverzační partneři/ky uvedli, že při odchodu do zahraničí měli neurčitou představu většího obnosu peněz, stejně jako tato žena: *„No tak původně, naučit se angličtinu a vydělat pár peněz.“* (žena, 31 let, 7 let). Finanční motivy byly zdůrazňovány silněji v rozhovorech s bývalými migrujícími než těmi současnými. Původ nízkého počtu migrujících udávajících jako svůj hlavní motiv našetření financí je možné hledat v reflexi ekonomického vývoje obou zemí. V současné době je dle vyjádření konverzačních partnerů/ek úspora peněz komplikovaná, pokud chce jedinec mít určitý uspokojivý životní standard a osobní život.

Třetí zmiňovaný důvod k migraci byl spojen s nezaměstnaností nebo nespokojeností s prací.

„Tak jasné, tak peníze, protože doma práce nebyla, v tu dobu. To asi jako je jeden z největších důvodů, když jsem se rozhodla. Takhle já jsem měla možnost v Čechách mít práci, (...) ale za ty peníze, když jsem si to propočítala, (...) tak tohle jsou směšný peníze, za který já bych, mám spoustu de facto pojistek nejrůznějších a byt platit v Čechách, tak to mě

28) V rámci terénního výzkumu ve Velké Británii jsem hovořila nejen se samotnými migrujícími, ale také s dalšími jedinci, kteří v rámci cílového prostoru k procesu migrace vztahují. Jednalo se také o zaměstnance pracovních agentur zaměřujících se na české migrující. Tyto rozhovory jsou v analýze identifikovány jako samostatná skupina rozhovorů.

zbude na snídani a na svačinu, na oběd a na večeri už nemám. To byl jeden z těch důvodů, proč jsem v těch Čechách ani nemohla zůstat. (žena, 33 let, 5 let).

Nemožnost získat zaměstnání s adekvátním platovým ohodnocením v místě bydliště motivovalo tuto konverzační partnerku k odchodu do ciziny. Nezaměstnanost či nespokojenost v práci mohou být také významnými spouštěči migrace, o které jedinec již delší dobu uvažuje. Ve srovnání s cílem našetření finančních prostředků byl tento motiv častěji asociován s dalšími motivy – zejména zlepšení jazyka nebo poznáním.

V kontextu problematického uplatnění na trhu práce v zemi původu je možné identifikovat rámec uvažování občanů/ek České republiky o obou prostorech – výchozí a cílové zemi. Jak již bylo řečeno, díky dobré infrastruktuře a příznivým politickým nastavením se vzdálenosti zkracují a celý proces migrace se zjednodušuje, tudíž někomu může připadat velmi podobné, má-li se přesunout v rámci České republiky nebo do Anglie. Vnímání prostorové vzdálenosti v kontextu evropské migrace ukazuje výrok následující konverzační partnerky:

„A tak jsem si řekla: když už mám jet do Prahy, tak proč ne rovnou do Londýna?“ (žena, 30 let, 4 roky).

Z pohledu této migrantky je doba cestování srovnatelná, je pouze nutné cestovat odlišným dopravním prostředkem. Také další okolnosti mobility se příliš neliší. Z obou destinací, jak z Prahy, tak z Londýna, je obtížné jezdit každý týden domů (do svého rodného města). Stejně tak ji v obou destinacích čeká méně přátel a bude muset řešit dražší ubytování. Když konverzační partnerka porovnála obě destinace, rozhodla se odjet do Londýna, neboť ten se jí jevil jako místo nabízející více možností než Praha: *„Když už musím někam jít, tak někam, kde můžu něco získat.“* (žena, 30 let, 4 roky). Ustavení evropského prostoru volného pohybu podnítilo vznik „svobodné cirkulace“ lidí v jeho rámci a pro občany členských států tak umožnilo odsunout význam mezistátních hranic do pozadí (MOROKVASIC, 2008, s. 4).

K ekonomickým motivům migrace také náleží hledání lepších podmínek a možností k podnikání, což je další faktor ovlivňující rozhodování jedinců. Z tohoto důvodu odešli 3 konverzační partneři/ky. Ti nachází ve Velké Británii liberálnější prostředí a méně byrokratických překážek pro podnikání. Základní vlivy shrnuje ve své výpovědi jeden z nich:

„(Proč jste chtěl podnikat v Anglii?) Tady je liberálnější podnikání jak třeba v Čechách. Navíc ta tradice toho podnikání, jsou tady stovky let. Ta mentalita toho podnikání je taky jiná než v Čechách. Jiné možnosti. A navíc Londýn byla vždycky meka podnikání a bude. (...). Ten stát tam (v ČR) nedává, tedy nedával, teď už možná je to lepší, ale tehdy nebyly tak dobré podmínky jako jsou tady. Jo zbytečná byrokracie, korupce, kamarádičkování, domluvil si ceny. Žádná pořádná konkurence, zdravá.“ (muž, 37 let, 5 let).

Stejně jako tento konverzační partner, také další dva migrující měli zkušenost s podnikáním v České republice. Také oni byli nespokojeni s právními a byrokratickými podmínkami, což je motivovalo k odchodu do jiné země.

Dalšími častěji zmiňovanými motivy byly osobní problémy ve vztazích (rodiných či partnerských). Rozchod s partnerem či rozvod může být významným startérem migrace, který pak pomáhá nechat problémy za sebou. Únik od osobních problémů se v následující výpovědi objevuje jako vedlejší motiv odchodu: „*No, já sem sem šla z několika důvodů (...) Já sem se prostě potřebovala naučit angličtinu(...) No a potom sem se v tý době ještě rozešla s klukem po hrozně dlouhý době, takže to byl jeden z důvodů taky, proč jsem chtěla vypadnou ze země.*” (žena, 31 let, 7 let). Tato žena měla možnost bezplatně docházet na jazykové kurzy v České republice, ale odchod do ciziny se pro ni stal možností jak jít „někam pryč“, a vzdálit se od tíhy rozpadnutého vztahu. Nejméně zastoupeny mezi důvody k odchodu byly: cestování, touha po poznání, nudný život v České republice či získání zkušeností: „*Chtěl jsem cestovat a taky si dodělat vzdělání. No a taky V Čechách je nuda, tak sem chtěl poznat něco nového. (.) A zlepšit si jazyk.*” (muž, 27 let, 4 roky).

Významnou úlohu hrají také politické vlivy, které působí na motivy a cíle migrantů. Od roku 2004 ve své podstatě neexistují pro migrační proces mezi Českou republikou a Velkou Británií politická omezení. Politická situace ovlivňuje zejména rozhodnutí k migraci. Kde nejsou politická opatření, není nutné procházet byrokratickým procesem žádosti o víza a není třeba mít strach před imigračními kontrolami, tam je usnadněn migrační proces²⁹. Tato situace ovlivňuje nejen rozhodnutí k migraci, ale také její motivy a cíle. Příznivé politické podmínky motivují migranty/ky k většímu hledání seberealizace a sebenaplnění. Nemusí se skrývat, nemusí omezit své působení pouze na prostor práce a domova a mohou tedy myslet na pracovní postup a studium. Skoro čtvrtina respondentů navštěvovala specifické kurzy pro zvýšení své kvalifikace.

Strategie vstupu do Velké Británie:

Sociální a politický kontext lidí ovlivňuje jejich způsoby překračování hranic (MOROKVA-SIC, 2008). V případě českých občanů odcházejících do Velké Británie a Irska je z hlediska politických faktorů zlomovým bodem květen 2004, kdy tyto země otevřely své pracovní trhy. Vstup České republiky do EU a postupné zpřístupňování pracovních trhů členských zemí výrazně ovlivnilo jak atraktivitu jednotlivých destinací, tak způsoby vstupu na tyto pracovní trhy. Změna strategií vstupu nastává zejména v případě Velké Británie, kam směřovali pracovní migranti/ky ve větší míře i před vstupem České republiky do EU. Konverzační partneři/ky vstoupili do cílového prostoru v letech 2000–2008, přičemž pouze

29) Legální vstup do cílového prostoru a život v něm se může zdát být méně nebezpečným a méně náročnějším než absolvování nelegální migrace, což může být spolu-motivem pro ty jedince, kteří váhají s jeho realizací.

21 z nich zahájilo svou migrační zkušenost před otevřením britského a irského pracovního trhu v roce 2004.

Mezi konverzačními partnery/kami lze identifikovat dva dominantní způsoby vstupu do země a současně s tím vstupu na pracovní trh. Prvním významným způsobem je využívání sociálních sítí. Pomoc přátel nebo příbuzných využilo 19 migrujících. Kontakty v cílovém prostoru využívaly zejména pro pomoc s orientací v místě a v některých případech také s nalezením práce. Silné vazby vytvořené v rámci rodiny nebo díky blízkému přátelství poskytují migrujícím informace o procesu, pomáhají jim uspět na pracovním trhu a dávají pocit bezpečí. Zásadní důležitost existence příbuzenské vazby propojující oba prostory na počáteční fázi migračního procesu je možné identifikovat v následujícím výroku: „*No tak já mám v Londýně ségru. Ona už tu žije dlouho. Takže sem bydlel u ní. A ona mi taky pomohla při hledání práce. To ona obvolávala inzeráty, třeba (...) protože moje angličtina (úsměv). (...) Myslím, že úplně bez kontaktu bych asi nejel.*“ (muž, 27 let, 3 roky).

„Migrační sítě jsou sadou interpersonálních kontaktů, které spojují migrující, bývalé migrující a ty, co nemigrují, ve výchozích a cílových prostorech skrze vazby příbuzenství, přátelství a vzniklých sdílených komunit“ (MASSEY et al. 1993:448). Všechny tyto vazby snižují rizika a náklady s migrací spojené, a tudíž zvyšují její pravděpodobnost. Zejména silné příbuzenské vazby jsou mnoha autory vyzdvihovány jako efektivní síla podporující migrační proces. Avšak i slabé vazby mohou poskytnout potřebnou pomoc (např. MOROKVASIC, 2008). Tyto sítě vznikají na základě sdílení zájmů a podobných zkušeností (minulých či současných). Takové životní prožitky, jako je například cesta ze země původu do cílové země, absolvování vstupních procedur, překonávání byrokratických bariér, fungují jako stmelovací prvek lidí v migračním procesu a zároveň jako významná distribuční síť informací a pomoci (např. MOROKVASIC, 2008). Migrační sítě jsou tvořeny teda několika druhy vazeb. Jedná se o sociální vazby, které tvoří jak silné rodinné vazby s intenzivním, ovšem méně početným propojením jedinců, tak také slabé, přemostující vazby s možností zahrnout širší spektrum jedinců (např. GRANOVETTER 1973).

Kontakty definovanými jako slabé vazby mohou být například dcera spolupracovnice rodiče či bývalý spolužák. V několika případech migrující tyto kontakty vůbec nevyužili pro získání informací. Dle jejich slov pro ně bylo dostačující, že věděli o někom, kdo je blíže než ti, co zůstali doma. Využívání slabých vazeb se mezi respondenty vyskytuje ve větším množství než spoléhání na vazby silné. Tento fakt lze připsat tomu, že se jedná spíše o individuální proces migrace, migrující ve velké většině nepochází z venkovských komunit a otevřenost celého procesu nevyžaduje tak intenzivní spoléhání na intenzivní důvěrou podepřené silné vazby. Kontakty z domova jsou stále využívány pro získávání informací, ale jejich hlavní důležitost spočívá v symbolickém zajištění „záchranného bodu“ v případě potřeby. Pro získání informací se ukazují být využitelné spíše nově vytvořené kontakty v cílovém prostoru, například spolubydlíci. Někteří konverzační partneři/ky uvedli spolubydlící jako nejefektivnější

zdroj, zejména v momentě, kdy v cílovém místě nikoho neznali. Migrující získávají mnoho praktických informací: „*Pak když jsem dojel na místo, tak tam byly už lidi ze Slovenska a ti mi hodně pomohli. Řekli mi co je třeba a pomohli mi i s vyřizováním papírů.*“ (žena, 30 let, 4 roky).

V současné době se významným zdrojem informací stává například internet, kde existují specializované webové stránky. Přínos internetových stránek vyzdvihuje následující konverzační partner, který se vyjadřoval ke svým zkušenostem se získáváním informací během migračního procesu:

„*Tohle bylo všechno postupem času, taky hledáním a brouzdáním. Třeba v tom Nothingamu (čtvrť, kde byl poprvé ubytován), tam mi řekli o těch pohybech, na kterých jsem poprvé fungoval. Potom přes ty pohyby sem se postupně dostával k dalším informacím. To je fakt dobrej server, kterej ti pomůže. Hm, jak najít práci, tak taky ty základní informace, co dělat na přjezdu do Anglie, jak se tady chovat a podobně jo. (...) Já kdybych tohleto věděl, nebo znal tyhle stránky předtím než jsem sem odjel, tak bych si ušetřil daleko víc problémů, než sem měl. To sem ale poznal až tady.*“ (muž, 27 let, 2 roky).

Webové stránky nabízí nejen konkrétní informace, jak postupovat při určitých situacích a jaké dokumenty jedinec potřebuje, ale poskytují také prostor pro diskusi, předávání individuálních zkušeností a kontaktů. Nově vytvořené kontakty v místě a webové stránky nabývají u migrujících na významu v kontextu nynější otevřenosti a jednoduchosti celého procesu. Díky tomuto faktu migrují i ti, kteří vazby v cílovém prostoru nemají.

V tomto kontextu je třeba zdůraznit také druhý způsob vstupu do cílového prostoru a na jeho pracovní trh. Stále významnějším způsobem se stává využívání služeb agentur, které se na celém procesu podílí. Agentury zprostředkovávající jazykové a pracovní pobyty (nebo pouze dopravní a ubytovací služby) jsou rozvíjející se složkou migračního průmyslu, jež působí v rámci evropského prostoru. Migrační průmysl „zahrnuje rozsáhlý soubor aktérů a služeb, kteří hrají aktivní úlohu v každém kroku migračního procesu“ (HERNÁNDEZ-LEÓN, 2008, s. 155). Ačkoli tento průmysl může být součástí jak legálních (oficiální pracovní agentury), tak nelegálních (např. převaděčů) procesů, je to zejména legální kontext zkoumaného migračního toku, který rozvoj migračního průmyslu podporuje. Mezi Českou republikou a Velkou Británií tedy také existují agentury, jež jsou součástí migračního průmyslu a na něž se současní migrující obracejí. Jejich služeb na začátku migračního procesu využilo 21 konverzačních partnerů/ek. Hlavním důvodem pro využití služeb agentury byla potřeba jistoty při vstupu do neznámého prostředí. Konverzační partneři/ky uváděli, že zejména nechtěli zůstat v cílové zemi bez ubytování a práce. Dle jejich mínění je lepší využít agenturu, když v místě nemají žádný bezpečný kontakt, jak ukazuje následující výpověď:

„*Nikdy jsem tady nebyl (v Británii) a nikoho tu neznám. Pár jich chodí na blind, ale alespoň mít ubytování. To zajistí agentura. Nemůžeš sehnat ubytování bez něčí pomoci. S agenturou to máš jistý. Tady je všechno na agenturách.*“ (muž, 27 let, 2 roky).

Velmi často byly ke vstupu do Velké Británie využívány agentury zprostředkovávající práci jako au-pair. Jejich služeb využilo 13 konverzačních partnerů/ek. Pouze dva z nich vstoupili do Velké Británie takovýmto způsobem po roce 2004. Majorita zpovídaných jedinců využila au-pair status a s ním se pojící víza jako jedinou možnost, jak legálně vstoupit do země a pracovat zde před vstupem České republiky do EU: „(Proč jako au-pair?) *Protože tady nebyla jiná možnost.*“ (žena, 27 let, 7 let). Pro tuto konverzační partnerku stejně jako pro další představovalo au-pairství jediný způsob, jak vstoupit do Velké Británie legálně. Celkem někdy ve svém životě využilo au-pair status 20 konverzačních partnerů/ek. V 11 případech tak začali současnou migrační zkušenost, pro zbytek znamená jejich minulou zkušenost. Konverzační partneři/rky působili buď ve Velké Británii, nebo USA.

Strategie vstupu, plánování a jednání v migračním procesu také významně ovlivňuje (ne)existence předchozí migrační zkušenosti. Minulou migrační zkušenost mělo 9 konverzačních partnerů/ek, nejčastěji se jednalo o au-pair pobyt. Tito migrující svou zkušenost využili při dalším vstupu do cílové země. Ačkoli stále měli nějaké kontakty v cílovém prostoru, jejich minulá zkušenost jim poskytla určité kvality pro to, aby lépe uspěli v migračním procesu. Znalost systému je kapitálem využitelným zejména při opětovném vstupu do stejného cílového prostoru: *To proč jsme se zase vraceli do Anglie, to je taky to, že to tu známe, že víme, jak to tu funguje.*“ (žena, 31 let, 7 let). Tato migrantka s partnerem již „věděli“, jak to chodí. Tyto zkušenosti a znalosti poskytují nejen schopnost se rychleji zorientovat a efektivněji vyhledávat informace, ale i určitou dávku sebevědomí, která je v cizím neznámém prostředí potřebná.

U volby způsobu vstupu lze identifikovat určité genderové³⁰ odlišnosti. Pro oba gendery jsou důležité migrační sítě, ale v určitém kontextu toto platí více pro muže než pro ženy. Je to dáno tím, že ženy využívají služeb au-pair agentur více než muži. Když byl legální vstup a práce do Velké Británie obtížný, pak za těchto okolností využili au-pair statusu pouze 3 muži a 9 žen ze skupiny současných migrantů/ek. Tento nepoměr lze identifikovat jako důsledek existující genderové segregace na trhu práce a v domácnosti. Komunistický režim sice oficiálně propagoval emancipaci a zrovnoprávnění mužů a žen. Ale kategorie ženy byla stále definována jako kategorie, která potřebuje speciální

30) Gender je sociálním konstruktem, skrze nějž jsou definováni jednotliví členové společnosti, ale také zároveň její struktura a instituce (např. GAL a KLIGMAN 2000). Odlišné identity a očekávání jsou každodenně vytvářeny a následně udržovány v rámci existujícího genderového řádu (LORBER [1994] 2004). Gender je tedy komplexní konstrukt, který výrazně ovlivňuje biografie jedinců definovaných jako muž či žena, resp. jako migrant či migrantka. Proto jsou zkušenosti žen a mužů v rámci procesu pracovní migrace odlišné (např. HONDAGNEU-SOTELO 2000; KOFMAN et al. 2000; PESSAR a MAHLER 2003; MOROKVASIC 2008).

péči, a díky tomu stávající genderové stereotypy přetrvávají. Z tohoto důvodu byla práce ženy primárně umístěna do sektoru služeb a péče (GAL a KLIGMAN, 2000). Stejná segregace je platná také v cílových prostorech, a proto jsou migrující ženy lákány zejména do sektorů služeb jako pečovatelky, ošetřovatelky či uklízečky (např. EHRENREICH a HOCHSCHILD, 2002; MOROKVASIC, 2004; COYLE, 2007). Na pracovní pozici au-pair lze tedy skrze tento pohled nahlížet jako na práci, která více přísluší ženám. Pro ženu je tak práce au-pair „přirozenější“ než pro muže. Zejména z těchto důvodů jsou ženy v těchto službách nadreprezentovány. Ze stejného důvodu jsou muži závislejší na migračních síťích, zejména v momentě, kdy v procesu migrace nefigurují jiné pracovní agentury.

Vzhledem k legálnosti pobytu a práce v Británii již není nutné využívat pouze au-pair agentury. S narůstající poptávkou po pracovní migraci do Velké Británie se v českém prostředí objevilo mnoho agentur³¹, které slibují zajištění celého procesu – zejména ubytování a nalezení práce. Jejich služeb využilo 11 z konverzačních partnerů/ek. Využití služeb agentury odůvodňují hlavně tím, že jim v cílovém prostoru buď zcela chyběl kontakt, nebo nebyl dostatečně spolehlivý a bezpečný. Dále to byly obavy, že nenaleznou ubytování a práci. Další typ agentur, jejichž služby jsou v migračním procesu využívány, jsou britské pracovní agentury. Ty zprostředkovávají práci nejen pro cizince/ky, ale také pro britské občany/ky a jejich služby jsou pro migrující zdarma. Další významnou pomocí při hledání práce jsou sociální kontakty a webové stránky.

Vztah cílů migrujících a udržování životního standardu v cílovém prostoru:

Klasickým pohledem ekonomických teorií pracovní migrace lze očekávat, že dočasnost migrace a očekávání významného zlepšení finanční situace bude nutit migrující ke snížení nároků jejich životního standardu a zvýšení ochoty snášet horší pracovní podmínky, protože takto pomohou zvýšit svůj profit. Životní standard je zde posuzován zejména skrze kvalitu ubytování. Ubytování je základní potřebou, k jejíž kvalitě se konverzační partneri/ky často vztahovali během rozhovorů týkajících se života ve Velké Británii. Ubytování není pouhým prostorem poskytujícím přístřeší, ale jeho kvalita může také ovlivňovat pracovní a studijní možnosti nebo sociální interakce migrujících (SPENCER et al. 2007). Dráhy bydlení migrujících mohou být tedy ukazatelem míry jejich integrace v cílovém prostoru (LUX et al. 2002).

V situaci, kdy migrující usilují o našetření určitého obnosu peněz ve stanoveném krátkém časovém období, silně snižují své požadavky na životní pohodlí. Rychle se přizpůsobí životu v tzv. „share house“, kde je ubytováno několik dalších migrujících, se kterými se dělí o jednu (malou) kuchyň a koupelnu. Jedná se o jednu z nejlevnějších možností

31) O pracovních příležitostech v EU informují také české úřady práce (Služba EURES (European Employment Services). Jejich služby se omezují na nabídku pracovních příležitostí a poradenské služby. Žádný z konverzačních partnerů/ek této možnosti nevyužil.

ubytování ve Velké Británii, která je hojně migrujícími využívána. Existuje ale variabilita v kvalitě tohoto typu bydlení. Kvalita je dána nejen funkčností domu či bytu a jeho zařízení, ale také počtem spolubydlících. Větší počet obyvatel „share housů“ indikuje menší pohodlí, méně soukromí a také nižší cenu. Tento typ ubytování přispívá k rychlejšímu našetření požadovaného obnosu peněz a v kontextu ekonomických cílů migrujících se jeví být tím nejvhodnějším řešením bytové situace.

Zároveň ti, jež se snaží kumulovat finanční prostředky, minimalizují své výdaje dalšími způsoby. Například nenavštěvují restaurace a hospody, ale jídlo a pití nakupují pouze v supermarketech. Tam vyhledávají zejména ty nejlevnější potraviny, tzv. „tesco value“. Tedy produkty nabízené pod značkou příslušného obchodního řetězce a prodávané za výrazně nižší ceny. Název pro tento typ jídla pronášeli někteří konverzační partneri/ky s určitým despektem, neboť toto označení symbolicky stigmatizovalo ty, kteří se v cílovém prostoru nezajímají o nic jiného než o peníze. Tento typ migrujících tedy celkově podřizuje svůj současný životní standard stanovenému finančnímu cíli.

Většina konverzačních partnerů/ek, kteří stále pobývají v zahraničí, žije v domech s více spolubydlícími. Tento stav je dán velmi vysokými nájem v cílovém prostoru, které migrující často nejsou ochotni platit. Ale typ domu a počet jejich obyvatel selektují s ohledem na svou finanční situaci:

„První šok to taky bylo ubytování, byl to barák, tam pět pokojů a v nich 13 lidí, jedna malá toaleta, a malá kuchyně. (Jak dlouho si tam bydl?) Tam jsem zůstal 14 dní, pak jsem si našel lepší bydlení. Zase skrze agenturu. To protože ze začátku sem neměl jistotu ohledně zaměstnání, tak jsem musel šetřit, co to dá. V tom druhém baráku jsem zůstal tak ¾ roku. Pak jsem si s pár lidma pronajal celý barák.“ (muž, 33 let, 4 roky).

Tento konverzační partner se ani na začátku nechtěl přizpůsobit pro něj „šokujícím“ podmínkám sdíleného bydlení. V hledání adekvátního ubytování byl ale zpočátku opatrný, neboť jej omezoval nedostatek financí. Až poté, kdy získal stabilní zaměstnání a s tím také příjem, stal se hlavním organizátorem sdíleného bydlení, kde měl možnost upravovat počty obyvatel dle svých představ.

Migrující povětšinou žili v jednolůžkové místnosti (pokud se nejednalo o pár), ačkoli ubytování s více cizími lidmi na pokoji není žádnou výjimkou: *„Jinak s ubytováním, bydlím teďka v pohodě, bydlím v single roomu³². Jsem si polepšil. Předtím jsem bydlel s třema lidma v pokoji. Takže už mám na to, zaplatit si single room. Sem fakt spokojenej.“* (muž, 30 let, 3 roky). Vícelůžkové pokoje a domy s více obyvateli volili konverzační partneri/ky pouze tehdy, pokud jim to nedovolovala finanční situace.: *„Ted'bydlíme v share-housu. Hodinu se tam čeká na záchod.“* (muž, 25 let, 5 let). Jakmile ale došlo ke zlepšení, začali opět vyhledávat kvalitnější bydlení. V momentě, kdy to jejich příjem dovoluje,

32) Jednolůžkový pokoj.

hledají migranti/ky bydlení, které jim více vyhovuje, kde je méně spolubydlících a mají možnost většího komfortu a soukromí.

Sdílené bydlení nebo alespoň jeho kvalita může být také vnímána jako určitý symbol odkazující ke statusu migrujících: „*Ale chápeš, já už si tu vybudoval určitou pozici. Už nechci bydlet v sharehousu. To je nutný start, ale (.)*.” (muž, 30 let, 4 roky). V samostatném bytě s partnerem žilo 7 konverzačních partnerů/ek. Narůstající požadavek na lepší kvalitu bydlení také potvrdil pracovník české agentury, která poskytuje ubytovací služby v Anglii. Zaměstnanec uvedl, že jejich klienti/ky se poslední dobou stali náročnějšími. Vyžadují, aby domy a byty byly lépe upravené a zařízené a vadí jim, pokud jsou „přeplněny“ dalšími lidmi. Již se nespokojí s menším komfortem a stěžují si.

Forma bydlení do určité míry souvisí s vývojem pracovní kariéry migrujících. Jako občané/ky členských států EU mají čeští migrující odlišné podmínky pobytu, čímž jsou významně definovány možnosti jejich pracovního uplatnění. Legální situace těchto žen a mužů může jejich kariérní vyhlídky výrazně zlepšit. Vstup nových členských zemí do EU tak mohl znamenat pro mnohé migrující otevření možností k lépe placené a kvalifikované práci, jak identifikovala u polských migrantek Coyle (2007). Díky legálnosti práce a pobytu nutně nemusí již migrující z nových členských zemí EU přistupovat na stejné pracovní podmínky jako ti, kteří se nachází mimo legální evropský migrační systém (srov. McIlwaine et al 2006).³³

Legálnost pobytu a práce významně ovlivňuje nejen pracovní uplatnění migrujících, ale také jejich sebevědomí a vyjednávací strategie. Ačkoli byli konverzační partneři/rky na počátku migračního procesu nuceni nastoupit do nízko kvalifikované pracovní pozice, ve svých ambicích často usilují o pozice statusově vyšší a také podnikají kroky k jejich získání. Konverzační partneři/rky výzkumu při vyjmenovávání svých pracovních kariér často zažívali různá povyšování v rámci zaměstnanecké hierarchie nebo sami cíleně směřovali k lepším pracovním pozicím, neboť si byli vědomi, že určité možnosti postupu mají.

„*Chtěl bych postoupit, ještě o pozici vejš, chtěl bych se stát manažerem, protože vím, že tady ta možnost je. A taky bych chtěl zůstat tady v té práci, tady v tom baru, kde už to znám, vím, jak to funguje. Jak říkám, vím, že ta možnost je a vím, že na to mám. Takže řekněme v rámci do konce roku bych chtěl postoupit výš, získat vyšší platové ohodnocení, což není v rámci company zase tak jednoduchý.*” (muž, 30 let, 3 roky)

Potřeba životního standardu úzce souvisí s cíli, s kterými migrující do migračního prostoru vstupuje. Jakmile klesá význam ekonomických motivů, pak migrující kládou vyšší nároky na kvalitu života v cílovém prostoru: „*Moc si toho nenašetřím, no. (...)*

33) Legálnost migračního prostoru mezi Velkou Británií a Českou republikou neznamená, že se migrující již nesetkávají s diskriminací a snahou o zneužití jejich pracovní síly. Legálnost statusu ale migrujícím poskytuje oporu při vyjednávání své pozice nebo umožňuje snadnější změnu práce v případě nespokojenosti.

Ale zase já žiju tady ten samý život, jako bych žil v Čechách." (muž, 25 let, 1 rok). Hranici akceptovatelného životního standardu nazíranou skrze úroveň bydlení pak migrující určují dle svých představ o „normálním“ životním standardu. Normálnost života je vytvářena jak v kontextu každodenního imigrantského života tak také existujících představ ze země původu. V době ekonomické krize došlo ke zhoršení situace na britském pracovním trhu, což dle konverzačního partnera, který se aktivněji pohybuje mezi českými pracovními migranty/kami, vedlo k tomu, že: „*Lidi slevují ze svých standardů, jsou ochotni dělat cokoli, jen aby měli práci. Stává se, že třeba dělá týden a pak je vyhodí.*" (muž, 30 let, 2 roky). Žádný z konverzačních partnerů/ek ale nespojoval svou aktuální bytovou situaci s důsledky ekonomické krize.

Závěr:

Představené výsledky lze katalogizovat s využitím konceptů push a pull. V každém procesu migrace fungují dva základní druhy faktorů. Jedny z nich jedince či skupiny k migraci nutí (push) a další je k ní lákají (pull). Dle výpovědí migrujících lze v kontextu České republiky hovořit o slabých tlacích a silných lákadlech, kterými jsou jedinci vtahováni do migračního toku do Velké Británie. V současné době je silným lákadlem anglický jazyk, vyšší výdělků a jednoduchost migračního procesu. Faktory push jsou sice slabší, ale ne zanedbatelné. Ačkoli v České republice existovala po delší časové období nízká nezaměstnanost, je její problém stále spouštěčem migrace³⁴. V rozhovoru s migrujícími byl tento faktor občas skrytý. Sami migrující jej při vyjmenovávání důvodů, proč se rozhodli odejít do ciziny, neuvedli, ale jeho existence se objevila později během rozhovoru. Dalšími ekonomickými tlaky pro migraci je nespokojenost s prací nebo výdělků doma. Mezi osobní důvody k migraci patří především problémy ve vztazích, zejména rozchod s partnerem/kou.

Výrazný vliv mají politické faktory, v tomto případě se jedná o otevřené hranice a pracovní trh. Legálnost celého procesu ovlivňuje rozhodování migrujících. Jejich motivy a cíle jsou těmito strukturálními skutečnostmi modifikovány. Nejvýznamnějším motivem k odchodu do zahraničí bylo mezi současnými migrujícími získání či zlepšení znalostí anglického jazyka. Na rozdíl od minulosti jsou dnešní migrující ochotnější investovat do svého vzdělání čas a peníze. Význam ekonomických motivů tak ustupuje spíše do pozadí, ale nemizí. Menší finanční tlak a důraz na ne-ekonomické cíle však ovlivňuje

34) Dle údajů Českého statistického úřadu byla míra nezaměstnanosti v roce 2000 8,8% a od té doby klesala na 4,4% v roce 2008 (ČSÚ, 2009a). Během roku 2009 pozvolně narůstala a ve 3. čtvrtletí roku 2010 byla výše registrované nezaměstnanosti 8,6% (ČSÚ 2010).

postoj migrujících k práci v cílové zemi. Ti odmítají pracovat za jakýchkoliv podmínek, a tak hodnocení práce a hledání nějaké lepší je důležitou součástí jejich zkušenosti.

Sítě a migrační průmysl podstatně ulehčují celý proces migrace. Důležitost sociálních vazeb v rámci migrace je známa již dlouhodobě. Ty jsou důležité nejen pro získání informací, ale také pro zabezpečení celého procesu a snížení rizik s ním spojených. V případě migrujících z České republiky lze zdůraznit význam slabých vazeb, jako je například bývalý spolužák či známý z místa bydliště. Migrační průmysl je dalším významným faktorem „promazávající motor mezinárodní lidské mobility“ (Hernández-León 2008:155). Významně podporuje migrační tok a umožňuje, aby se celý proces stával méně selektivním. Díky jeho službám odchází do zahraničí za prací i lidé, kteří by nelegálně nikdy neodešli, buď kvůli nedostatku kontaktů, nebo odvahy. V kontextu pracovní migrace z České republiky do Velké Británie se jedná především o vliv snadné dostupnosti a činnosti pracovních agentur. Obě země spojuje kvalitní infrastruktura a zejména letecké spojení se v procesu migrace ukazuje být díky nízkorozpočtovým leteckým společnostem jako velmi efektivní. Dále v obou prostorech existuje značné množství agentur, které jsou silně ovlivněny politickou situací. Před rokem 2004 byly agentury využívány zejména pro zajištění au-pair pobytů³⁵, neboť to byla jedna z mála legálních možností, jak vstoupit do Velké Británie a na její pracovní trh. Někteří/ré konverzační partneři/ky jejich služeb využili jako strategii bezpečného vstupu do země a zároveň jako možnosti, která poskytuje určité „přechodné“ období pro zorientování se v ní. Využívání těchto typů agentur je z genderového hlediska odlišné. V kontextu přetrvávající genderové segregace je odchod do ciziny jako au-pair více využíván ženami než muži.

Mezi současnými migrujícími je mnoho těch, kteří mají menší finanční očekávání a usilují o vyšší míru seberealizace, ať už se jedná o zlepšování jazykových schopností, zvyšování své kvalifikace či uspokojivé pracovní uplatnění. Lze říci, že mnoho z nich se v rámci migračního procesu snaží žít „normální“ život. Snaží se své životní podmínky, byť s určitým omezením, přizpůsobit těm, které by měli doma v České republice. Směřují své dráhy bydlení k méně přeplněným domům či bytům a komfortnějším podmínkám ubytování.

Summary:

The overall majority of citizens leaving the Czech Republic can be placed into the category of economic migrants. Labour migrants leave their home country always with some expectations or goals which they want to fulfil in the destination country. This paper emphasizes economic and political factors which influence the decisions to launch the process of migration. The

35) Další možností příchodu do cílového prostoru byla také participace na programech poskytujících jazykové pobyty. Tyto programy vyžadovaly ale větší počáteční investici (cestovní výdaje a zaplacení školného), z tohoto důvodu je pravděpodobné, že byby využívány méně, než programy au-pair. Z konverzačních partnerů/ek tak učinily pouze tři.

paper is based on the ethnographic research on labour migration from the Czech Republic to foreign countries from the perspective of persons involved. The main methodology is in-depth interview with labour migrants. The most attractive countries for Czech labour migrants are Great Britain and Ireland. These two countries opened their labour markets in May 2004 when the Czech Republic entered the European Union. Reasons of their popularity are – the legality of the migration process, English language as the official language in the destination countries, and the proximity of both spaces. However, changing economic situation has influenced the motives and the goals of migrants. The Czech Republic went through economic and political transformation after 1989 and although it has been showing stabile and positive economic growth and growing living standard in last decade, the level of socio-economic status of its citizens has still been lower than in the most of “old” European countries. The combination of lowering of the exchange rate of British pound to the Czech crown in favour of the later, convergence of the purchasing power of British and Czech citizens, and high levels of competition between migrants on British labour market has resulted in the decreased importance of economic motives for labour migration. The research of current migrants shows that they look abroad for self-realization more than for purely economic reasons. Financial part of the process is still important but not like a main goal. The main motive for respondents was the possibility to learn or improve English language. Other reasons were economic ones – either to earn “some money”, attempt to solve their unemployment, dissatisfaction with their actual job or to search for better business opportunities. Among contemporary labour migrants there can be identified two dominant ways how they enter the country and its labour market. First significant way is utilizing of existing social networks, when especially the weak ties turned out to be effective. Another way is the use of specialized agencies. It gives the feeling of security. Another finding has been that strategies of entrance the destination country are gender-specific. Social ties are important for both genders, but for men more than for women. This disparity is due to the existing gender segregation in the labour market and households.

Literatura

- BOYD, Monica (1989): Family and personal networks in international migration: recent developments and new agendas. *International Migration Review* 23(3): 638–670.
- CASTLES, Stephen (2009): Migration and the Global Financial Crisis: A Virtual Symposium. Update 1.A: An Overview. Nahlíženo dne 15. 8. 2010. Dostupné na: <http://www.age-of-migration.com/uk/financialcrisis/updates/1a.pdf>.
- COYLE, Angela (2007): Resistance, Regulation and Rights: The Changing Status of Polish Women's Migration and Work in the 'New' Europe. *European Journal of Women's Studies* 14(1): 37–50.
- ČSÚ (Český statistický úřad) (2009a): Zaměstnanost a nezaměstnanost v ČR podle výsledků VŠPS - časové řady. Nahlíženo dne 25. 8. 2009. Dostupné na: http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/ji/zam_cr.
- ČSÚ (2009b): Česká republika: hlavní makroekonomické ukazatele. Nahlíženo dne 20. 8. 2009. Dostupné na: <http://www.czso.cz/>
- ČSÚ. 2010. Zlepšení situace na trhu práce. Zaměstnanost a nezaměstnanost podle výsledků VŠPS - 3. čtvrtletí 2010 Nahlíženo dne 15. 11. 2010. Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/csu.nsf/informace/czam110810.doc>
- DENZIN, Norman K. a Yvonna S. LINCOLN (2005): „Introduction: The discipline and practice of qualitative research.“ in DENZIN, Norman K., a Yvonna S. LINCOLN (eds.) *The Sage Handbook of Qualitative Research*, s. 1-28. 3rd Ed.. Thousand Oaks: Sage Publications, Inc.

- EHRENREICH, Barbara a Arlie R. HOCHSCHILD (2002): Introduction. in EHRENREICH, Barbara a Arlie R. HOCHSCHILD, *Global Woman. Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*, s. 1-14. New York: Metropolitan Books.
- GAL, Susan a Gail KLIGMAN (2000): *The Politics of Gender after Socialism: A Comparative-Historical Essay*. Princeton: The Princeton University Press.
- GOLA, Petr (2009): Průměrná mzda v Evropě. Nahlíženo dne 20. 8. 2009. Dostupné na: [http://www.mzdovapraxe.cz/mp/cs/archiv/dokument/&doc=d5225v7264p1&search_query=**\\$index%3D349+\\$ty-pe%3D6%7C\\$type%3D12&search_results_page=3](http://www.mzdovapraxe.cz/mp/cs/archiv/dokument/&doc=d5225v7264p1&search_query=**$index%3D349+$ty-pe%3D6%7C$type%3D12&search_results_page=3)
- GRANOVETTER, Mark (1973): The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology* 76 (6):1360-1380.
- HERNÁNDEZ-LEÓN, Rubén (2008): *Metropolitan Migrants. The Migration of Urban Mexicans to the United States*. Berkeley: University of California Press.
- HOME OFFICE (2009a): Control of immigration: quarterly statistical summary, United Kingdom. January – March 2009. Nahlíženo dne 20. 8. 2009. Dostupné na: <http://www.homeoffice.gov.uk/rds/pdfs09/im-miq109.pdf>.
- HOME OFFICE (2009b): Accession monitoring report, May 2004 – March 2009. Nahlíženo dne 20. 8. 2009. Dostupné na http://www.ukba.homeoffice.gov.uk/sitecontent/documents/aboutus/reports/accesion_monitoring_report/report-19/mayo4-mar09?view=Binary
- HONDAGNEU-SOTELO, Pierrette (2000): Feminism and migration. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 571(1):107-120.
- CHASE, Susan E. (200): „Narrative inquiry: Multiple lenses, approaches, voices.” in DENZIN, Norman K. a Yvonna S. LINCOLN (eds.) *The Sage Handbook of Qualitative Research*, s. 651-679, 3rd Ed..Thousand Oaks: Sage Publications, Inc.
- JANSEN, Clifford J. (1970): Migration: A Sociology Problem, in Jansen, Clifford J. ed., *Readings in the Sociology of Migration*, s. 3-35. Toronto: Pergamon Press.
- KOEHLER, Jobst, LACZKO, Frank, AGHAZARM, Christine a Julia SCHAD (2010): *Migration and the Economic Crisis in the European Union: Implications for Policy*. Brussels: Research and Publications Division, IOM (International Organization for Migration).
- KIVISTO, Peter J. a Thomas FAIST (2009): *Beyond a border: the causes and consequences of contemporary immigration*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- KOFMAN, Eleonore, PHIZACKLEA, Annie, RAGHURAM Parvati a Rosemary SALES (2000): *Gender and International Migration in Europe. Employment, Welfare and Politics*. London: Routledge.
- KURZY.CZ - Graf Kč / GBP, ČNB, grafy kurzů měn. Nahlíženo dne 28. 9. 2009. Dostupné na:<http://www.kurzy.cz/kurzy-men/kurzy.asp?A=G&m1=CZK&m2=GBP&T=o&V=2&od=4.1.1993&do=25.9.2009>
- LORBER, Judith. [1994] (2004): „Night to his Day”: The Social Construction of Gender.” in Rothenberg, Paula S. (ed.) *Race, class, and gender in the United States: An integrated study*, s. 54-63. New York: St. Martin's Press.
- LUX, Martin, ČERMÁK, Daniel, OBADAOVÁ, Miroslava, SUNEGA, Petr a Zdena VAJDOVÁ (2002): *Bydlení věc veřejná. Sociální aspekty bydlení v České republice a zemích Evropské unie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- MASSEY, Douglas S., ARANGO, Joaquin, HUGO, Graeme, KOUAOUCI, Ali, PELLEGRINO Adela a J. Edward TAYLOR (1993): „Theories of International Migration: A Review and Appraisal.” *Population and development review* 19(3):431-466.
- MASSEY, Douglas S., ARANGO, Joaquin, HUGO, Graeme, KOUAOUCI, Ali, PELLEGRINO, Adela a J. Edward TAYLOR (1998): *Worlds in Motion: Understanding of International Migration at the End of Millennium*. Oxford: Clarendon Press.
- MOROKVASIC, Mirjana (2004): 'Settled in mobility': engendering post-wall migration in Europe. *Feminist review* 77: 7-25
- MOROKVASIC, Mirjana (2008): *Crossing Borders and Shifting Boundaries of Belonging in Post-Wall Europe. A Gender Lens*. Praha: Multikulturní centrum Praha. Nahlíženo dne 15. 8. 2009. Dostupné na: http://aa.ecn.cz/img_upload/6334coc7298d6b396d213ccd19be5999/MMorokvasic_Crossingbordersandshiftingboundaries.pdf
- MPSV (Ministerstvo práce a sociálních věcí) (2006): *Přehled zaměstnanosti občanů států ČR na území států EU/EHP a Švýcarska v roce 2006*. Interní dokument (internal document).
- MPSV: *Přehled zaměstnanosti občanů ČR na území států EU/EHP a Švýcarska v letech 2005 – 2009*. Interní dokument MPSV. Zaslán dne 1. 12. 2010.
- OKÓLSKI, Marek (2004): The Effects of Political and Economic Transition on International Migration in Central and Eastern Europe, in: Massey Douglas S. a J. Edward Taylor eds., *International Migration Prospects and Policies in a Global Market*, s. 35-58. Oxford: Oxford University Press.
- PESSAR, Patricia R. a Sarah J. MAHLER (2003): „Transnational Migration: Bringing Gender In.” *International Migration Review* 37(3):812-846.
- PORTES, Alejandro (1995): *Economic Sociology and the Sociology of Immigration: A Conceptual Overview*. in: Portes, Alejandro ed., *The Economic Sociology of Immigration*, s. 1-41. New York: Russell Sage

Motivy českých pracovních migrujících a strategie vstupu do cílového prostoru.

Zaměření na ekonomicko-politický kontext | Alena Pařízková

Foundation.

SPENCER, Sarah, RUHRS, Martin, ANDERSON, Bridget a Ben ROGALY (2007): Migrants' lives blond the workplace. The experiences of Central and East Europeans in the UK. Joseph Rowntree Foundation. Nahlíženo dne 15. 7. 2010. Dostupné na: <http://www.jrf.org.uk/publications/experiences-central-and-east-european-migrants-uk>

SWARD, John a Ron SKELDON (2009): Migration and the financial crisis: how will the economic downturn affect migrants? Development Research Centre on Migration, Globalisation & Poverty, Briefing No. 17, February 2009. Nahlíženo dne 15. 6. 2010. Dostupné na: http://www.migrationdrc.org/publications/briefing_papers/BP17.pdf

ŠMAUSOVÁ, Gerlinda (2006) Emancipace, socialismus a feminismus. Příspěvek přednesený na workshoppu Emancipace žen za socialismu a dnes. Praha, 6. 11. 2006. Nahlíženo dne 5. 4. 2009. Dostupné na: <http://www.feminismus.cz/download/emancipace.pdf>

VAVREČKOVÁ, Jana (2006): Migrační potenciál po vstupu ČR do EU (Výsledky terénního šetření). Praha: VÚPSV.

VAVREČKOVÁ, Jana, MUSIL, Jakub a Ivo BAŠTÝŘ (2007): Počty a struktury českých migrantů v zahraničí a ekonomická motivace k zahraniční pracovní migraci (se specifickým zaměřením na migranty ve Velké Británii). Praha: VÚPSV.

WALLACE, Claire (2001): Conceptual Challenges from the New Migration Space, in: WALLACE, Claire a Dariusz STOLA eds., Patterns of Migration in Central Europe, s. 45-71. Basingstoke & New York: Palgrave.

rozhovor

Zbyněk Tarant
Věra Tydlitátová

לזכר נשמת
חיים זאב
בר יעקב יהודה
רוזן זל
נפ' יחטבת תשלב
בעיר מורונשו קאנאדה
תנצב"ה
נדבת ע' אחיו
יצחק ואברהם רוזן נ'י

Zbyněk Tarant

Rozhovor s Mgr. Věrou Tydlitátovou, Th.D.

Věra Tydlitátová, už jen to jméno samotné činí svého nositele nezapomenutelným. A současně jen málokteré příjmení svému nositeli tak krásně sedí. Víím, že se Vás na to lidé asi často ptají, ale mohla byste právě k tomuto příjmení říci něco bližšího? Jakožto někdo, kdo rovněž nosí poněkud exotické příjmení víím, že dříve či později člověk začne z vlastní iniciativy bádát po jeho původu a historii.

To jméno mám po svém manželovi, takže to není až tak úplně moje rodina a původ. Ale co víím, pochází rod Tydlitátů jednak z východních Čech a jeho část i z Prahy, dědeček manžela byl před válkou významným pražským obchodníkem s lahůdkami. Jméno Tydlitát pochází z nářečního označení houslisty, šumaře. Zajímavé je, že všichni Tydlitáti jsou nejspíš tak či onak příbuzní, je jich totiž dost málo.

Pohledem do Vašeho životopisu zjišťuji, že Vaše akademická dráha začíná relativně pozdě a především... po revoluci. Dovolte mi tedy prosím začít právě tímto obdobím. Proč vlastně Vaše dráha začíná takto pozdě a jaké byly Vaše osudy před revolucí?

Patřím ke generaci, která v dětství zažila okupaci v roce 68, byla jsem sice malá, ale pamatuji si to trauma celé společnosti dost živě. Pár metrů od našeho domu jezdily sovětské tanky, lidé plakali. Během roku se všichni okolo včetně přátel, sousedů a učitelů úplně změnili, začali zapírat a lhát. Moji rodiče byli od komunistů pronásledováni a já jsem nesměla studovat, nejprve ani na střední škole, dva roky jsem byla dělnicí v papírně, než jsem se dostala na průmyslovku. Musela jsem do Prahy, kde naše rodina nebyla známá.

A pomohli mi i dobří lidé, například plzeňský odpůrce komunistického režimu a politický vězeň František Pitor, který přes nějaké své známé zařídil dočasnou „ztrátu“ mých kádrových materiálů. Tak se stalo, že jsem paradoxně studovala na prestižní Střední průmyslové škole grafické například s mladým Štrougalem.

A po maturitě jsem opět nesměla studovat na vysoké škole, chtěla jsem na UMPRUM, věnovala jsem se ilustracím, kreslení a malování. Bez „papíru“ ze školy bylo tehdy nemožné například vystavovat či publikovat, prodávat obrazy atd., pokud člověk nebyl opravdu dobře zapsaný nahoře. Bralo se to jako příživnictví, vandalství a kdoví jak, zejména když jsem měla kontakty s undergroundem. Výstavy, koncerty, přednášky, které neměly oficiální záštitu, režim hodnotil jako podvratnou činnost. Kamarádila jsem s některými muzikanty, malíři a spisovateli, kteří nevěděli, kdy budou zavření za své umění. Občas také skutečně zavření byli. Věděla jsem, že mne na školu komunisté nepustí, ale zkoušela jsem to spíš z hecu a „co kdyby to vyšlo.“ Pokud bych měla „krytí“ že jsem „na volné noze“ oficiálně, žila bych si relativně nezávislý bohémský život. Na vědu bych možná ani nepomyslela a dodnes bych nejspíš malovala obrazy.

Vaším oborem je religionistika. Byla to od počátku Vaše touha věnovat se tomuto oboru?

Je zajímavé, že zájem o religionistiku u mne začal v době, kdy tento obor u nás ani neexistoval a ten termín jsem vůbec neznala, navíc jsem se k ní dostala právě přes výtvarné umění díky našemu profesorovi dějin umění Bohumíru Mrázovi. Byl to velmi inspirativní člověk a jeho temperamentní přednášky mi ukázaly souvislost mezi uměním, náboženstvím, dějinami a filosofií. Vodil nás po pražských památkách, ukazoval nejen umělecké slohy a význačná díla architektů, sochařů a malířů, ale vysvětloval i jejich duchovní základy. Dá se říci, že mne někdy v osmnácti letech nasměroval k zájmu o otázky, které se zde příliš neřešily. Tehdy bylo snahou dokonce i kostelní obrazy interpretovat bez nějakého náboženského vědomí, bývalo to někdy až komické, jak výklady opatrně kroužily okolo samotného tématu díla, rozebíraly se barevnost, kompozice, anatomie...

Po maturitě jsem se věnovala samostudiu, hodně jsem četla, co bylo k dispozici. Navštěvovala jsem bytové semináře tzv. Patočkovy univerzity, ale i když jsem tam poznala normální nemarxistické filosofické myšlení, stále mi chyběla ta syntéza umění, dějin, náboženství a filosofie. Vlastně religionistika, nebo to, co pod tím pojmem nyní chápou. K té jsem se dostala až po revoluci, kdy již pro mne studium na UMPRUM nemělo smysl, už jsem prodávala obrazy a ilustrovala knihy i bez školy a mohla jsem se svobodně realizovat a svou touhu po vzdělání jsem chtěla naplnit raději ve vědeckém oboru. Obor Religionistika na Filosofické fakultě Univerzity Karlovy byl pak již jednoznačnou a zcela logickou volbou.

Religionistika to asi u nás nemá snadné. Má vůbec věda o náboženstvích co nabídnout v zemi tak sekulární, jako je ta naše? A jak byste vysvětlila laikovi rozdíl mezi religionistikou

a teologii na jedné straně a například kulturní antropologií na straně druhé? V čem je religionistický přístup jedinečný?

Religionistika má poměrně solidní tradici v západní Evropě, u nás se krátce pěstovala již na počátku 20. století, ale jen velmi úzce a nestala se nijak populární vědou, po komunistickém převratu byla jednak redukována na jakousi výchovu k ateismu, kdo se do této kategorie nevešel, byl pak zatlačen do pozic teologie. Teologické fakulty do jisté míry suplovaly tento obor na okrajových pracovištích, nebo v jednotlivých předmětech, byly příliš silné a tradiční, než aby je komunisté jen tak prostě zrušili, ale obor religionistika otevřeně existovat nemohl. Podrobněji o tom píšu ve své publikaci *Dějiny přemýšlení o náboženství a víře*. Spor mezi teologií a religionistikou, který byl již vybojován na Západě a mnohdy znamenal velmi tvrdé konflikty a někdy i ostudné aféry, u nás nemohl propuknout, protože religionistika i teologie byly jen tolerovány a dušeny. Proto do značné míry spolupracovaly a religionistiku u nás udržovali někteří teologové. Mým učitelem byl profesor Miloš Bič a profesor Jan Heller, později ještě Milan Balabán, s nímž jsem také blížeji spolupracovala, to všechno byli protestantští teologové.

Z druhé strany se k religionistice blížili filosofové, ale normální filosofie byla také služkou - nikoliv teologie, jako ve scholastice, ale marxismu-leninismu. Pražské intelektuální prostředí díky tomuto dusivému příkrovu přátelsky spolupracovalo a mezioborová studia byla samozřejmostí. Dnes již vím, že jsme neměli šanci opravdu dohnat špičkovou světovou vědecká pracoviště a že chvála a obdiv významných západních vědců, kteří tajně do Prahy jezdili a přednášeli, byla často spíš lidským obdivem k touze mladých lidí po vzdělání, k odvaze a statečnosti, nebo snahou o povzbuzení. Po revoluci jsem zjistila, jak moc nám ujel vlak.

Nyní jsem mluvila o úzkém segmentu intelektuálního prostředí, totiž o jeho disidentské části, zatímco o oficiálním akademickém prostředí nemohu nic říkat, bylo mi uzavřené. Víím, že i tam vznikala výborná díla, ovšem v jiných oborech, v historii, dějinách umění a podobně. Přes všechnu nesvobodu jsme měli vynikající odborníky a česká věda na tom obecně nebyla špatně, pokud se vyhýbala určitým tématům. Dokonce v některých ohledech, například ve finanční podpoře na tom byla věda lépe než dnes, nebyla však pro každého. Je hrozné, že desítky, možná stovky nadaných, inteligentních mladých lidí byly vyřazeny z tohoto vědeckého světa pro svůj původ či názory. Mnoho dětí nemohlo studovat a věnovat se vědě, těžko odhadnout, jaká škoda tehdy vznikla na duchovní a intelektuální úrovni národa. Domnívám se, že nynější duchovní, mravní i odborná bída a všeobecné zbarbarštění je ještě důsledkem ztráty těchto generací.

Lidé se u nás často domnívají, a to je právě specifikum českého disidentského přežívání religionistiky, že tento obor je buď jakýmsi modernějším „vědeckým ateismem,“ nebo že jde o jiný název pro teologii. Tento omyl se udržuje možná i proto, že krátce po Listopadu 89 prudce stoupl zájem o religionistiku a ta se stala skoro módním oborem, učila se dokonce i na gymnáziích. Protože však nebyli žádní vystudovaní religionisté, nejčastěji vyučovali religionistiku občankáři, nebo duchovní. A právě vstup

farářů do výuky tohoto oboru posílil představu, že jde o dějiny náboženství, dějiny církve, zkrátka o součást teologie.

Rozdíl mezi oběma obory je však veliký, i když předmětem obou je zdánlivě totéž a také terminologii užívají mnohdy společnou. Teologie se definuje jako reflexe víry. Myslí se jí však reflexe vlastní víry, jde tedy o přemýšlení o víře z pozice věřícího a o odpověď na boží oslovení. Religionistika se nemusí nutně zříkat reflexe vlastní víry, vždy však zachovává hermeneutický a metodologický odstup. Věnuje se vztahu člověka jako duchovní bytosti k jeho kulturním projevům řazeným pod pojem náboženství. Pracuje s pojmem Posvátno, nezabývá se pouze monoteistickými systémy, ale věnuje stejnou pozornost všem formám náboženského života od archaických dob po současnost a v globálním rozměru. Religionistika neřeší pravdivost některého náboženství, náboženství chápe jako lidské, historicky zařazené a kulturně podmíněné dílo, jako složitý systém různých antropologických, kulturních, sociologických, dějinných faktů, které tvoří neoddělitelnou součást toho, co chápeme jako lidství, byť i to lze různě zpochybnit.

Religionisté hovoří o náboženství jako o antropologické konstantě, tedy nepracují s pojmem zjevení, zdroj náboženského života hledají na počátku lidských dějin, v dobách, kdy se člověk stává člověkem. Náboženské konání lze odvodit dokonce i z pohrbů člověka neandrtálského, tedy člověk náboženský není pouze člověk našeho typu, ale je to velmi stará podoba lidství, náboženství je jedním z faktorů, které lidství definuje. To je samozřejmě zcela jiný pohled než je pohled teologa, který předpokládá zjevení jediného pravého Boha v určité fázi lidských dějin, zjevení, kterému předcházela doba nevědomí, nesprávných kultů, „pohanství“ a bludů.

Otázkou je, jak může religionistiku pěstovat člověk věřící, je to otázka, která se řeší již možná dvě stě let. Známe religionisty zcela oddané ateismu, i religionisty hluboce věřící a zatím nelze říci, zda je víra výhodou, či překážkou. Ateisté argumentují, že víra brání v objektivním pohledu, věřící naopak přirovnávají nevěřícího religionistu k někomu, kdo zkoumá plavání, aniž kdy vstoupil do vody. Naštěstí je tento spor spíš přátelským poštučováním mezi kolegy a nevím o případě, kdy by vyústil v nějaké dehonestování druhého. Postupně se ujal konsensus, že tento spor nelze vyřešit a že není důležitý natolik, aby bránil ve spolupráci. Moje zkušenost je, že věřící člověk může odstoupit od své víry a může se věnovat religionistice stejně jako například přírodovědě, neboť vědecký pohled se s vírou míjí a neruší. Soužití racionality a víry je pro někoho otázkou, ale myslím, že to hezky vyřešil již Majmonides, který i pro obyčejné lidi zdůvodnil tezi, že o spor nejde, že jde o mimoběžné zkušenosti, které se navzájem mohou obohacovat. Já člověka beru jako komplexní bytost s tělem, racionalitou, duchovním hladem, emocemi i etikou chování, všechny složky je možné a potřebné kultivovat a není správné potlačit jednu na úkor druhé. To dobře věděli kabalisté se svým modelem sefrotického Stromu života, kde mají své místo dialekticky a hierarchicky rozprostřené vlastnosti, z nichž žádná není nadbytečná nebo zavrženíhodná.

Po studiích a krátkém působení v Praze jste se přesunula do Plzně. Říkám si, že to vlastně musel být dosti odvážný „krok do prázdna“, jít vyučovat relativně malý obor na malé a tehdy velmi mladou fakultu s nejistou budoucností. Nelitujete někdy toho, že jste opustila svou alma mater?

Pro mne to tak úplně krok do prázdna nebyl, v Plzni jsem prožila dětství, mám zde rodinu, stále jsem tu měla druhý domov a po životních peripetiích, mnohdy dramatických, jsem Plzeň opět brala jako útočiště. Praha by mi sice umožnila profesní růst lépe než Plzeň, ale neuměla jsem si představit, jak v Praze vychovávám děti, chyběla by mi tam příroda, přátelé a rodina. Mí kolegové, kteří byli i mými spolupracovníky a přáteli, postupně buď odcházeli z Prahy, nebo opouštěli aktivní akademickou dráhu, prostě se jednou stalo, že se pro mne výhled práce v Plzni stal atraktivní výzvou. Nezapírám, že v tom byla i touha odejít z příliš petrifikovaných struktur a uzavřeného prostředí s přísnou hierarchií a konkurenčními tlaky do dynamického prostředí mladé fakulty, kde bylo možné něco nového vytvářet, budovat a vymýšlet. V Plzni jsme se cítila mnohem svobodněji.

Vstup na plzeňskou univerzitu nebyl úplně jednoduchý. Až po setkání a rozhovoru s tehdejšíím děkanem profesorem Budilem jsem pochopila, že zde mám velké možnosti růstu. V té době byla Plzeň nesmírně atraktivní i pro další lidi z Karlovy univerzity, mnoho jich přešlo do Plzně, nebo si zde alespoň vyjednali částečné úvazky a praxe, soukromě mi mnohdy říkali, že mi vlastně závidí zdejší svobodnější akademické prostředí, lepší pracovní podmínky a tvůrčí atmosféru, která tehdy v Plzni na našem pracovišti panovala. V tehdejší době byla celá naše společnost naladěna mnohem optimističtěji než nyní, to se dalo velmi cítit i v univerzitním prostředí. Byli jsme plní elánu. A přestože je nyní všeobecně ve společnosti i na univerzitě mnohem dusněji, nikdy jsem nelitovala, že jsem přišla do Plzně. Stále zde vidím velké možnosti rozvoje, jsou zde skvělí lidé, je zde ohromný potenciál. Svou alma mater stále ctím a občas se setkám s některým pražským kolegou, pokud to jde, samozřejmě spolupracujeme. Ale kdyby mne nyní někdo z Karlovy univerzity oslovil s nabídkou práce, musela bych odmítnout. A neváhala bych.

V Plzni jste se po několika letech pedagogické činnosti dostala, podle mých informací tak trochu proti své vůli, do nevděčné manažerské pozice vedoucí katedry. Obohatilo Vás to nějak? Kdybyste mohla poradit něco svým kolegům, kteří se na podobném nepopulárním postu ocitli, co by to bylo?

Máte pravdu, ta funkce mi tak nějak „spadla na hlavu“ a s klidným svědomím mohu říci, že jsem o ni neusilovala. Bylo to ostatně v době finančních problémů, kdy o takovou funkci asi nestál nikdo, protože to znamenalo věnovat se velmi prozaickým věcem a namísto psaní odborných publikací řešit akreditaci, rozpočet a velmi ožehavé personální problémy. Díky tehdejší velké solidaritě snad všech kolegů se nám podařilo pracoviště provést tou krizí, ale určité prvky nestability přetrvávaly a zatím stále ještě přetrvávají, je to dáno samotnou povahou našeho oboru. Jestliže je nějaký obor postavený v podstatě na třech pilířích sice příbuzných, ale náročných a obsáhlých specializací, je velmi

nesnadné udržet jeho integritu. U nás se setkává studium starověku, arabistika a judaistika a jejich svorníkem je Přední východ.

Tahle kombinace dává oboru nejen úžasnou dynamiku, ale také jedinečný charakter, ovšem má v sobě i silné odstředivé tendence. Pomineme-li samozřejmě stálou možnost zavlékání politických konfliktů do akademického diskursu, stále latentně přítomný aktivismus některých studentů zejména v prvních letech, zpolitizování oboru, kterému jsem se vždy velmi razantně bránila, jsou i rozpory uvnitř oboru, které jsou čistě metodologické. Někteří studenti si již při podání přihlášky dobře uvědomují, že jde o náročný obor, který vyžaduje široký záběr a velkou pružnost myšlení, že to není nic pro „fachidioty.“ Mnoho lidí však přistupuje ke studiu s touhou věnovat se víceméně pouze arabistice, nebo jinému ze tří okruhů a nelibě nese povinnost zvládat i ostatní dva. V prvních letech to bylo zvláště patrné, dokonce jsem kdesi na internetu četla nadšené zvěstování jednoho našeho studenta, že studuje arabistiku. Ten student pak dosti revoltoval proti nutnosti skládat zkoušky například z dějin Mezopotámie nebo z judaismu.

Pro vedoucího pracoviště je toto vše těžko únosné, právě na něj totiž dopadá nespokojenost, konflikty a případné apely na změnu charakteru pracoviště. Žila jsem stále pod tlakem, aby se naše katedra stala jakousi katedrou moderních arabských realit, zejména politických. Část studentů měla dojem, že studovat starověk je nepraktické a pro život nepotřebné. Nicméně naše pracoviště je nyní jediné v republice, kde se vyučuje klínopis, a jeho odstranění by znamenalo praktický konec klínopisných studií v našich zemích. Již proto je třeba tak exkluzivní obor udržet, byť za cenu obrovských finančních nákladů. Vždy jsem se pokoušela skloubit zcela legitimní pragmatickou potřebu užitečného vzdělání s jistě romantickou a zcela nepragmatickou touhou pečovat o českou klínopisnou tradici. V době finančních škrtů a existenčních nejistot to byl úkol téměř nadlidský.

Co radit kolegům, vlastně co poradit nástupci, který je mým přítelem a skvělým odborníkem? Aby měl dost sil, pevné nervy, odvalu a aby se smířil s tím, že náš obor nikdy nebude definitivně hotový, uzavřený a nekonfliktní.

Širší veřejnost Vás dnes zná i jako aktivní bloggerku a „lidskoprávní aktivistku“, ačkoliv vím, že ten druhý pojem nemáte moc v oblibě. Jak se vlastně z akademičky stane „buřička“ a „revolucionářka“? Nebo je to naopak?

Já se za buřičku nepovažuji, dokonce je mi určitá forma politického aktivismu protivná, myslím, že důležitější je každodenní drobná práce, jak to říkal Masaryk. Petice, demonstrace, průvody a silná slova jsou málo účinná. Dokonce si myslím, že i kdyby lidé svrhli naše zkorumpované politiky, ať již nějakým volebním zázrakem, nebo při nezákonném puči, nakonec by zase nahoře stanuli nějakí zloději, darebáci, ne-li dokonce něco horšího, než máme nyní. Někteří lidé očekávají jakousi obrodu od neparlamentních stran, ale já takové obrodě v současné době nevěřím, malé strany nejsou stranami ctnostných lidí, jsou jen malé a jen nejsou v parlamentu. Některé mohou být relativně slušné, ale jejich praktický vliv zůstane okrajový, jiné malé strany obsahují velkou dávku svinstva. Politici

obecně nemohou změnit klima ve společnosti. Klima ve společnosti je totiž tou hlavní nemocí, nikoliv několik sobeckých, neschopných, nebo slabých politiků, které nemocná společnost ve své letargii nechává nezodpovědně vládnout.

Přesto píši články a občas se do něčeho vložím, a to proto, že jako člověk nemohu mlčet k věcem, které se dotýkají mého svědomí, občas jsem dost temperamentní, s tím nic nenadělám. Na Vaši otázku mohu říci, že „buřičkou“ jsem byla již dříve, podepsala jsem Chartu 77, HOST a kdoví jakou petici či prohlášení, chodila jsem na různá pražská náměstí, a to ještě před Listopadem 89. Ale nikdy jsem nebyla takovou tou nepochybu-jící revolucionářkou, fanatismus je mi cizí, jsem skeptik a v podstatě pragmatik v čapkovském smyslu. Vždy se ptám, jestli mám opravdu pravdu a jestli se náhodou nemýlím, jestli nemají pravdu ti druzí, jestli je zápas nejen legitimní, ale zda jeho výsledkem bude také něco reálně dobrého. Rozhodně bych neřekla, že účel světí prostředky, ale i nad tím účelem si kladu mnoho otázek, nevěřím, že lze vybudovat nějaký ráj na zemi, nebo dokonalou utopii. Věřím v to nedokonalé, konečné, lidské. Ctím demokratické hodnoty, i když vím, že demokracie má spoustu chyb. Nedávám přednost konfliktu, revoluci, násilí. Nevěřím jim. Jen občas se ve mně vzbouří cit pro spravedlnost, nebo nějaký pocit hnusu, a pak se vyjadřuji dost radikálně. Například můj odpor proti antisemitismu, který vyústil v založení Ligy proti antisemitismu, byl reakcí na několik let trvající urážení židovských spoluobčanů, na nechutné kampaně na internetu, různé ty „seznamy židů,“ na žvásty o Protokolech sionských mudrců, na osočování vynikajících lidí z nedostatku vlastenectví, protože jsou Židé. Tyhle ohavnosti se šířily několik let a jejich autoři si mysleli, že jsou beztrestní a že jsou velcí světlonoši a hrdinové milovaní národem. Takoví laciní bojovníci proti fiktivnímu nepříteli, zbabělci, hulváti a hlupáci, kteří za komunismu mlčeli a nyní ventilují své zastydělé komplexy, mi pochopitelně připadali nechutní a styděla jsem se za ně. Ale trvalo dost dlouho, než jsem zareagovala, přesto jsem si u nich okamžitě vysloužila osočování z nenávistnosti, fanatismu, nebo což je zvláště humorné, fňukání, jak jim ošklivě a bezdůvodně křivdím a ubližuju.

Ačkoliv se považuji za demokratku, odmítám s některými lidmi „vést dialog“ a to je v současné české společnosti těžké vysvětlit, neboť zde je demokracie zaměňována za džungli, kde si práva na všechno urve ten silnější. Ale demokracie není anarchie a lhář prostě pod mými články žádný prostor k šíření lží, pomluv a sprostot nedostane. Zde se řídím názorem Debory Lipstadtové, že s popírači holocaustu (nebo jinými antisemity a rasisty) se nediskutuje, nejsou to partneři pro dialog. Moje působení na vedoucí pozici mne také poučilo, že některé věci je prostě nutné učinit, říci, nebo rozhodnout a na diskutování není prostor. Když je něco správné a nutné, není čas na žvanění a je třeba to rozseknout na vlastní riziko. I to podle mého patří k demokracii stejně jako nároky na slušné jednání se spoluobčany, byť by patřili ke kdovíjak neoblíbené menšině. To je ta nyní tolik nenáviděná politická korektnost. Proto také nepovažuji za slučitelné s demokracií ohánět se svobodou slova například při urážení Romů a při útocích na ně. Jsou prostě věci, které nelze v demokracii nikdy tolerovat - a v tom umím být hodně radikální. Ze stejného

důvodu pokládám za neslučitelné s demokracií současné snahy o resuscitaci nějaké novodobé formy českého fašismu, byť by měl zaštitění z nejvyšších míst. Odpor proti tomu neznamená být revolucionářkou, ale prostě jen slušným člověkem s fungujícím svědomím.

Závěrem bych se chtěl vrátit k tématu Věra Tydlitátová – akademička. Vedení katedry jste předala, uvolnily se Vám ruce. Jaké jsou teď Vaše plány? Chystáte nějaký zajímavý projekt? Uslyšíme o ZČU pod Vaším jménem?

Po čtyřech letech vedení pracoviště jsem již byla na pokraji vyhoření a postupně jsem začala mít všech těch starostí dost. Uvědomte si také, že mám i rodinu, která si také žádá můj čas a energii, že mám stále své malování, dům, zahradu, svůj soukromý život. Už jsem opravdu nechtěla věnovat veškerý volný čas katedře, i v noci myslet na finanční problémy, dohadovat se s lidmi a čelit různým tlakům a manipulacím. V prvních dnech po složení funkce jsem se cítila jako po nějaké hrozné nemoci, jako bych sestoupila ze hřbetu tygra, najednou se mi vrátila chuť do života. Teď si ještě nějakou dobu dám volnější režim, musím si odpočinout, to už je otázka zdraví. Ale pak chci začít pracovat na své habilitační práci a vůbec na dalších monografiích. A samozřejmě mi dost času zabere výuka a práce se studenty, to mi zůstalo. Také se chci nadále podílet na konferencích, které naše pracoviště pořádá, zejména chci podporovat „své dítě“ – každoroční konference o soudobém antisemitismu, i když hlavní nápor organizační práce jsem musela přenechat vám, mladším kolegům. Mohu s uspokojením konstatovat, že se mi poštěstilo to, co je největší odměnou každého učitele, totiž vychovat několik opravdu dobrých nástupců. A přeji sobě i jim, aby byli nakonec lepší než já, protože všechno musí růst a rozkvétat a nikoliv upadat.

recenze

Alain Polguère /
Helena Horová

Ilarion Alfejev /
Eduard Neupauer

Helena Horová

Recenze knihy *Lexicologie et sémantique lexicale* (*Lexikologie a sémantika*)

POLGUÈRE, Alain (2008): Les Presses de l'Université de Montréal

Alain Polguère působí jako profesor na Univerzitě v Nancy. Jako člen Národního centra pro vědecký výzkum (CNRS) se zabývá analýzou francouzského jazyka pomocí informačních technologií (*Laboratoire ATIFL - Analyse et traitement informatique de la langue française du CNRS*). Profesor Polguère rovněž spolupracuje s univerzitou v Montrealu, kde byla v roce 2008 vydána jeho publikace *Lexikologie a lexikální sémantika (Lexicologie et sémantique lexicale)*. Publikaci lze považovat za úvod do studia lexikologie a sémantiky.

Jedná se o druhé vydání této knihy, první edice vyšla v roce 2003. Nové, aktualizované vydání prošlo četnými úpravami, které odrážejí skutečnost, že původní publikace byla použita jako studijní materiál v kurzech francouzské lingvistiky. V rámci výuky tak bylo např. zjištěno, že je potřeba ještě více prohloubit jednotlivé definice klíčových pojmů, rozšířit cvičení, doplnit publikaci o příklady nejen z francouzského, ale i z dalších cizích jazyků, a doplnit bibliografické údaje.

Ke struktuře publikace: Obsahuje úvod, hlavní statě, závěr, bibliografii, klíč ke cvičením, rejstřík pojmů a rejstřík autorů. Jádro publikace tvoří deset tematicky ucelených kapitol, které na sebe bezprostředně navazují. Každá kapitola obsahuje úvod, seznam probíraných pojmů, vlastní zpracování dané problematiky, v němž jsou důležité pasáže podbarveny modrou barvou, a seznam doporučené literatury k danému tématu. Každou kapitolu uzavírá několik cvičení, jejichž řešení se nachází na konci knihy. Podívejme se teď obšírněji na jednotlivé kapitoly: První kapitola definuje základní lingvistické pojmy – roviny *langue* a *parole*, slovní

zásobu a gramatiku. Druhá kapitola pojednává o lingvistickém znaku, představuje osobu F. de Saussura a jeho teorie. Další kapitola definuje slovo a slovní spojení. Následuje kapitola o morfologických kategoriích. Pátá kapitola se zabývá strukturou slovní zásoby, rozdílem mezi termíny *lexique* a *vocabulaire*, určením slovních druhů, lexikální sítí daného jazyka a otázkou frekvence slovní zásoby. Další kapitola seznamuje čtenáře se základními sémantickými pojmy, jako jsou lexikální a gramatický význam slova a význam slova ve vztahu k okolnímu světu. Sedmá kapitola navazuje problematikou sémanticko-lexikálních vztahů: je pojednáno o hyperonymii a hyponymii, synonymii, antonymii, homonymii a polysémii. Osmá kapitola se věnuje analýze významu slov prostřednictvím metody definice. Je zde rovněž pojednáno o jazykových rovinách a jazykových stylech. Ústředním tématem kapitoly devět je pragmatika, její definice a vymezení vztahu ke slovní zásobě. Desátá kapitola nese název od Lexikologie po lexikografii – vysvětluje pojem lexikografie a přibližuje čtenáři metodu spojenou s vytvářením nejrůznějších druhů slovníků.

Z hlediska obsahového zpracování nelze publikaci nic vytknout. Autor sám v úvodu publikace zmiňuje skutečnost, že na knižním trhu již existuje mnoho děl zabývajících se problematikou lexikologie a sémantiky francouzského jazyka. Tyto publikace je možno podle autora považovat za určité doplnění jeho vlastní publikace, neboť jejich obsahová zpracování budou pravděpodobně odlišná. Dále autor upozorňuje, že na rozdíl od jeho publikace jen velmi málo dalších předkládají čtenáři ucelený pojmový aparát, jehož znalost je nezbytnou součástí jazykové výbavy každého studenta lexikologie a sémantiky francouzštiny. Sestavení podrobného pojmového aparátu bylo jedním z hlavních cílů autora, který byl v publikaci naplněn. Dalším kladem publikace je doplnění teoretické části o celou řadu různých typů praktických cvičení, jejichž cílem je další prohloubení znalostí studenta lexikologie a lexikální sémantiky francouzského jazyka. Protože je tato část opatřena klíčem, může být určena i k samostudiu.

Závěrem lze konstatovat, že publikace *Lexicologie et sémantique lexicale* je velkým přínosem pro všechny zájemce o tuto specifickou problematiku z oblasti lingvistiky, a to především pro svou přehlednost a jasné obsahové zpracování.

Eduard Neupauer

Syrský Orient – přínos a aktualizace syrských studií

ALFEJEV, Ilarion (2010): Červený Kostelec, Pavel Mervart.

Koncem roku 2010 vyšla péčí překladatelů Jaroslava Brože a Michala Řoutila a nakladatelství Pavel Mervart v edici „Pro Oriente“ (č. 10) jedna ze seminálních monografií Metropolitity Ilariona (vl. jm. Georgij Valerjevič Alfejev), autora více než 500 publikací a v současnosti jednoho z nejvýznamnějších pravoslavných theologů, věnovaná dílu syrského theologa sv. Izáka Syrského. Do rukou českého čtenáře se tak dostává svého druhu reprezentativní práce zdárně syntetizující odbornou erudici a cit pro jemné theologické nuance v střízlivém podání pro laického čtenáře. Autor adresuje dílo „nejen vědcům – theologům, ale daleko širšímu okruhu čtenářů, především kněžím, mnichům a laikům, pro které je studium Izákových myšlenek „každodenním chlebem“, nutným pro spásu duše, nikoliv jen předmětem vědeckého zájmu“.¹ Kniha je opatřena předmluvou autora a biskupa

1) ALFEJEV, Ilarion. *Izák Syrský a jeho duchovní odkaz*. Praha, 2010, s. 57. V českém prostředí se věnují sv. Izáku Syrskému nedávno publikované statě J. Novákové. Viz: NOVÁKOVÁ, Jana. *Světlo eschatologické naděje z Rabban Šabur*. *Vybrané Homilie sv. Izáka Syrského*. In: LENDĚLOVÁ, Viera – ŘOUTIL, Michal (ed.). *„Rýžoviště zlata a doly drahoukamů...“ Sborník pro Václava Huňáčka*. Praha, 2006, s. 45–61 a též *Dar slz v díle sv. Izáka Syrského*. In: *Parrésia (Revue pro východní křesťanství) I*, 2007, s. 115–120. V předkládané recenzi rezignují na popis theologických kontroverzí po Chalcedonu a tedy na i na krácený popis doktrinních dějin (monofysité, nestoriáni a další) sledovaného území

Diokleie Kallista Ware. Samotná monografie je dedikovaná v současnosti jednomu z nejvýznamnějších odborníků na syrskou problematiku Sebastianu P. Brockovi (nar. 1938).²

Po úvodní kapitole věnované životu a dílu sv. Izáka a dobovému historicko-theologickému kontextu s exkurzem do dějin Církve Východu (s. 17–57) je reflektovaná problematika členěna tematicky v následujícím pořadí: *Bůh, vesmír, člověk* (s. 59–77), *Cesta mlčení* (s. 89–109), *Zkoušky na cestě k Bohu* (s. 115–124), *Pokora* (s. 133–144), *Slzy* (s. 149–155), *Škola modlitby* (s. 143–218), *Na vrcholech společnosti s Bohem* (s. 225–260) a nakonec *Život budoucího věku* (s. 271–284). Kniha je opatřena „rejstříkem syrských terminů“ (s. 303–311) a krátkým biografickým medailónkem autora (s. 323–324). V celém díle nechává autor promlouvat předně samotného Izáka, kterého komentuje a excelentně zprostředkovává jeho duchovní nauku. Čtenář má tak možnost držet v rukou vsutku ojedinelé dílo obeznamující srozumitelnou formou s autentickou duchovností syrského Orientu a v kontextu oblíbenosti sv. Izáka v celkovém geografickém diapazonu rovněž s jedním z pramenů spirituality východních křesťanských církví vůbec.

Vzhledem k delikátnosti tématu v našem prostředí je jistě na místě, alespoň v rozsahu, jež dovoluje prostor vyhrazený recenzi, promyslet úlohu syrských studií v relaci k byzantské theologii a byzantinistice obecně, a rovněž ve vztahu k opětovnému (ne-li neustálému) hledání tvůrčích kořenů filosofie v Byzanci a středověké filosofii kontinentální Evropy. Minimálně stojí za připomenutí delší dobu opomíjená a neakceptovaná úloha, kterou sehrál syrský Orient a syrská tradice (literární, duchovní etc.) při zrodu křesťanství a následném *přenosu* helénské filosofické myšlení a богословské erudice na evropský kontinent.

Předně *syrština*, představující pozdní vývojovou fázi aramejské větve semitských jazyků, se velice rychle geograficky a kulturně rozšířila a postupně natolik lexikálně obohatila, že byla schopná pojmut i ty nejkontroverznější a (možno-li tak říci) nejhutnější filosofické a theologické termíny jak semitské antropologie, tak helénské filosofické a kulturního³ okruhu. Gramaticky celkem nenáročná syrština, obohacena

(tj. Mezopotámie, Irán, Sýrie a etc.); a rovněž na popis mnoha zvláštností syrského monasticismu. Všechny tyto a další (zvláštnosti syrské literatury, dogmatická poezie, geografické spisy etc.) specifika tzv. syrské tradice si zasluhují samostatné objemné studie. Výborný přehled problematiky nalezne čtenář: WINKELMANN, Friedrich. *Die östlichen Kirchen in der Epoche der christologischen Auseinandersetzungen (5. bis 7. Jahrhundert)*. (=Kirchengeschichte in Einzeldarstellungen I/6). Berlin, 19803.

2) Medailónek věnovaný S. P. Brockovi nalezne čtenář v ŘOUTIL, Michal. *Sebastian Paul Brock aneb malfónó syrologických studií slaví sedmdesátiny*. In: *Parrésia (Revue pro východní křesťanství) II/III, 2008–2009*, s. 495–498.

3) Z množství studií věnovaných tématu vybírám v jazyce českém alespoň – JANOUSEK, Jan. *Obraz Syrské bohyně v helénistické literatuře*. In: *Orientalia Antiqua Nova VIII*. (Sborník

o mnohé řecké termíny, se brzy prosadila nejen v Mezopotámii a ovlivnila (prostřednictvím rané fáze, tzv.: *estrangela*) graficky i pozdější písemnou podobu mongolštiny či písmo ujgurské.⁴ Flexibilita syrského jazyka (a nenáročná syntax) způsobila možnost plodné literární řecko-syrské výměny, což se projevilo obzvláště zřetelně již ve II. století na díle „filosofa“ Edessy Bardasiána (Bardesanés: 154–222), kterého syrský psané spisy byly záhy překládány do řečtiny.⁵ Bezmála současně s ním působí Tatián (Τατιανός: 120–180)⁶, který kolem r. 170 sepisuje „evangelijní harmonii“ *Diatessarón* (Δια τεσσαρων), a to v době, kdy syrští křesťané již mají k dispozici *Vetus Syra* (Biblii), která je nahrazena *Pešittou* až ve století pátém.⁷ V tomto prostředí vzniká i bohatá křesťanská apokryfní literatura (*Hypomnemata Domini Nostri seu Acta Pilati* etc.).⁸ Kolem VI. století se objevují hymnografické díla sv. Efréma Syrského (306–373) jehož vliv na byzantskou bohosloveskou tradici, spiritualitu a liturgii (kupř. na Romana Melóda) je nesporný.⁹ Kromě mnoha

z vědeckého kolokvia pořádaného v Plzni ve dnech 14. – 15. února 2008. Filozofická fakulta ZČU, Plzeň, 2008, s. 164–174. Mnohé cenné poznatky nalezne čtenář v ПИГУЛЕВСКАЯ, Нина. Византия на путях в Индию. Из истории торговли Византии с востоком в IV. – VI. вв. (Академия Наук СССР, Институт востоковедения). Москва – Ленинград, 1951. V českém jazyce vyšel překlad výběrné studie BROCK, P. Sebastian. Syrský Orient: třetí „plíce“ církve? In: *Parrésia I. (Revue pro východní křesťanství)*, Praha, 2007, s. 101–113.

4) Viz: UHLEMANN, Friedrich. *Grammatik der Syrischen Sprache mit vollständigen Paradigmen, Chrestomanthie und Wörterbuche*. Berlin, 1857, s. XIII – XXII. A celkem přehlednou, leč velice stručnou a hutnou gramatiku a mluvnici GISMONDI, Henrico. *Linguae Syriacae Grammatica et Chrestomanthia cum Glossario*. (= *Berythi Phoeniciorum I.*). Romae, 1900. Vliv na ujgurské písmo a nejstarší ujgurské písemnictví v МАЛОВ, С. Е.: *Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования*. Москва – Ленинград, 1951, s. 94–218.

5) Více v ŘOUTIL, Michal. Na východ od Antiochie. Řecké myšlení za hranicemi Byzance, 2. – 8. století. In: MILKO, Pavel. *Úvod do byzantské filosofie*. Praha, 2010, str. 220–221.

6) Viz: THEODORETUS: *Haereticarum fabularum kompendium* (po r. 451), L., 1: col. 20: „Ουτος [Τατιανος] και τι δια τεσσαρων συντεθεικεν ευαγγελιον, τας τε γενεαλογιας περικοψας, και τα αλλα οσα εκ σπερματος Δαβιδ...“ In: DE JOURNEL, M. J. Rouët. *Enchiridion Patristicum*. Herder, Friburgi, 1913, s. 679–680.

7) Odborně je geneze jazyka dle dostupných pramenů od *Vetus Syra* k *Pešitte* popsána v úvodních statích ke kritickému vydání *Pešitty*: *THE OLD TESTAMENT SYRIAC (According to the Peshitta version)*. Leiden, E. J. Brill, 1976-.

8) Viz. *Studia Syriaca II. Acta Pilati. Antiqua versio Syriaca*. Monte Libano 1908. *Testamentum Domini Nostri Jesu Christi, Moguntiae*, 1899 (Ed.: Ignatius Ephraem II. Rahmani).

9) Porovnej ATTREP, Abraham. *Saint Ephrem the Syrian: A Voice for Our Times?* In: *Sourozh*

syrských autorů (bohoslovců, překladatelů a komentátorů apod.) „poetického období“, jež nemůžeme zde jmenovat a komentovat, se v tomto jazyce píše *apologie* a konečně vzniká *obousměrná* překladatelská činnost vyjádřena stigmaticky v „životech svatých“. V syrsém prostředí vznikají i důležité theologické traktáty známe pod názvem *Corpus Areopagiticum*, tj. dílo, kterého theologický impuls pro spekulativní theologické myšlení v Evropě je nesporný přinejmenším od století osmého. Bohatá asketická i polemická literatura svědčí o výborné úrovni a existenci překladatelské školy, prostřednictvím které se syrská duchovnost obeznamovala s řecky píšícími autory (Theodóros z Mopsuestie: 552–428; dílo Evagria etc.) a kromě díla Lukiána, Themista neboli Plútarcha, především s dílem Aristotelovým. Aristoteles byl již od V. století v syrsém prostředí nejenom překládán (nestorián Próba), ale i komentován. Syrský Aristoteles se těšil pozornosti učenců ještě dlouho po jejím nahrazení arabštinou.

V této zprostředkující roli sehrálo klíčovou úlohu syrské školství, které zachovávalo po vzoru Helénů koncepci *enkyklios paideia*. Téma syrského školství je v současnosti předmětem mnoha odborných studií a monografií, proto zde jenom v krátkosti připomínám města, jakými jsou Antiochie¹⁰, Edessa a slavnou akademii v Nisibis, která svým uspořádáním (statutem) inspirovala i Cassiodorův (kolem 490–583) plán založení křesťanské univerzity. V polovině VII. století již byla syrská vzdělanost pěstěna v dalších centrech – v Seleukii apod. V VII. století arabští dobyvatelé opanují Persii a Sýrii a kromě stále fungujících akademií v Edesse, Emese, Antiochii a Damašku se přesouvá mnoho učenců do Harránu, původně bašty posledních pohanských filosofů (emigrantů z Aténské akademie a odjinud), kde dochází k plodné intelektuální výměně.¹¹ O erudici syrských „akademiků“ a užití syrštiny coby vědeckého jazyka svědčí i množství syrsky píšících

(*A Journal of Orthodox Life and Thought*), 61, 1995, s. 24–32. Oxford. Čtivě a erudovaně o sv. Efrému pojednává v dnes již klasické práci ФЛОРОВСКИЙ, Г. В.: *Восточные Отцы IV-го Века. Изъ чтений въ православномъ богословскомъ институтѣ въ парижѣ. Парижъ 1931*, s. 227–233. Celkovou situaci Byzance v VII. století popisuje komplexně kolektivní monografie WINKELMANN, Friedhelm – KÖPSTEIN, Helga – DITTEN, Hans – ROCHOW, Ilse. *Byzanc im 7. Jahrhundert.* (= *Berliner Byzantinische Arbeiten: BBA 48*). Berlin, 1978, 380s.

10) Antiochijskému patriarchátu podléhá již ve IV. století 15 provincií a 220 biskupství. K otázce syrské koncepce παιδεία z mnoha studií viz krátkou synopsi v ÖGÜNC, Bitris. *Zur Lage der Syrisch-Orthodoxen Kirche.* In: *Philoxenia II. (Begegnung mit der Spiritualität orthodoxer Kirchen)*. Bayern, 1986, s. 122–126.

11) Více k tzv. „harránské theologii“ a vzájemným vlivům viz DE LIBERA, Alain. *Středověká filosofie. Byzantská, islámská, židovská a latinská filosofie.* Praha, 2001, s. 66–101.

lékařů, jejichž traktáty ovlivnili arabskou medicínu a prostřednictvím překladů Arabům zprostředkovali Galéna, Hippokrata a rovněž spis *Fysiologos*.

Ke konci VII. století se objevuje dílo sv. Izáka Syrského (rovněž známého pod jménem Izák z Ninive) jež ovlivnilo, jak byzantskou duchovnost, tak mystiku církví Východu vůbec. Právě studiu díla tohoto autora zasvětil značnou část života Ilarion Alfejev a své poznatky shrnul v recenzované monografii. Alfejevova monografie se zaměřuje (jak to ostatně plyne i z názvu) především na *duchovní odkaz* sv. Izáka. Autor sleduje theologické myšlení tohoto syrského askety a v tomto kontextu vybírá reprezentativní pasáže z jeho díla představující základní přínos sv. Izáka spiritualitě syrského Orientu, jeho christologii, pneumatologii a podobně. Rozbor důležitějších theologických momentů nacházejících se v recenzované knize již přináleží byzantské theologii a jejímu vztahu k byzantské kultuře, a vyžaduje přesnější analýzu theologického myšlení pochalcedónských východních církví (nestoriánů, monofyzitů etc.). Tyto témata již avšak dalece překračují možnosti recenze.

ALFEJEV, Ilarion (2010): *Izák Syrský a jeho duchovní odkaz*. (Přel. Jaroslav Brož, Michal Řoutil). Červený Kostelec, Pavel Mervart, 325s. (=Pro Oriente 10).

REDAKČNÍ RADA ACT FAKULTY FILOZOFICKÉ ZÁPADOČESKÉ UNIVERZITY V PLZNI

Šéfredaktor:

Prof. RNDr. Ivo Budil, Ph.D., DSc. (Katedra antropologických a historických věd FF ZČU)

Odpovědná redaktorka:

Miroslava Šusová

Redakční rada:

Doc. PhDr. Nikolaj Demjančuk, CSc. (Katedra filozofie, FF ZČU)
 Doc. PhDr. Marie Fenclová, CSc. (Katedra románských jazyků, FF ZČU)
 Prof. John Garrard, Ph.D. (ESPACH, University of Salford, Velká Británie)
 Doc. Pavel Hošek, Th.D. (Evangelická teologická fakulta UK, Praha)
 PhDr. Mgr. Marek Jakoubek, Ph.D. (Katedra antropologických a historických věd, FF ZČU)
 Doc. PhDr. Petr Koťátko, CSc. (Filosofický ústav AV ČR, Praha)
 Prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Historický ústav Filozofické fakulty, Jihočeská univerzita)
 Prof. RNDr. Jaroslav Malina, DrSc. (Přírodovědecká fakulta, Masarykova univerzita Brno)
 Prof. PhDr. Evžen Neustupný, CSc. (Katedra archeologie, FF ZČU)
 Doc. Vladimír Penčev, Ph.D. (Ústav pro folklór Bulharské akademie věd, Blagoevgrad, Bulharsko)
 Doc. PhDr. Milada Polišenská, Ph.D. (Anglo-americká vysoká škola, o.p.s., Praha)
 Prof. PhDr. Aleš Skřivan, CSc., Ústav světových dějin, FF UK, Praha)
 Doc. PhDr. Pavel Vařeka, Ph.D. (Katedra archeologie, FF ZČU)

AUTOŘI**Doc. PhDr. Pavel Vařeka, Ph.D.**

Katedra archeologie FF ZČU FF
vareka@kar.zcu.cz

PhDr. Lena Arava-Novotná, Th.D.

Ústav židovských studií, Husitská teologická fakulta UK
lena.arava@gmail.com

PhDr. Lukáš Novotný, Ph.D.

Katedra antropologických a historických věd FF ZČU
novoluk@ksa.zcu.cz

Mgr. Radim Kočandrla, Ph.D.

Katedra filozofie FF ZČU
rkocandr@kfi.zcu.cz

Mgr. Alena Pařízková, Ph.D.

Katedra sociologie FF ZČU
parizkov@kss.zcu.cz

PhDr. Martin Soukup, Ph.D.

Katedra teorie kultury (kulturologie) FF UK, Praha
martin.soukup@ff.cuni.cz

Mgr. Jiří Mertl

Katedra politologie a mezinárodních vztahů FF ZČU
jmertl@kap.zcu.cz

Mgr. Lucie Cviklová, M. A., Ph.D.

Anglo-American University a Vysoká škola finanční a správní
lucie.cviklova@yahoo.com

PhDr. Jana Stráska

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica
jstraska@zoznam.sk

Mgr. Michaela Pešková, Ph.D.

Katedra ruského a francouzského jazyka FPE ZČU
peskova@krf.zcu.cz

PhDr. Helena Horová, Ph.D.

Katedra románských jazyků FF ZČU
horova@kro.zcu.cz

Mgr. Eduard Neupauer, Ph.D.

Katedra filozofie FF ZČU
neupauer@kfi.zcu.cz

Mgr. Zbyněk Tarant

Katedra blízkovýchodních studií FF ZČU
persi@centrum.cz

Vydává Západočeská Univerzita v Plzni

Ivo T. Budil, editor

Registrace MKČR E 19585

Datum vydání: 31. 10. 2011

Vychází třikrát ročně.

Grafický design Štěpánka Bláhovcová

Sazba Štěpánka Bláhovcová

Fotografie na titulní straně a na str. 162 Filip Šach

ISSN 1802-0364

